

AYDIN PAŞAYEV

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI
TƏDRİSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ**
(Metodik vəsait)

**Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və
Yenidənhazırlanma İnstitutunun Elmi
Şurasının 06.02.2012-ci il tarixli iclasının
qərarı ilə (pr. №01) təsdiq edilmişdir.**

Bakı – 2012

Elmi redaktor

Akif Güləli oğlu Məmmədov

Pedaqoji elmlər namizədi, Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçilər

Şəmil Kamil oğlu Sadıqov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (BPKİYİ)

Esmira Fazil qızı Cəfərova

Baş müəllim (BPKİYİ)

Arzu Əsədulla qızı Əsədova

Metodist (BPKİYİ)

Nəşir

Müşfiq XAN (yazıçı)

Mətn dizayneri

Esmira Hüseynova

Kompüterdə yazdı

Leyla Bayraməliyeva

Korrektor

Nüşabə Hüseynli, Elçin Əfəndiyev

**Aydın Paşayev. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri
(Metodik vəsait)**

Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012. - 180 səh., təkrar və təkmilləşmiş nəşr.

Kitab Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin təlim prosesində ən çox yol verdikləri müxtəlif tipli öyrədici və yoxlama yazı işlərinin aparılması, yoxlanılması və səhvlərin düzəldilməsi yollarına, eyni zamanda fonetik, morfoloji və sintaktik təhlilin düzgün təşkili üsullarına, nəhayət, leksik və qrammatik şəkilçilər, onların məna çalarlarının izahına həsr olunmuşdur. Kitab müəllimlərin çoxsaylı sualları əsasında yazılmış və bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Əminik ki, kitab bu sahədə müəllimlərin metodik səviyyələrinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Hədəf Nəşrləri MMC-nin rəsmi razılığı olmadan vəsaitin və ya onun hər hansı bir hissəsinin təkrar çapı **qəti qadağandır!**

Kitab Masallı rayonu Çaxırlı kənd orta məktəbinin 70 illik yubileyi və bu məktəbin yaradıcısı, böyük ziyalılar ordusunun yetişdirilməsində mühüm rol oynayan Lenin ordenli unudulmaz müəllimimiz **Abdülhüseyn Xəlifəlinin** əziz xatirəsinə ithaf olunur.

ÖN SÖZ

Ümumtəhsil, müxtəlif lisey, gimnaziya, kollec, orta ixtisas və ali məktəblərdə bütün şagird və tələbələr, ixtisasından asılı olmayaraq, təhsil ocaqlarında, ayrı-ayrı istehsal sahələrində çalışan mütəxəssislər, sadə əmək adamları ədəbi dilimizdə düzgün danışmağı, savadlı və gözəl yazmağı bacarmalıdırlar. Dilin saflığını qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq bu dildə danışanların mühüm və əsas vəzifələrindən olmalıdır. Şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsində ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlər müəyyən əhəmiyyət kəsb etsə də, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri aparıcı, hərəkətverici qüvvəyə malikdir. Bu baxımdan şagirdlərə savadlı yazı yazmaq vərdişlərinin aşılmasında müxtəlif öyrədici və yoxlama yazı işlərinin düzgün təşkili müstəsna rol oynayır.

Bakı məktəblərində çalışan qabaqcıl və təcrübəli Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri bu sahədə öhdələrinə düşən vəzifəni şəərəflə yerinə yetirirlər. Lakin uzunmüddətli müşahidələrdən bəlli olmuşdur ki, bəzi müəllimlər (Təəssüf ki, onlar çoxluq təşkil edir) həm öyrədici və yoxlama dəftərlərinin kəmiyyətində, həm də yazıların yoxlanması və səhvlər üzərində iş zamanı ciddi nöqsanlara yol verirlər. Bu nöqsanlar müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Əvvələ, artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri yeni proqramlarla tədris olunur. Lakin bu vaxta qədər Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan müxtəlif siniflərdə aparılacaq öyrədici və yoxlama (imla, ifadə və inşa) yazı normaları yeni proqramların tələblərinə uyğunlaşdırılıb dəqiqləşdirilməyib. Köhnə normalar ilə yeni proqramların tələbləri isə çox vaxt üst-üstə düşmür. Müəllimlərin çoxu isə Təhsil Nazirliyinin Proqram-Metodika şöbəsinin hazırladığı proqramlardan səmərəli və

yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmir. Yeni proqram və dərslərlə işləməyin yollarına aid metodik ədəbiyyatın yoxluğu da müəllimlərin işini xeyli çətinləşdirir.

İkincisi, Təhsil Nazirliyinin “Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər” adlı rəsmi məktubunda (“Ana sözü” j. № 4-6, 1991, s. 85-86) bir sıra tələblərin müasir dövrdə mövcud reallığı əks etdirməməsi, müəllimlərin “demokratiya” adı altında bu tələblərdən kənar çıxmaları yersiz sərbəstliyin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur (Bu rəsmi məktubun da yenidən hazırlanmasının vaxtı çoxdan çatmışdır). Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunun Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının professor-müəllim və metodistləri tərəfindən hazırlanan bəzi metodik tövsiyələr, vəsaitlər və ixtisasartırma kurslarında oxunan mühazirələrlə müəllimlərin ehtiyacını tam ödəmək mümkün deyil.

Üçüncü, bəzi müəllimlər öyrədici və yoxlama yazı işlərinin aparılmasına, yoxlanmasına və səhvlər üzərində işin təşkilinə laqeyd yanaşırlar, bəziləri isə bu mühüm məsələlərin həyata keçirilməsində ciddi nöqsanlara yol verirlər. Buna görə də kitabın birinci fəslində yeni proqramların tələbləri və savadlı, təcrübəli müəllimlərin qabaqcıl təcrübələri əsas götürülmüşdür. Lakin burada yürüdülmən fikirləri də ehkam kimi qəbul etmək məsləhət görülmür. Çünki bu, müəllimlərin fəaliyyətlərinə istiqamət verən bir vəsaitdir.

Çox aktual məsələyə həsr olunan bu fəsil öyrədici və yoxlama yazıların (imla, ifadə, inşa) aparılması, yoxlanması və səhvlər üzərində işin təşkilində yol verilən nöqsanların aradan qaldırılmasında həmkarlarımıza yaxından kömək edəcək, onların bu sahədə bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə təkan verəcəkdir.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nəzəri biliklərinin üzə çıxarılmasında, möhkəmləndirilməsi və vərdiş halına salınmasında müxtəlif lingvistik (leksik, etimoloji, fonetik və qrammatik) təhlillərdən istifadə müstəsna rol oynayır. Bunu nəzərə alan qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif təhlillərdən geniş istifadə edirlər. Onların dərslərində dedikləri şagirdlər təhlil zamanı nəzəri biliklərini asanlıqla tətbiq etməyi bacarırlar.

Müəllimlər çox gözəl bilirlər ki, şagirdlərə təkcə nəzəri biliklər verməklə kifayətlənmək olmaz. Ancaq təhlil yolu ilə şagirdlərin nəzəri

biliklərini vərdişə çevirmək mümkündür. Lakin bəzi Azərbaycan dili müəllimləri dərş prosesində müxtəlif təhlillərdən istifadə etsələr də, müəyyən səhvlərə yol verirlər. Elə buna görə də kitabda təlim prosesində ən çox istifadə edilən fonetik və qrammatik təhlilin aparılması ilə əlaqədar geniş məlumat verilmişdir. Əsas məqsəd müəllimlərə əməli yardım göstərməkdən ibarətdir.

Biz 1996-cı ildə o vaxt Yasamal RTŞ Metodmərkəzinin direktoru Qənirə xanım Sultanova ilə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yazı işlərinin aparılması, yoxlanması, Səbail rayonu 239 Nəli məktəbin müəllimi Lətifə Haşımova ilə birlikdə Azərbaycan dili dərşlərində fonetik və qrammatik təhlilin aparılması haqqında yazdığımız metodik tövsiyələri ümumuləşdirmiş və yenidən işləyərək 2002-ci ildə "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri" adlı kitabımızda çap etdirmişdik. Kitab müəllimlər tərəfindən rəğbətlə qarşılandığı və hazırda ona böyük ehtiyac duyulduğu üçün onun üzərində yenidən işləmək zərurəti yarandı. Çünki son 10 ildə təhsil sistemində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. O dövrdə aktual görünən bəzi məsələlər hazırda adılşmış, bəzi problemlərə yenidən baxılmış, bəzi materiallar ixtisar edilmiş, bəziləri isə müasirlik baxımdan zənginləşdirilmiş, bəzi materiallar isə əlavə edilmişdir. Əminik ki, kitab müəllimlərimiz üçün faydalı olacaqdır.

Kitab haqqında tənqidi fikir, mülahizə və təkliflərini bildirən metodist-alim və müəllimlərə əvvəlcədən təşəkkür edirik.

Aydın Paşayev

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATDAN YAZI İŞLƏRİNİN APARILMASI, YOXLANMASI VƏ SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

1. ÖYRƏDİCİ VƏ YOXLAMA YAZI DƏFTƏRLƏRİNİN MİQDARI VƏ YAZILARIN APARILMASI HAQQINDA

Təhsil Nazirliyinin “Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanmasına verilən vahid tələblər”də (“Ana sözü” j. № 4-6, 1991. səh. 85-86) şagird dəftərlərinin miqdarı, yazıların aparılması və yoxlanması haqqında konkret məlumat verilmişdir (Bundan sonra bu sənədi qısaca olaraq “Vahid tələblər” adlandıracağıq). Lakin elə məsələlər var ki, “Vahid tələblər”də öz əksini tapmamışdır. Buna görə də ümumtəhsil məktəblərində öyrədici və yoxlama yazı işlərinin aparılması, yoxlanması, qiymətləndirilməsi, qiymətlərin jurnala köçürülməsi və s. haqqında müxtəlifliyə yol verilir. “Vahid tələblər”də öz əksini tapan bəzi qaydalara əməl olunmur və ya onlar müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Biz hələ “Vahid tələblər” “Ana sözü” jurnalında təkrar nəşr olunduğu il (oktyabr, 1991) mərhum metodist-alimimiz Əziz Əfəndizadə ilə bəzi tələblərin köhnəlməsi, müasir dövrə uyğun gəlməməsi, mövcud reallığı düzgün əks etdirməməsi haqqında söhbət etmişdik...

Əgər bu sənədin Əziz müəllim tərəfindən hazırlandığını bilsəydik, bəlkə də, onunla bu mövzuda danışmazdıq... Onunla söhbətdən məlum oldu ki, bu sənəd 20-25 il əvvəl hazırlanmışdır (Bizim söhbətimiz isə 1992-ci ilin oktyabr ayında ixtisasartırma kurslarında Əziz müəllimin mühazirəsi zamanı olmuşdu). Əziz müəllimin xəbəri olmadan nazirliyin əlaqədar nümayəndələri o sənədi məcmuədə dərc etdirmişlər.

Həmin sənədin hazırlandığı təxminən 1970-ci ildən artıq 40 il dən çox vaxt keçir. Bu vaxt ərzində cəmiyyətimizdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Sosializm rejimi devrilmiş, müstəqil dövlət yaratmışıq. Dünya təhsil sistemində inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda ali məktəblərə qəbul qaydaları dəyişilmiş, bütün fənlər üzrə proqramlar və dərslərlər dəfələrlə dəyişdirilərək təkmilləşdirilmiş, təlim prosesində fəal təlim

metodlarından, V-XI siniflərdə bütün fənlər üzrə testlərdən geniş istifadə olunur.

Əgər 1990-cı ilə qədər respublikamızda məktəblərin çoxu iki novbədə işləyirdisə, indi yeni-yeni məktəblər tikilmiş, ümumtəhsil məktəbləri əsasən bir növbəlidir. Təhsil sistemində 5 günlük iş sisteminə keçilmişdir. Təlim prosesində kompyuterdən və digər müasir texniki vasitələrdən, yeni qiymətləndirmə meyarlarından istifadə olunur və s.

Cəmiyyətdə, siyasətdə, iqtisadiyyatda, təhsil sistemində və s. sahələrdə baş verən əsaslı dəyişikliklər fonunda “Vahid tələblər”də bu vaxta qədər müəyyən dəyişikliklərin aparılmamasını, görəsən, nə ilə izah etmək olar? Zənnimizcə, “Vahid tələblər” şagirdlərə savadlı yazı yazmaq vərdişlərinin aşılınması ilə bütün tələbləri ödəyir. Çünki şagirdlər düzgün, savadlı danışmaq vərdişlərinə yiyələndikləri, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan müxtəlif elmlərin əsaslarını hərtərəfli mənimsədikləri kimi, öz biliklərini yazı ilə ifadə etməyi də bacarmalıdırlar. Bizə elə gəlir ki, əgər müəllimlərimiz “Vahid tələblər”də nəzərdə tutulan tələb və qaydaları həyata keçirəsələr, yazı ilə əlaqədar qarşıda duran problemlərin həllinə nail olurlar.

Azərbaycan dilindən yeni proqramların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif siniflərdə rəbitəli nitqin inkişafına ayrılan saatların azalması yazıların miqdarına da təsir göstərmişdir. Buna görə də “Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin yazı işlərinin aparılması və dəftərlərinin yoxlanılmasına verilən vahid tələblər”in də dəyişdirilməsi, yeni proqrama uyğunlaşdırılması, orada olan bəzi müddələrin müasirləşdirilməsi vaxtı çoxdan çatmış məsələlərdəndir.

I. Şagird dəftərlərinin miqdarı haqqında. “Vahid tələblər”də öyrədici yazı dəftərləri ilə əlaqədar qeyd edilir: “I. Öyrədici yazıların bütün növlərini yerinə yetirmək üçün şagirdlərin aşağıdakı miqdarda dəftərləri olmalıdır: Azərbaycan dilindən V-IX siniflərdə 3 dəftər (1, 2 nömrəli, digəri ifadə və inşa yazıları üçün); X-XI siniflərdə 1 dəftər; ədəbiyyatdan 1 dəftər” (“Ana sözü” j. № 4-6, 1991. səh.85).

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bəlli olmuşdur ki, hazırda Azərbaycan dilindən evdə və sinifdə yazdırılan çalışmalar üçün hər bir müəllim 1 və 2 nömrəli dəftərdən istifadə etmir. Vaxtilə biz də ev və sinif çalışmalarının icrası üçün 1 və 2 nömrəli dəftərdən istifadə etmişik. Bunun çox böyük üstünlükləri vardır. Çünki müəllim Azərbaycan dili dərslində ev tapşırıqlarını sinifdə yoxlamır. O,

1 nömrəli ev dəftərlərini toplayır, yaxud bu işi hələ dərsə qədər sinif nümayəndəsi həyata keçirir. Dərs zamanı müəllim özündə olan 2 nömrəli yoxlanmış dəftərləri şagirdlərə paylayır...

Şagirdlərdən topladığı 1 nömrəli dəftərləri isə müəllim dərsdən sonra ya məktəbdə, ya da evdə yoxlayır. Şagirdlərin ev tapşırıqlarının hər dəfə bu cür yoxlanması onlarda ev tapşırıqlarını müntəzəm, məsuliyyətlə yerinə yetirmək vərdişləri aşılıyır. Şagirdlər hər dəfə tapşırıq dəftərlərində yol verdikləri səhvləri düzəltməyə çalışırlar. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, 3-4 sınıfdə dərs deyən müəllim ev tapşırıqlarını fiziki cəhətdən bu cür yoxlamaq imkanına malik deyil. Bundan əlavə, müasir dövrdə dəftərlərin bahalığına görə şagirdlərin hamısı 2 dəftərdən istifadə edə bilmir. Odur ki, müəllimlər sinif və ev tapşırıqlarının icrası üçün, əsasən bir dəftərdən istifadə edirlər. Elə “Vahid tələblər”də də buna icazə verilir: “Müəllim öz mülahizəsindən asılı olaraq V-IX siniflərdə öyrədici yazılar üçün 1, 2 nömrəli dəftərlər deyil, bir dəftər də ayıra bilər; lakin belə halda o, bu təlimati məktubun IV bölməsində dəftərlərin yoxlanmasına verilən vahid tələblərə əməl olunmasını təmin etməlidir” (“Ana sözü” j. № 4-6,1991. səh.85).

Adətən, sinif və ev tapşırıq dəftərləri şagirdlərdə, öyrədici yazı dəftərləri isə məktəbdə saxlanmalıdır. “Vahid tələblər”də bu barədə müəyyən fikrə təsadüf olunmur. Bəlkə, elə buna görə də bəzi məktəblərdə öyrədici ifadə və inşa dəftərləri şagirdlərin özlərində olur. Lakin dərslərdə aparılan müşahidələr zamanı bəlli olur ki, müəllim hər hansı mövzuda öyrədici yazı yazdıranda bir çox şagirdlərdə həmin dəftərlər olmur və onlar “Müəllim, öyrədici yazı dəftərləri evdə qalıb”, - deyirlər.

Faktlar göstərir ki, öyrədici yazı dəftərləri (Bu ad altında nitq inkişafı dəftərləri nəzərdə tutulur – Red.) şagirdlərdə saxlananda onlar çox səliqəsiz olur, hətta bəzi şagirdlər tərəfindən vərəqləri çıxarılır və s. Bəzən də ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi vəziyyəti öyrənilərkən müəllimlər öyrədici yazı dəftərlərini təqdim edə bilmirlər. Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər isə öyrədici yazı dəftərlərini məktəbdə saxlayırlar. Yoxlama dəftərlərində olduğu kimi, öyrədici yazı dəftərlərində də bütün yazıların aparılmasına, yoxlanmasına və səhvlər üzərində işin təşkilinə xüsusi diqqət yetirirlər.

“Vahid tələblər”də “öyrədici yazı” dəftərləri “ifadə və inşa yazı dəftəri” adlanır. Bizə elə gəlir ki, bu dəftərlər sadəcə olaraq “öyrədici

yazı dəftəri” adlansa, daha məqsədəuyğun olar. Əgər bu dəftərlər “öyrədici ifadə və inşa”, yaxud “nitq inkişafı” dəftəri adlanarsa, onda V-VIII siniflərdə öyrədici imlalar harada yazdırılmalıdır? “Vahid tələblər”də bu barədə məyyən fikrə təsadüf edilmir. Lakin zənnimizcə, öyrədici imlalar (icrasına xüsusi saat verilən öyrədici yazılar) da “öyrədici yazı” dəftərlərində yazdırılmalıdır.

“Vahid tələblər”də, nəzərdə tutulmasa da, V-XI siniflərdə Azərbaycan dilindən bütün əməli yazıların da “nitq inkişafı” dəftərlərində yazdırılması məqsədəuyğundur. “Vahid tələblər”də göstərilir ki, öyrədici yazı dəftərləri ancaq V-IX siniflərdə olmalıdır. Halbuki X sinifdə də yeni proqrama əsasən, Azərbaycan dilindən öyrədici inşa dəftərlərindən istifadə olunmalıdır.

Yeni ədəbiyyat proqramında nəzərdə tutulmasa da, “Vahid tələblər”də VI-IX siniflərdə yazdırılacaq ev inşalarının miqdarı göstərilmişdir. Ev inşalarının şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafında və müstəqil inşa yazmaq vərdişlərinin aşılmasında mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, biz də bu işin faydalılığını qiymətləndirən bir müəllim kimi bundan sonra da onlardan istifadə olunmasını məqbul sayır və müəllimlərə də tövsiyə edirik ki, proqram materiallarını planlaşdırarkən ev tapşırıqlarını da unutmasınlar.

“Vahid tələblər”də ev inşalarının hansı dəftərdə aparılması və yoxlanması haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Bu cür məlumatlara metodik ədəbiyyatda da təsadüf edilmir. Lakin qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər ev inşalarını bütün siniflərdə öyrədici yazı dəftərlərində yazdırırlar.

Məlumdur ki, IX sinif şagirdləri həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyatdan proqrama müvafiq olaraq çoxlu öyrədici və yoxlama inşalar yazırlar. Eyni zamanda onlar buraxılış imtahanında da əvvəllər sərbəst mövzuda inşa yazdılar. Son illərdə onlar da test üsulu ilə buraxılış imtahanı verirlər. Lakin buna baxmayaraq, bu siniflərdə işləyən müəllimlər öz işlərini elə planlaşdırmalıdırlar ki, şagirdləri bu vaxta qədər inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnə bilsinlər. Beləliklə, müəllimlər Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan öyrədici, yoxlama və ev inşaları yazdırarkən o mövzulardan geniş bəhrələnsələr, şagirdləri müstəqil şəkildə inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnmiş olarlar. Buna görə də IX sinifdə ev inşaları üçün ayrıca dəftər ayrılması daha məqsədəuyğundur.

“Vahid tələblər”də yoxlama dəftərləri haqqında yazılmışdır: “2. Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə yoxlama işləri xüsusi dəftərdə aparılır və bunlar bir il müddətində məktəbdə saxlanılır” (“Ana sözü” j. № 4-6, 1991. səh.85). Demək, hər sinifdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan bir yoxlama dəftərindən istifadə edilir. Bütün yoxlama yazılar (imla, ifadə və inşə) o dəftərlərdə yazdırılır. Lakin müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər V-VIII siniflərdə yoxlama imlaları yoxlama imla dəftərlərində yazdırdıqları halda, yoxlama ifadə və inşə üçün öyrədici yazı dəftərlərindən istifadə edirlər. Hətta elə müəllimlərə də təsadüf olunur ki, V-IX siniflərdə 3 (imla, ifadə və inşə) dəftərdən istifadə edirlər. Həmin məktəbin qonşuluğundakı məktəbdə çalışan həmkarları isə şagirdlərdən bir yoxlama dəftəri də toplaya bilmirlər. Daha doğrusu, şahidi olmuşuq ki, bəzi şagirdlərin dəftər almağa imkanı yoxdur. Bu müəllimlər hər yoxlamayı ayrı-ayrı vərəqlərdə yazdırır və onları tikib yoxlama dəftərləri kimi saxlayırlar. Yoxlama yazılar üçün həm üç dəftərdən, həm də ayrı-ayrı vərəqlərdən istifadə edən müəllimlərin işini səhv hesab edirik. Müəllim çalışmalıdır ki, nəyin bahasına olursa-olsun, şagirdlər bir yoxlama dəftəri ilə təmin edilsin.

Təcrübə göstərir ki, V-IX siniflərdə bir 12, X-XI siniflərdə isə bir 18 vərəqli dəftər bir dərs ilinə kifayət edir. X-XI siniflərdə yoxlama yazılar üçün əgər 12 vərəqli dəftərlərdən istifadə olunarsa və bir dərs ilinə çatmazsa, onda dərs ilinin ikinci yarısı üçün yeni dəftər götürülməlidir. Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bəlli olur ki, bəzi məktəblərdə yoxlama dəftərlərinin saxlanması üçün şərait yaradılmır. Müəllimlər bu dəftərləri özlərində, bəziləri isə fənn kabinetlərində saxlayırlar. Məktəb rəhbərləri isə bu işə çox laqeyd yanaşırlar. Halbuki bütün yoxlama (hətta öyrədici yazı) dəftərləri müəllimlər otağında və ya məktəbin metodkabinetində (əgər varsa) qoyulmuş xüsusi şkaflarda saxlanmalıdır. Şkaflarda isə hər müəllimin üzərində adı və soyadı yazılmış yeri olmalıdır. Məktəbə gələn hər hansı metodist və ya digər nümayəndəyə o dəftərlərlə tanış olmaq imkanı verilməlidir. Unutmaq olmaz ki, yoxlama dəftərləri nəinki şagirdlərin, hətta müəllimlərin, ümumiyyətlə götürdükdə isə, məktəbin təlim-tərbiyə prosesinin güzgüsüdür.

II. Yazı işlərinin aparılması haqqında. “Vahid tələblər”də oxuyuruq: “Şagirdlərin dəftərlərində aparılan bütün yazılarda aşağıdakı tələblər gözlənilməlidir: 1) Yazılar aydın oxunmalı və səliqəli xətlə

yerinə yetirilməlidir” (Göstərilən jurnal. səh. 85). Bu fikir təkcə yoxlama yazılara yox, bütün öyrədici yazılara da aiddir. Yoxlama yazıların səliqəli xətlə yazılması şagirdlərin yazı vərdişlərinə necə yiyələnmələrindən asılıdır. Bu vərdişlər isə I sinifdən başlayaraq ildən-ildə təkmilləşir. Şagirdlərdə düzgün yazmaq vərdişlərinin formalaşdırılmasında isə sinif və ev tapşırıqlarının icrası mühüm rol oynayır. Ona görə də yoxlama yazıların aydın və səliqəli xətlə yerinə yetirilməsinə nail olmaq üçün, ilk növbədə, sinif və ev tapşırıqlarının səliqəli yazılmasına çalışmaq lazımdır.

“Vahid tələblər”də oxuyuruq: “2) Dəftərlərin üz səhifəsindəki yazılarda vahidlik gözlənilməlidir; orada a) məktəbin yerləşdiyi yer; b) məktəbin adı (əgər varsa) və nömrəsi; c) sinif; ç) şagirdin adı və фамилиясы göstərilməlidir. Məsələn: Cəlilabad şəhəri, Nizami adına 1 nömrəli məktəbin VI sinif şagirdi Mahir Mövsümovun nitq inkişafı üzrə yazı dəftəri” (Göstərilən jurnal. səh. 85).

Əvvələn, burada “Cəlilabad şəhəri” ad birləşməsindən sonra “,” (vergül) işarəsi olmamalıdır. Çünki bu birləşmə ilə “Nizami adına 1 nömrəli məktəb” adları həmcins deyil, bu birləşmələr bütövlüklə məktəbin rəsmi adıdır. İkincisi, bəzi məktəblərdə sinfin adını (sirasını) bildirən rəqəmlərin burada göstəriləndiyi kimi, rum rəqəmi (VI) ilə deyil, ərəb rəqəmləri ilə (məsələn, “6-cı”) yazırlar ki, bu da məqsədəuyğun deyildir.

Respublikanın böyük şəhərlərində, xüsusən Bakıda elə məktəblər vardır ki, orada 10-15 paralel sinif mövcuddur. Buna görə də paralel sinfləri fərqləndirmək üçün sinfin adını bildirən rəqəmin üstündə əlifba sırası ilə hərflərdən və hətta son illərdə rəqəmlərdən də istifadə olunur. Bizə elə gəlir ki, 5-6 paralel sinfləri olan məktəblərdə rəqəmlərdən istifadə oluna bilər. Lakin müşahidələr göstərir ki, paralel sinfləri hərflərlə fərqləndirən məktəblərdə həmin hərflər müxtəlif şəkildə yazılır: VI a, VI “a”, VI A, VI “A”, VI^A, VI^A”, VI^a” və s. Bizə elə gəlir ki, rəqəmin üstündə hərfləri böyük, kiçik, dırnaqda və ya dırnaqsız yazılması məzmunu heç bir təsir göstərmir. Ancaq bu, sinfin adını bildirdiyi üçün böyük hərflə yazılrsa, daha məqsədəuyğun olar. Hərflərin rəqəmin üstündə, yaxud rəqəmin yanında dırnaqda və ya dırnaqsız yazılmasına gəldikdə isə, onların rəqəmlərin üstündə və dırnaqda yazılmasını daha düzgün hesab edirik. Çünki burada hərflər sıra adını bildirməyə xidmət edir (VI^A”, VI^B”, VI^C”, VI^C” və s.) və məcazi mənə

daşıyır. Məcəzi mənə daşıyan bütün idarə və təşkilat adları isə həmişə böyük hərflə və dırnaqda yazılır: “Qərənfil” uşaq bağçası, “Arzu” şadlıq evi, “Bakı” mehmanxanası və s.

Paralel sinifləri rəqəmlərlə fərqləndirən məktəblərdə də rəqəmlər gah sinfin adını bildirən rəqəmin üstündə, gah da yanında dırnaqsız və ya dırnaqda yazılır. Bu rəqəmlər sinfin adını bildirən rəqəmin üstündə dırnaqsız yazılsa, daha düzgün olar. Çünki burada rəqəmlər elə həqiqi mənada sıra bildirir: VI¹, VI², VI³, VI⁴ və s.

Bakı şəhərinin bəzi məktəblərində isə rayon adları -dakı² şəkilçiləri ilə (Nəsimi rayonundakı, Səbael rayonundakı və s.) yazılır ki, bu da səhvdir. Çünki məktəbin rəsmi adında və bununla əlaqədar olan məktəbin möhüründə şəkilçilərdən və vergüldən istifadə olunmur. Lakin bu, bir həqiqətdir ki, rayon adı ilə məktəbin sayı arasında müəyyən fasilə mövcuddur.

“Vahid tələblər”də göstərilir ki, bütün şagird dəftərlərinin üstündə şagirdin adı əvvəl, soyadı isə sonra yazılmalıdır. Düzdür, hazırda dövlət fərmanlarında şəxs adları “Ümid Afiq oğlu Paşayev” formasında yazılır. Bütün siyahılarda, o cümlədən sinif jurnallarında, əmək haqqı siyahılarında soyadı əvvəl, ad isə sonra, ata adı axırda yazılır. Bütün şagird dəftərlərinin üstündə də əvvəl soyadı, sonra ad yazılsa, daha düzgün olar. Beləliklə, şagird dəftərlərinin üstü aşağıdakı kimi vahid formada yazılmalıdır: Nərimanov rayonu 200 nömrəli orta məktəbin VI^A (yaxud VI⁵) sinif şagirdi Paşayev Ümidin Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yoxlama (yaxud öyrədici) yazı dəftəri.

“Vahid tələblər”də oxuyuruq: “3. Şagirdlər səhifələrin haşiyələrindən kənara çıxmamaq qaydasına riayət etməlidirlər; 4. İşin yerinə yetirilməsi tarixi səhifənin kənarında (sətrin sonunda ərəb rəqəmləri ilə (1.04.91; 12.11.91) qeyd olunur. Azərbaycan dili və ədəbiyyata aid dəftərlərdə günün tarixi V-IX siniflərdə sözlərlə də yazdırıla bilər (məsələn: On dörd sentyabr)” (Göstərilən jurnal. səh. 86).

Elə rəqəmlər vardır ki, onların sözlə yazılışı çətindir: dörd, yeddi, səkkiz, doqquz, iyirmi və s. Eyni sözləri sentyabr, oktyabr və s. ay adları haqqında da söyləmək olar. Buna görə də nəinki V-IX, hətta X-XI siniflərdə də ayın tarixinin sözlərlə yazılması daha məqsədəuyğundur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrində ay adları böyük hərflə yazılır. Bunun əsas səbəbi onların əsasən tanrı və

hökmdar adlarından yaranmasıdır. Qədim Romada Yeni il mart ayından başlanırdı. Birinci ay olan **mart** müharibə Allahı **Mars**, **aprel** – “aperire” sözündən olan “açmaq” sözündən (Yəni ağacların çiçək açması ilə əlaqədardır və operatsiya sözü də bununla bağlıdır), **may**– Yer və kainat Allahı **Mayı**, **iyun** – **Yunoni** adlı Allahın, **yanvar** – Günəş və Zaman Allahı **Yanus**, **fevral** – yuxu və ölüm Allahı **Febnarius**, iyul – **Yuli Sezar**, avqust – Yuli Sezarın ölümündən sonra imperator olan **Avqust** Sezarın adı ilə əlaqədardır və s. Lakin bizdə, ay adları, zənnimizcə, ateizm edologiyasının və rus dilinin təsiri ilə kiçik hərf ilə yazılmışdır. Hazırda ay adlarının kiçik hərf ilə yazılması ənənə ilə bağlıdır.

“Vahid tələblər”də göstərilir: 5.“Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə yazı işləri aparılarkən günün tarixindən sonra yazı işinin növü və sonrakı sətirdə mövzu qeyd olunur. Məsələn,

İmla	İfadə	İnşa
Kəndimiz	Meşədə	Ən çox sevdiyim sənət”.

Müşahidələrə əsasən demək olar ki, ümumtəhsil məktəblərində müxtəlifliyə yol verilir. Əvvələn, burada yazı növü və mövzunun adından, hətta ayın tarixindən sonra heç bir dürgü işarəsindən istifadə edilməmişdir. Müəllimlərin bir qismi göstərişdən kənara çıxmır, əksəriyyəti isə başlıqlardan sonra nöqtə qoyulmasını tələb edirlər.

Ali məktəblərə qəbul imtahanları zamanı inşa yazılardan sonuncu dəfə istifadə olunduğu ildə televiziya ilə “Azərbaycan dili” verilişini aparən hörmətli alimlərimizdən biri bununla əlaqədar verilmiş suallara cavabında qeyd etdi ki, rus dilində bunlardan sonra nöqtədən istifadə edilir. Azərbaycan dilində isə onlardan sonra nöqtə qoymaq da olar, qoymamaq da.

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan dilçiliyində həm elə, həm də belə olan norma yoxdur. Əgər bütün tarixi günlər və bayram adları böyük hərf ilə yazılırsa, mövzular adlıq cümlə hesab edilirsə, onda niyə onlardan sonra nöqtədən istifadə edilməsin?

Şahidi olduğumuz nöqsanlardan biri də budur ki, bəzi müəllimlər öyrədici və yoxlama yazıların mövzularını dırnaqda yazırlar. Burada müəyyən həqiqət də vardır. Çünki bütün əsər adları dırnaqda yazılmalıdır. Lakin bütün elmi və bədii əsərlərin üzərində onların adları dırnaqsızdır. Eyni zamanda yazı adları içərisində, xüsusilə sərbəst mövzularda əsər adı olmayanlar da vardır. Buna görə də ənənəvi olaraq

şagird dəftərlərində yazının adını göstərən söz və ifadələr həmişə dirnaqsız yazılır. Bəlkə, elə buna görədir ki, bəzi müəllimlər yazı adlarını jurnalda da dirnaqsız yazırlar.

Yazıların icrası zamanı növündən asılı olaraq “Öyrədici imla”, “Yoxlama imla”, “Öyrədici ifadə”, “Yoxlama inşa” və s. birləşmələrindən də istifadə edilir. Bu da səhvdir. Sadəcə olaraq, “İmla”, “İfadə” və “İnşa” sözlərindən istifadə etmək lazımdır. Çünki yoxlama yazılar yoxlama, öyrədici yazılar isə öyrədici yazı dəftərlərində aparılır. Müəllimlər bəzən “Əlavə tapşırıqlı yoxlama imla” ifadəsindən də istifadə edirlər. Əlavə tapşırıqlı olsa da, elə “İmla” yazılsa, daha düzgün olar. Sınıf jurnallarında isə yazının yoxlama və ya öyrədici, əlavə tapşırıqlı olması aşağıdakı kimi göstərilməlidir: Yoxlama imla: “Kəndimiz”; Öyrədici ifadə: “Meşədə”; Öyrədici inşa: “Bizim ailə”; Yoxlama inşa: “S.Rəhimovun “Mehman” əsərində Mehman surəti” və s.

Bütün yazı işlərində sətirbaşı (abzas) qaydaya əməl olunmalıdır. Səhifələrin birinci xətti boş buraxılmamalıdır. Ayın tarixi ilə yazı növünün adı və bununla da mövzunun adı, mövzunun adı ilə mətn arasında boş xətt saxlanılmamalıdır. Yazı ilə ona verilən qiymət və qiymətlə növbəti yazının tarixi arasında iki sətirlik yer boş qalmalıdır. Şagirdlər yazıda yol verdikləri səhvləri düzəldə bilərlər. Səhv yazılmış hərfin və durğu işarələrinin üstündən soldan başlayan çəpəki, artıq söz, şəkilçi və ya cümlənin üstündən üfüqi nazik xətt çəkilməli və düzgün olanı sətirin üstündən yazılmalıdır. Səhv yazılmış söz və ya cümlələrin mötərizəyə alınmasına yol verilmir.

1. Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif növ yazılardan istifadəyə dair. Adətən, Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif növ yazılardan istifadə edilir. Bu yazılar məzmun və məqsədinə, icra tərzinə görə bir-birindən fərqlənir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Sınıf və ev tapşırıqlarının icrası. Yuxarıda şagird dəftərləri və yazılarına verilən vahid tələblər tək-cə yoxlama yazı dəftərləri üçün deyil, şagirdlərin bütün dəftər və yazılarına aiddir. Əgər müəllim tapşırıq dəftərlərində bu tələblərin həyata keçirilməsinə ardıcıl nəzarət etsə, yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasında şagirdlər yazılarında səhvlərə yol verməzlər. Demək, şagirdlərin bütün dəftər və yazılarında bu tələblərin yerinə yetirilməsinə ciddi əməl olunmalıdır. Təlim prosesində şagirdlərin qazandıqları nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində, düzgün yazmaq mədəniyyətinə

Yiyələnməsində və onlarda orfoqrafik vərdişlərin aşılmasında sinif və evdə həyata keçirilən çalışmaların böyük əhəmiyyəti vardır. Buna görə də müəllimlər belə çalışmaların yerinə yetirilən tapşırıqların düzgün icrasına nail olmalı, ona qayğı və tələbkarlıqla yanaşmalıdırlar. Məlumdur ki, Azərbaycan dili dərslərində bütün tapşırıqlar həm şagirdlərin nəzəri biliklərinin möhkəmləndirilməsində, həm də onlarda orfoqrafik vərdişlərin aşılmasında, ümumiyyətlə, yazı mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayırsa, öyrədici yazılar həm bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edir, həm də şagirdlərin bu sahədə qazandıqları biliklərin dərəcəsini müəyyənləşdirməkdə həlledici rol oynayır. Yoxlama yazılarının aparılmasında əsas məqsəd şagirdlərin hər hansı normanı, elmi, bədii materialı necə mənimsəmələrini üzə çıxarmaq olsa da, ümumiyyətlə, onların biliklərinin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşlərinin, yazı mədəniyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu mənada, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan həyata keçirilən bütün yazı növləri (öyrədici və yoxlama yazıları, sinif və ev tapşırıqları) bir məqsədə - şagirdlərin savad dərəcəsinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Buna görə də yazılar müxtəlif cür adlandırılrsa da, onların arasında möhkəm və qırılmaz əlaqə mövcuddur. Bunları nəzərə alaraq hər bir müəllim çalışmalıdır ki, dərslərində yazı növlərinin bünövrəsini təşkil edən sinif və ev tapşırıqlarının icrası daha səmərəli, effektiv olsun. Müəllim elə şərait yaratmalıdır ki, sinif və ev tapşırıqlarını yazarkən şagirdlər yoxlama yazılarının icrası zamanı yaranan məsuliyyət hissələri ilə yaşasınlar. Hər bir sinifdə elə tələbkarlıq mühiti yaratmaq lazımdır ki, şagirdlər əllərinə qələm alıb hər hansı tapşırığı yazanda fikrini cəmləsin, məsuliyyət hiss etsin. Şagirdlərin şüurunda aşılmalıdır ki, hər hansı yazı onun sahibinin təhsildə qazandıqlarını əks etdirən güzgüdür. Əgər şagird savadlı, ağıllı, tərbiyəli, bacarıqlı olduğunu sübut etmək istəyirsə, onu düzgün və gözəl yazısı ilə nümayiş etdirdirsin. Yazı səssiz sətirlər deyil, onlar hər bir şagird haqqında geniş məlumat verən canlı ekrandır.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər Azərbaycan dili dərslərində hətta dərsləkdə olan şifahi və yazılı çalışmalardan istifadə etməzlər. Təbii ki, həmin müəllimin dərslərində dediyi siniflərdə tapşırıq dəftərləri olmayan, sinif və ev tapşırıqlarını yazmayan şagirdlər daha çox olur.

“Azərbaycan dili” dərslərində verilən bütün çalışmalar hər hansı mövzunun öyrədilməsinə və möhkəmləndirilməsinə xidmət etdiyi üçün onların hamısının sinifdə və evdə şagirdlər tərəfindən icrasına nail olmaq lazımdır. V-VI sinif dərslərində kifayət qədər çalışmalar verilmişdir. Lakin VII-VIII sinif dərslərində onların sayı çox azdır. Bəzi mövzularla əlaqədar çalışmalar isə lap yox dərəcəsinədir. Buna görə də müəllimlər dərslərdə olan çalışmalarla kifayətlənməli, Ə.Əfəndizadənin “Orta məktəbdə imla” və A.Paşayev, M.Soltanov, A.Soltanovanın “İmla mətnləri” məcmuələrindən geniş istifadə etməli, fonetik və qrammatik təhlillərə daha çox yer verməlidirlər.

Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər Azərbaycan dili tədrisini ədəbiyyatla əlaqələndirir, hər hansı mövzuya aid ədəbiyyatdan keçilmiş materiallardan cümlələr seçməyi şagirdlərə tapşırırlar. Elə müəllimlər də vardır ki, onun bütün şagirdləri Azərbaycan dili dərslərində sorğu zamanı dərslərdə olan cümlələrdən deyil, ancaq bədii ədəbiyyatdan seçdikləri cümlələrdən istifadə edirlər. Demək, həmin müəllimlər dərslərdə olan bütün çalışmaları icra etdirməkdən əlavə, bədii materialların nəzərdən keçirilməsinə, müvafiq cümlələrin seçilməsinə və yazılmasına da nail olurlar.

X-XI sinif “Azərbaycan dili” dərslərində isə yazılı çalışmalara az, şifahi çalışmalara çox yer verildiyi üçün savadlı və təcrübəli müəllimlər tez-tez V-IX siniflərdə tədris olunan materialları müəyyən ardıcılıqla şagirdlərə təkrar etdirir, dilçiliyin hər hansı şöbəsi (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis) təkrar olunanda müvafiq linqvistik təhlildən də geniş istifadə edirlər. Beləliklə, həm X, həm də XI siniflərdə dərslər ili ərzində V-IX siniflərdə tədris olunan dilçiliyin bütün şöbələri təkrar olunur, leksik və qrammatik təhlillər aparılır. Bu iş təkcə dərslər prosesində deyil, hətta ev tapşırıqlarının verilməsində də həyata keçirilir.

2) Yiğcam imla, ifadə və inşaların təşkili. Bütün siniflər üzrə Azərbaycan dili dərslərində yeri gəldikcə kiçik həcmli öyrədici imla, ifadə və inşalardan istifadə olunması məqsəduyğun hesab edilir. Bu cür yazıların icrası üçün proqramda ayrıca saat verilmir. Müəllimlər hər hansı mövzunu keçərkən şifahi və yazılı çalışmaların icrasından və yeni mövzunun möhkəmləndirilməsindən sonra 5-10 dəqiqə bu cür öyrədici kiçik həcmli yazılardan istifadə edirlər. Məsələn, sifətin müqayisə dərəcələri öyrədilərkən bunlara aid 5-10 rəhbərsiz cümləni şagirdlərə

yazdırmaq və sifətləri dərəcələr üzrə aid olduğu sözlərlə birlikdə qruplaşdırmağı onlara tapşırmaq olar. Yaxud yaxşı, pis, gözəl, yavaş, maraqlı və s. sözlərin cümlədə sifət və tərzi-hərəkət zərfi, xeyli, az, bir qədər, bir az və s. sözlərin say və miqdar zərfi kimi işlənən cümlələri yazdırandan sonra həmin sözlərin hansı nitq hissələrinə aid olmasını müəyyənləşdirməyi şagirdlərdən tələb etmək olar. Yaxud yazılışı çətin olan sözlərdən (isim, sifət, fel, zərf və s.) ibarət lüğət üzrə imla, daha sonra yazılışı çətin olan 15-20 təsirli və təsirsiz fel yazdırmaq, sonra onlardan söz birləşmələri düzəltmək və bir neçəsini cümlədə işlətmələrini tələb etmək olar.

Dərs prosesində həyata keçirilən müxtəlif tipli kiçik həcmli imlalarda sözlərin sayı hələ dəqiqləşdirilməyib. Lakin onların aparılmasına ən azı 5-10, ən çoxu isə 15-20 dəqiqə vaxt sərf etmək lazımdır. Öyrədici imlalar isə öz forma və məzmununa görə çox müxtəlifdir. Görkəmli metodist-alim mərhum Ə.Əfəndizadə onları iki qrupa ayırmışdır: Diktə edilən mətnə dəyişikliyə yol verilmədən aparılan imlalar; Diktə edilən mətnə dəyişiklik etməklə aparılan imlalar.

Diktə edilən mətnə dəyişikliyə yol verilmədən aparılan imlalar.

Bunların da aşağıdakı növləri vardır:

a) Xəbərdarlıqlı imla. Mətni rabitəsiz cümlələrdən ibarət olan bu imlalar mətn hələ diktə edilməzdən əvvəl, çətin orfoqramları məqsəddən asılı olaraq yazdırılan sözlərdə şagirdlərin səhvə yol verə biləcəyi yerləri şagirdlərə izah etmək yolu ilə aparılır. Bütün yazı qaydalarının öyrədilməsi zamanı xəbərdarlıqlı imlalardan istifadə etmək olar. Bu zaman orfoqramın və ya durğu işarəsinin xarakterindən asılı olaraq, müəllim onları lövhəyə yazmaq yolu ilə şagirdlərə catdıra bilər: kənd-kənt, qanad-qanat, qurd-qurt, ağac-ağaç, pələng-pələnk, ömrü-ömür, sinif-sinfə, seçki-seçgi, asqı-asğı, sürtgü-sürtkü, stansiya-sitansiya, müqəddimə-müqəddemə və s.

b) İzahlı imla. İzahlı imla xəbərdarlıqlı imlanın əksini təşkil edir. Burada mətn yazıldıqdan sonra orfoqram və ya durğu işarəsinin işlədilmə qaydası izah edilir. Lakin izahlı imla zamanı da müəyyən qaydalara və ya yazılışı çətin olan sözlərə aid xəbərdarlıq edilməsi vacibdir. İzahlı imla zamanı müəllim cümlələri ayrı-ayrı şagirdlərə oxutdurub izahat da tələb edə və buna uyğun nümunələr soruşa bilər.

Məsələn, əgər mətn sıra sayına aiddirsə, şagird **8-ci** sözünü izah edir və lövhədə yazır, digər şagirdlər isə nümunələrlə bunun başqa formalarda yazılışı haqqında məlumat verirlər.

e) Kommentariyalı imla. Burada orfoqram və ya punktoqramlar imlanın yazdırıldığı zaman həyata keçirilir. Müəllim mətni cümlə-cümlə oxuyur. Hər cümlənin oxunuşundan sonra birinci sözdən başlayaraq ardıcılıqla hər bir cümlə üzvü haqqında şagirdlər müəyyən məlumat verirlər. Bu zaman hər bir sözün hansı nitq hissəsinə aid olması, kökü, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri və onların yazılış qaydası və s. izah edilir. Əgər şagirdlər hər hansı sözün yazılışı və ya qrammatik qaydanın izahı zamanı çətinlik çəksələr, müəllim onunla əlaqədar ya müsahibə təşkil edir, ya da onu özü izah edir.

ç) “Özümü yoxlayıram” imlası. Bu cür imlanın icrası zamanı şagird sözdə hansı hərfin yazılışını dəqiq bilmirsə, onun altından xətt çəkir. Mətnin yazılışından sonra şagirdlər müxtəlif lüğətlərdən və ya dərslikdən istifadə etmək yolu ilə həmin sözləri yazır. Əgər o, səhvə yol vermişsə, axtarıb tapır və düzəldir.

Diktə edilən mətndə dəyişiklik etməklə aparılan imlalar. Azərbaycan dili dərslərində belə öyrədici imlaların da müxtəlif formalarından istifadə olunur.

a) Seçmə imla. Bu imlaların icrası zamanı məqsəddən asılı olaraq müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər mətni bütövlükdə yox, müəyyən sözləri seçib yazırlar. Əgər müəllim mürəkkəb isimlər və ya sifətin çoxaltma dərəcəsinə bildiren sözləri seçib yazmağı tapşırırsa, onda müəllim mətni diktə etdikcə şagirdlər o sözləri seçib yazırlar. Digər öyrədici imlalara nisbətən az vaxt tələb etdiyi üçün müəllim seçilmiş sözlər üzərində fonetik və sözün tərkibinə görə təhlili ilə əlaqədar müsahibələr də təşkil edə bilər.

b) Sərbəst imla. Şagirdlərin təkcə orfoqrafik vərdişlərini deyil, eyni zamanda üslub vərdişlərinin də inkişaf etməsinə kömək edən sərbəst imla ifadə yazılara oxşayır. İfadə yazılarda mətn bütövlükdə oxunduğu halda, burada mətn diktə olunduqca şagirdlər məzmunu saxlamaq şərtilə onu dəyişdirərək yazırlar.

Bu, şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirməklə yanaşı, onların məntiqi təfəkkürlərini və ifadəyə oxşadığı üçün rəbitəli nitqlərini də inkişaf etdirir. Sərbəst imlalar aşağıdakı kimi həyata keçirilir: müəllim əvvəlcədən bu imlaya yaxşı hazırlaşır, mətni 4-5 hissəyə ayırır.

İcra zamanı mətni bir dəfə oxuyur. Bu zaman şagirdlərin qeydlər götürməsinə imkan verilmir. Sonra müəllim əvvəldən bölünmüş parçaları bir-bir oxuyur, şagirdlər isə onu sərbəst şəkildə yazırlar.

e) Yaradıcı imla. Şagirdlərin nitqini, müstəqil düşünmə, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə xidmət edən yaradıcı imlanın icrası zamanı müəllim müxtəlif müxtəsər cümlələri diktə edir, şagirdlər isə ona ikinci dərəcəli üzvlər artıraraq sadə geniş cümlə halına salırlar. Yaxud müəllim başlanğıc formada olan qoşa sözlər söyləyir, şagirdlər isə onlardan müxtəlif forma və mənalı söz birləşmələri düzəldirlər. Məsələn, gəmi, göyərtə-gəminin göyertəsi; Türkiyə, səyahət-Türkiyəyə səyahət; meşə, hadisə-meşədə hadisə və s. Yaxud müəllim paronim sözlərə aid bir neçə nümunə söyləyir, şagirdlər isə həmin sözlərə paronim olan sözləri tapıb yazırlar: surət-sürət, əsr-əsir, mətn-mətin, mərhum-məhrum və s.

Müəllim bir neçə feli sifət, feli bağlama və ya məsdər söyləyib, şagirdlərə tərkiblər düzəldib yazmağı tapşırı bilər.

Dərs zamanı 5-10 dəqiqəyə həyata keçirilən bu öyrədici yazılar şagirdlərin qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsində, rəhbərlik nitqlərinin inkişafında, orfoqrafik və dürgü işarələrinin işlənməsinə aid vərdişlərinin sabitləşməsində mühüm rol oynayır. İcrasına müəyyən saat ayrılan öyrədici imlalar isə bu cür kiçik həcmli imlalarla adi yoxlama imlalar arasında keçid mərhələ təşkil edir.

Yazdırılmasına proqramda xüsusi saat ayrılmayan yığcam imlalar, adətən, dərs prosesində şagirdlərin özünə oxutdurulur və yol verilən nöqsanlar sinifdə düzəldilir. Şagirdləri həvəsləndirmək məqsədilə hətta 1-2 şagirdin yazısına qiymət də vermək olar. Yaxşı olar ki, belə imlaların icrası zamanı müəllim zəif oxuyan şagirdlərin yazılarına daha çox diqqət yetirsin. Sinifdə icra olunan və evə tapşırılan çalışmaların nömrəsi jurnalda öz əksini tapdığı kimi, bu imlaların mövzusu da mövzular yazılan qrafada “Sərbəst imla”, “Yaradıcı imla”, “Xəbərdarlıqlı imla” və s. şəkildə qeyd olunmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində yığcam öyrədici imla və inşalardan geniş istifadə olunduğu halda, yığcam ifadələrin icrasına əhəmiyyət verilmir. Lakin ifadələrin şagirdlərin inkişafında oynadığı müsbət rol nəzərə alınsa, yığcam ifadələrdən də istifadənin zəruriliyi diqqəti cəlb edər.

Buna görə də müəllimlər yeri gəldikcə bu öyrədici yazı növündən də bəhrələnməlidirlər. Bu öyrədici yazının müxtəlif formaları vardır: 1) Müəllim sinifdə ifadəyə hazırlıq işini həyata keçirdikdən sonra icrasını evə də tapşıra bilər; 2) Şəxsləri dəyişdirilən ifadə yazı. Bu cür ifadələrin icrası zamanı şəxslər dəyişdirilir. Əgər mətn birinci şəxsin dilindən söylənirsə, şagirdlərə tapşırırlar ki, ifadəni yazarkən mətni üçüncü şəxsin dilindən yazsınlar; 3) Surətin dili ilə yazılan ifadə. Bu, bundan əvvəlki ifadənin əksidir. Yəni mətn müəllifin dilindən yazılıbsa, şagirdlər onu dəyişdirib surətin dilindən yazmağa bilərlər və s.

Şagirdlərə verilmiş yeni biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə ev tapşırıqlarının icra edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, bəzi müəllimlər onun mahiyyətini yaxşı dərk etmir və ev tapşırıqlarının verilməsinə laqeyd yanaşırlar. Müəllimlərin əksəriyyəti isə bu təlim üsulundan geniş istifadə edirlər. Əgər şagird öyrəndiyi hər hansı qrammatik qaydaya aid tapşırıqları müstəqil icra edə bilmirsə, öyrəndiklərini çalışmaların icrası zamanı tətbiq etmirsə, həmin qrammatik qaydalar tez unudular. Buna görə də müəllim hər dərsdə ev tapşırıqlarının verilməsinə və onun icrası ilə əlaqədar olan izahına xüsusi diqqət və məsuliyyətlə yanaşmalıdır. Müəllim elə etməlidir ki, ev tapşırıqlarının verilməsi və icrasını sinifdə ənənəyə və vərdişə çevirməyə, dərslikdə olan bütün çalışmaların sinifdə və evdə icrasına nail olsun.

Təcrübə göstərir ki, aparılmasına xüsusi saat ayrılmayan 5-10 dəqiqəlik kiçik həcmli ifadələrdən təlim prosesində istifadə olunmasa da, yığcam inşaların icrasına daha çox üstünlük verilir. Bu cür inşaların mövzuları isə ən çox gündəlik həyatla əlaqələndirilir. Bütün tarixi günlər, bayramlar, yubileylər, gündəlik həyatda və respublikada baş verən mühüm hadisələr bu inşaların mövzusunə çevrilir. Təsviri və təsviri-mühakimə xarakterli inşaların yazdırılması şagirdləri mühakimə xarakterli inşalar yazmağa hazırlayır. Mövzular çox rəngarəng ola bilər: “İlk dərs”, “Mənim bir günüm”, “Yay tətilini necə keçirdim”, “Qızıl payız”, “İlk qar”, “Yeni il”, “Novruz bayramı”, “Qurban bayramı”, “Doğma kəndimiz”, “Yaşadığım küçə”, “20 Yanvar”, “Xocalı faciəsi”, “Bahar fəslı”, “Mən dərslərə necə hazırlaşırım?”, “Valideynlərimə necə kömək edirəm?”, “Üzüm bağlarında”, “Bizim məktəb”, “Məktəb kitabxanasında” və s.

Hər hansı gəzinti, ekskursiya, səyahət və s. bu cür inşaların mövzusuna çevrilə bilər. “Gəzintidə”, “Ekskursiyada”, “Şəhidlər xiyabanında”, “Tarix muzeyində”, “Ədəbiyyat muzeyində”, “Meşədə”, “Bizim dağlar”, “Bizim zavod”, “Körpülər şəhəri”, “Göydələnlər” və s. Bu cür inşaların yazılmasını müəllimlər, adətən, evə tapşırırlar.

Cəbhə xəttində xalqımızın əbədi düşməni olan ermənilərlə ölüm-dirim mübarizəsində böyük fədakarlıqlar, şücaətlər göstərən və qəhrəmancasına şəhidlik zirvəsinə yüksələn və ədəbiyyətə qovuşan Mübariz İbrahimov nəinki öz həmyaşıdlarına, hətta bütün Azərbaycan xalqına qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdi. Mühəribə şəraitində yaşadığımız müasir dövrdə şagirdlərimizə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində Mübariz İbrahimovun qəhrəmanlıq-şəhidlik yolunun təbliği mühüm rol oynaya bilər.

2011-ci ilin may ayında Yevrovijn musiqi müsabiqəsində Azərbaycan gəncləri Eldar və Nigarın birinci yer tutması bütün dünyada böyük əks-sədaya çevrildi. Hər bir azərbaycanlı bu gənclərin uğurlarını xalqımızın ən böyük nailiyyəti kimi qiymətləndirir. Xalqımızın həyatında baş verən bu kimi hadisələr müəllimlərimizin nəzərindən qaçmamalıdır. Hər bir müəllim yoxlama və öyrədici inşalar yazdırmaq istərkən yeni-yeni mövzular axtarmaqla, orijinal mövzularda inşalar yazdırmaqla şagirdlərin inşa yazmaq vərdişlərinin daha da inkişaf etdirilməsinə kömək etmiş olar.

3) Sınıf və ev tapşırıqlarının yoxlanması. Adətən, sinifdə həyata keçirilən tapşırıqlar, yığcam öyrədici imla (o cümlədən lüğət üzrə imlalar), ifadə və inşalar elə sinifdə yoxlanılır. Əvvələn, onların icrası zamanı müəllim partalararası gəzir, ehtiyacı olanlara kömək edir, rast gəldiyi səhvləri qırmızı qələmlə düzəldir. Yazıların icrasından sonra bir-bir şagirdlərə oxutdurur, yazılışı çətin olan sözləri izah etdirir. İcrası evə tapşırılan bütün çalışmalar, ifadə (Bu ifadələrə hazırlıq işi sinifdə həyata keçirilir, icrası evə tapşırılır) və inşaların yoxlanmasında isə müəllimlər müxtəlifliyə yol verirlər. Əgər ev tapşırıqları yoxlanmırsa, onu tapşırmağın da əhəmiyyəti çox az olur. Bəzi müəllimlər isə şənbə günlərində (Hazırda bəzi rayon məktəblərində şənbə günləri dərs keçilir) və tətil günləri üçün ev tapşırıqları və yazılı çalışmalar vermirlər. Şənbə günləri bir dərs, tətil günlərində isə bir neçə dərs həcmində yazılı çalışmalar verilə bilər. Təcrübə göstərir ki, tətil günlərində müəllimlər ədəbiyyatdan sinifdənxaric oxuya daha çox diqqət yetirirlər...

“Vahid tələblər”də oxuyuruq: “1. Şagirdlərin sinifdə və evdə yerinə yetirdikləri öyrədici yazılar aşağıdakı qaydada yoxlanılmalıdır:

- VI sinifdə ilin ikinci yarısında və VII-IX siniflərdə hər dərstdən sonra bütün zəif şagirdlərin, qüvvətli şagirdlərdən isə bəzilərinin daha mühüm olan yazılarını; müəllim öz işini elə qurmalıdır ki, həftədə bir dəfə bütün şagirdlərin yazı işləri yoxlanılmış olsun.

- X-XI siniflərdə hər dərstdən sonra zəif şagirdlərin, başqa şagirdlərdən isə bəzilərinin mühüm əhəmiyyətli yazıları; müəllim öz işini elə qurmalıdır ki, ayda iki dəfə bütün şagirdlərin yazılarını yoxlamış olsun.

- VI-IX siniflərdə ədəbiyyat dəftərləri ayda iki dəfədən, X-XI siniflərdə isə ayda bir dəfədən gec olmayaraq yoxlanılmalıdır” (“Ana sözü” jur. №4-6, 1991. səh.86).

Əvvələn, nədənsə burada V siniflər unudulmuşdur. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram və dərsliklərin dəyişilməsi bu tələblərə mənfi təsir göstərmir. İndi bu qaydalara daha ciddi əməl olunmalıdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, hər dərsə aid verilmiş ev tapşırıqları növbəti dərstdə yoxlananda, orada yol verilən nöqsanlar vaxtında aradan qaldırılanda daha faydalı olur və şagirdlərdə ev tapşırıqlarını müntəzəm icra etmək vərdişləri formalaşır. Müəllim ev tapşırıqlarının yoxlanmasını elə təşkil etməlidir ki, hər dərstdə onlar həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə yoxlanmış olsun. Bu zaman şagirdlər də ev tapşırıqlarının icrasına daha məsuliyyətlə yanaşarlar.

Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər dil-ədəbiyyat dərslərində partalararası gəzərək ev tapşırıqlarını yoxlayır və dəftərlərdə qırmızı qələmlə qeydlər edir, tapşırığı icra etməyənləri müəyyənləşdirir, tənbeh edir və tapşırığı sinifdə yazmağı tapşırır, ona nəzarət edir. Bəzən müəllimlər şagirdləri 2-3 qrupa (partaların sayına əsasən) bölür. Tapşırıqların kəmiyyətə yoxlanmasını müəllimin sinifə gəlməsinə qədər o qrupların rəhbərləri yoxlayıb müəllimə məlumat verirlər.

Təcrübə göstərir ki, qrup rəhbərləri bu tapşırığı həvəs və məsuliyyətlə həyata keçirirlər. Qruplar arasında təşkil olunan yarış tənbeş şagirdlərin də (yoldaşlarının tənqid və köməyi ilə) təcridcən fəallaşmasına müsbət təsir göstərir.

Müəllim isə əsas diqqəti tapşırıqların keyfiyyətə yoxlanmasına yönəldir. O, tapşırıqların hər bir cümləsini və ya ifadə ilə inşaların suallarına yazılan hər bir cavabı ayrı-ayrı şagirdlərə oxudur, nöqsanları

müəllimə yolu ilə aradan qaldırır. Dərs danışan şagirdlər dəftərini müəllimə təqdim edir. Şagirdlər dərsi danışanda müəllim qırmızı qələmlə onların tapşırıqlarını yoxlayır. Şagirdlərin keçmiş dərsə aid bilikləri qiymətləndirilərkən ev tapşırıqlarını yazmayan və ya səhv yazan şagirdlərin qiymətləri bir bal aşağı salınır. Dil dərslərində isə yeni mövzunun möhkəmləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilən yazılı çalışmalar zamanı müəllim bütün şagirdlərə nəzarət etməklə yanaşı, ardıcılıqla ev tapşırıqlarını yoxlaya bilər. Dərs prosesində müəllim, heç olmasa, şagirdlərin yarısının ev tapşırıqlarını nəzərdən keçirsə, V-VI siniflərdə həftədə 2, VII-X siniflərdə 1, XI siniflərdə isə ayda 2 dəfə ev tapşırıqlarını tam yoxlamış olar. Müəllim müntəzəm olaraq ev tapşırıqlarını bu cür izləsə, şagirdlər ev tapşırıqlarının icrasına xüsusi diqqət yetirirlər. Adətən, sinifdə kollektiv surətdə təshih edilən (şagirdlər tərəfindən) öyrədici yazıları müəllimin əlavə olaraq yoxlaması vacib deyildir.

4) Ədəbiyyat dərslərində lüğət üzrə iş və müxtəlif mövzularda öyrədici yazıların təşkili. Ədəbiyyat dərslərinə aid həm sinifdə, həm də evdə müxtəlif yazı formalarından geniş istifadə olunur. Bunlardan birincisi lüğət üzrə işin təşkili zamanı həyata keçirilən yazılardır. Adətən, müəllimlər ədəbiyyat dərslərində lüğət üzrə aparılan işlərdə müxtəlifliyə yol verirlər. “Vahid tələblər”də lüğət dəftərləri haqqında müəyyən məlumatla təsadüf olunmasa da, müəllimlərin çoxu V-XI siniflərdə xüsusi lüğət dəftərlərindən istifadə edirlər.

Faktlar göstərir ki, hər dərs ilində bir lüğət dəftəri çoxluq təşkil edir, dəftərin çoxu ağ qalır. Buna görə də təcrübəli müəllimlər V-XI siniflərdə həm Azərbaycan, həm də rus bölmələrində cəmi bir lüğət dəftərindən istifadə edirlər. Bunun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər V-XI siniflərdə yeddi il ərzində 6 dəftərə qənaət etmiş olar və istənilən vaxt müxtəlif siniflərdə yazdıqları lüğətlərdən bəhrələne bilərlər.

Çox maraqlıdır ki, bəzi müəllimlər ədəbiyyat və lüğət dəftərlərinin səliqəsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Onların dərs dediyi bütün şagirdlərin lüğət dəftərləri V-XI siniflər üçün nəzərdə tutulur. Hamının ədəbiyyat və lüğət dəftərləri qalın ağ kağızla üzlənir və üstü müxtəlif rənglərlə səliqəli yazılır. 48 səhifədən ibarət olan lüğət dəftərlərinin üstündə M.Füzulinin şəkli haşiyələnir və altında bu beytlər yazılır:

Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir ki, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Ədəbiyyat dəftərləri də o cür üzlənir və üzərində N.Gəncəvinin şəkli yapışdırılır, altında isə yazılır:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Elə müəllimlər də vardır ki, onlar lüğət üçün ayrıca dəftərlərdən istifadə etmir və yeri gəldikcə bütün lüğətləri elə ədəbiyyat dəftərlərində yazdırırlar. Hansı dəftərdə yazdırılmasından asılı olmayaraq, müəllim lüğətlərin yazdırılmasına, izahına və şagirdlər tərəfindən öyrənilməsinə nail olmalıdır. Bəzi müəllimlər isə ədəbiyyat dərslərində lüğət üzrə işə heç əhəmiyyət vermirlər. Demək, onlar təlim prosesində lüğət üzrə aparılan işin əsl mahiyyətini və əhəmiyyətini dərk etmirlər. Lakin həm təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili, həm də Azərbaycan bölməsində ədəbiyyat dərslərində lüğət üzrə işin təşkili böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində, onların rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsində lüğət üzrə işin təşkilinin əhəmiyyəti vardır. Hər hansı bədii parçanın tərkibində olan çətin və ya alınma sözlərin mənası izah olunmasa, onlar üzərində səmərəli iş aparılmasa, həmin parçanın məzmununu və bununla əlaqədar olan ideyanı şagirdlərə tam çatdırmaq olmaz.

Ədəbiyyat dərslərində lüğətlərin izahına, şagirdlərə öyrədilməsinə çalışan müəllimlər də bu işi iki formada həyata keçirirlər. Müəllimlərin çoxu yeni mövzu ilə keçmiş mövzu arasında əlaqə yaradan və yeni mövzunu elan edəndən sonra lüğət üzərində iş təşkil edirlər. Məs.; müəllim VI sinifdə Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilini tədris edərkən şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir və təmsilin adını çəkəndən sonra lüğət üzrə işin təşkilinə başlayır. Dərsləkdə təmsildə işlənən aşağıdakı sözlərin izahı verilmişdir: güzar elədi (gəldi, yolu düşdü), çəhar (dörd), ittifaqən (təsadüfən), naləvi şüyvən etdilər (ağladılar), naçar (çarəsiz), şikar (ov), ülfət (mehriban münasibət) (Dərslək, səh.76).

Təmsili nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, bunlardan başqa, izah olunması sözlər çoxdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: pərü bal –

qanad; zağ – qarğa; səyyadi-birəhm – insafsız ovçu; əzabi-xuda – Allahın qorxusu; təkəllüm – danışma, söyləmə; huş – diqqət, fikir; üftanü xizan – yığıla-yığıla, yığıla-dura; mürüvvət – mərdlik, insana yaraşan sifət, insaniyyət; aşina – tanış, yaxın yoldaş; göftügu – söhbət, danışq; fəraq – qaçmaq; labüd – çox lazım, vacib, zəruri; ahəstə - yavaş, ağır, tələsmədən və s. Bunlardan əlavə, təmsildə uşaqlara qaranlıq olan digər fikirlər də şərh edilməlidir. Buna görə müəllim yeni dərslə hazırlaşarkən dərsləkdəki lüğətə düşməyən bu cür söz və ifadələri müəyyənləşdirməlidir.

Təcrübəli müəllimlər vaxta qənaət etmək məqsədilə çox vaxt lüğəti tənəffüsdə lövhəyə yazır, ya lövhəni qatlayır, ya da üstünü pərdə və ya başqa kağızla örtürlər. Lüğəti əvvəlcədən böyük hərflərlə kağızda yazan və lüğətin izahı zamanı nümayiş etdirən müəllimlər də vardır. Yaxud lüğətin izahı zamanı onu kitabdan da yazdırmaq olar. Lakin onlar üzərində daha geniş iş aparmaq üçün izah olunası sözlərin lövhəyə yazılması vacibdir. Şagirdlər lüğəti yazandan sonra müəllim sözlərin geniş mənasını şagirdlərə çatdırmaq məqsədilə müsahibə şəklində sözlərin omonim, sinonim, antonimliyini (hansı varsa) şagirdlərdən soruşur və lazım gələndə onları özü izah edir. Sonra həmin sözlərdən söz birləşmələri düzəldilir və həmin birləşmələr şagirdlər tərəfindən cümlələrdə işlədilir. Lüğət üzrə iş bu cür təşkil olunanda həm sözlərin mənası şagirdlər üçün daha aydın olur, həm də müxtəlif forma və mənalı söz birləşmələri, cümlələr təkrar edilir və bunlar haqqında onların bilikləri genişləndirilir.

Müəllim çalışmalıdır ki, bütün şagirdlər lüğəti yazsınlar və əzbərləsinlər. Bu məqsədlə keçmiş dərslin sorğusu zamanı şagirdlərin lüğət (yaxud ədəbiyyat) dəftərlərinə də diqqət yetirilməli (Şagird dərslə danışan zaman müəllim onun lüğət və ya ədəbiyyat dəftərini nəzərdən keçirə bilər) və onların bilikləri qiymətləndirilərkən lüğəti öyrənib-öyrənməmələri nəzərə alınmalıdır.

Şagirdlərin rəbitəli nitqlərinin inkişaf etdirilməsində, onlara düzgün yazmaq vərdişlərinin aşılanmasında və ədəbiyyatdan yiyələndikləri yeni biliklərin möhkəmləndirilməsində müxtəlif öyrədici inşaların yazdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cür öyrədici yazıların yazdırılmasına da xüsusi saatlar verilmir. Müəllim onları ya sinifdə yazdırır, ya da evə tapşırır. Bu öyrədici yazılar da forma və

məzmununa görə çox müxtəlifdir. Onlardan ən çox istifadə olunan yazılar haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

a) Əzbər yazı. V-IX siniflərdə ən geniş yayılan öyrədici yazı növlərindən biri də əzbər yazılardır. Əzbər yazılar ifadədən inşaya keçid mərhələsində bir pillə təşkil edir. Adətən, öyrədici və yoxlama ifadələrə hazırlıq işi və onun icrası bir dərstdə həyata keçirilir. Bəzi öyrədici ifadələrə sinifdə hazırlıq işləri görülür, lakin onun icrası evə tapşırılır. Əzbər yazılar isə bunun əksini təşkil edir. Şagirdlər hər hansı şeiri evdə əzbərləyəndən sonra dərslər prosesində şeirin sorğusu zamanı müəllim bu cür yazılardan istifadə edə bilər. Əzbər yazıya hazırlıq məqsədilə uşaqlara tapşırılır ki, şeir əzbərlənərkən durğu işarələrinin yerinə və yazılışı çətin sözlərə xüsusi diqqət yetirsinlər. Müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər evdə kitaba baxmadan şeiri yazırlar. Sonra isə kitabla tutuşdururlar və öz səhvlərini düzəldirlər.

Əzbər yazılar üçün yığcam həcmli şeirlər seçilir və ancaq sinifdə yazdırılır. Müəllim elə etməlidir ki, yazının icrası zamanı şagirdlər kitab və həmin şeir yazılmış dəftərlərdən istifadə etməsinlər. Yazının dərslər hansı mərhələsində yazdırılmasını müəllim özü müəyyənləşdirir.

Metodik ədəbiyyatda müəyyən məlumat verilməsə də, bizə elə gəlir ki, bu, keçmiş dərslər sorğusu mərhələsində həyata keçirilsə, şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə şeiri ədəbiyyat dəftərinə yazırlar. Yazının icrası zamanı müəllim ən çox zəif şagirdlərə diqqət yetirməli və partaların arası ilə gəzərək yazının icrasına nəzarət etməlidir. Zəif oxuyan şagirdlərin hamısının, qalanlarının isə bir neçəsinin dəftərləri tam yoxlana da bilər. Şeiri beyt-beyt (qəzəl, qəsidə, qitə və s.), bənd-bənd ayrı-ayrı şagirdlərə ardıcılıqla söyləyəndə və onların biliklərini qiymətləndirəndə əzbər yazının qiymətləri də nəzərə alınmalıdır. Bəzi şagirdlərin yazı qiymətləri (ancaq müsbət olanları) elə olduğu kimi jurnala da yazıla bilər.

b) Nəsrə çevirmə yazılar. Şeirin məzmunu və ideyasının şagirdlərə öyrədilməsində, onlarda obrazlı danışığı vərdişlərinin yaradılmasında bu cür yazılar da mühüm rol oynayır. Nəsrə çevirmə yazıların da aparılmasına xüsusi saatlar ayrılır. Onlar həm sinifdə dərslər prosesində həyata keçirilə, həm də evə tapşırıla bilər. Nəsrə çevirmə yazılar evə tapşırılanda onun bir hissəsi – 1-2 bəndi və ya beyti nümunə üçün sinifdə nəsrə çevrilməlidir.

Metodik ədəbiyyatda göstərilədiyi kimi, nəsrə çevirmə yazılarından təkcə V-VIII siniflərdə deyil, hətta IX-XI siniflərdə də istifadə etmək olar. V-XI siniflərdə tədris olunan əruz (Həsənoğlu, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, X.Natəvan, A.Səhhət, M.Hadi və s. şairlərin şeirləri) və heca vəznində yazılmış bütün şeirləri nəsrə çevirmək olar. Bu cür yazıların həyata keçirilməsində əsas məqsəd hər beyt və bənddə ifadə olunan fikirləri dəyişdirmədən şagirdlərin nəsr dilində necə ifadə etmələrini öyrənməkdən ibarətdir.

VI sinifdə Q.Zakirin həyat və yaradıcılığı və “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin tədrisinə 2 saat vaxt verilmişdir. Müəllim 1-ci saatda Q.Zakirin həyat və yaradıcılığı, o cümlədən təmsilləri haqqında ümumi məlumat verəndən sonra “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin qısa məzmununu danışır və lüğət üzrə iş təşkil edir. Sonra o, ifadəli oxu vasitəsilə təmsilin məzmununu şagirdlərə öyrədir. Yeni dərslin möhkəmləndirilməsindən sonra təmsilin nəsrə çevrilməsini evə tapşırıla bilər. Müəllim nümunə üçün bir hissəni sinifdə nəsrə çevirib şagirdlərə yazdırır: Tıbağa, Kəsəyən və Qarğa yoldaş olub bir bağa yığışmışdılar. Dünyanın qəm və kədərindən uzaq olan dostlar gözəl bir yerdə yaşayırdılar və bütün fəsillərdə qəmsiz kefdirdilər.

Günlərin bir günündə bir Ahu da onlara qoşulub dostlaşdı. Onlar səhərlər dağılır, günorta zamanı toplaşırdılar və hərə öz gördüyündən danışardı. Bir gün təsadüfən Ahu gəlmədiyi üçün dostların canını qorxu aldı. Onlar Qarğaya dedilər ki, uç, gör o, haradadır? Bəlkə, ovçu o yazığı tələyə salmışdır...

Müəllim bundan sonrakı hissəni də nəsrə çevirməyi və şairin həyat və yaradıcılığını, təmsilin məzmununu öyrənməyi evə tapşırır. Yaxud müəllim təmsilin məzmunu ilə əlaqədar dərsləkdəki suallara cavab yazmağı da evə tapşırıla bilər. Növbəti dərslə isə şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında müsahibədən sonra nəsrə çevirmə yazını hissə-hissə şagirdlərə oxutdura və təmsilin məzmununu soruşa bilər.

Keçmiş dərslin sorğusundan sonra müəllim təmsilin təhlili, surətlərin səciyyəsi haqqında məlumat verməlidir. O, təmsilin təhlili haqqında danışanda təmsilin mövzusu, ideyası, surətlər və surətlərin səciyyəsi, təmsili yazmaqda şairin məqsədi, təmsilin əhəmiyyəti və s. barədə (dərsləkdə olmasa da) öz mülahizələrini söyləməlidir və yeri gəldikcə, Tıbağanın sözlərini və təmsilin son altı misrasını (Bu,

təmsilin əsas ideyasını təşkil edir) şagirdlərə oxutdurur, yaxud da əzbər soruşur (əgər keçən dərs tapşırıbsa). Yeni dərsin möhkəmləndirilməsi zamanı suallar məhz təmsilin mövzu, ideya, surətlərin səciyyəsi, əhəmiyyəti və müasir dövrlə əlaqəsi barədə daha ətraflı məlumat verməli və bu məlumatı şagirdlərə öyrətməyə nail olmalıdır. Təmsilin ayrı-ayrı hissələrini (Tısbəğanın sözlərini, şairin son fikirlərini) əzbərləməyi, təhlilini öyrənməyi və təhlil ilə əlaqədar inşa yazmağı evə tapşırı bilər.

IX sinifdə R.Rzanın “Mən torpağam” şeirini aşağıdakı kimi nəsrə çevirmək olar: Mən torpağam, odur ki, məni atəş yandırmayı. Tərkibində kömürüm də, külüm də vardır. Mən baharam, çəmən-çəmən gülüm, çiçəyim vardır. Mən küləyəm, əgər əsməsəm, varlığımı heç kəs bilməz. Mən buludam, quru səhraları görəndə “ağlayaraq” – yağaraq oranı sulayıram.

Mən ürəyəm, odur ki, həmişə döyünməliyəm. İnsan olduğum üçün yaratdığım nemətlərlə öyünürəm. Mən qaranlığın qənimi olan işıqam. Dünyaların sevincini, qəmini qəlbində daşıyan insanam. Maraqlı dolu göz olduğum üçün hər yeri görürəm.

İnsan olduğum üçün vətənim, elim vardır. Dünyanın ən böyük həqiqəti olan azadlıq, məhəbbət və nifrəti söyləməyə qadir olan dilim var. Mən elə bir qranitəm ki, hər parçamda döyüşlərdəki möhkəmliyim, bərkliyim çox aydın bilinir.

Mən insanam, odur ki, məhəbbətsiz, nifrətsiz ölərəm. Elə bil bulağam ki, heç vaxt tapşırıqla axmıram. Həyat olduğum üçün həmişə yoldayam. Öz nemətimi, varımı zəhmətsevən insanlarla bölürəm. Mən insanam, ona görə də ürəyim həmişə döyünməlidir...

VIII sinifdə M.Füzulinin “Padşahi-mülk” qitəsinin bir hissəsinin nəsrə çevrilməsinə aid nümunə: Ölkənin padşahı çoxlu qızıl-gümüş rüşvət verərək (xərcləyərək) ölkələr işğal etmək üçün (zəbt, fəth etmək üçün), böyük bir ordu toplayır. Yüz fitnə-fəsad, hiylə, nifaq salmaqla müharibələr aparıb ölkələr alır. Lakin işğal etdiyi bu ölkələrdə əmin-amanlıqdan, abadlıq və düzgünlükdən əsər-əlamət olmur. Zaman və ruzigarın çevrilişi (inqilab) nəticəsində həmin padşahların həm özləri, həm zəbt etdikləri ölkə, həm də qoşunları məhv olur. Mən isə sənət aləminin gör necə padşahıyam ki, söz nemətinin ecazkar qüdrətilə həmişə bəxtim qalib gəlir...

X sinifdə M.Ə.Sabirin “Səttarxana” şeirinin bir-iki bəndinin nəsrə çevrilməsinə aid nümunə: Ey oxucu, dəliliyimə baxıb mənə divanə demə. “Şur” muğamı kimi nərəmi bir əfsanə hesab etmə. Təzə şeirlərim dürdanədir, mən isə təbi dəniz olan şairəm. Sevincim, eşqim, şadlığım, ilhamım azaddır. Coşmağım, cürətim mərdanədir. Xalq rəhbəri Səttarxan, afərin!

Elə ki, Tehranda milli məclisi viran etdilər, o zaman türklər Səttarxanın ətrafına toplaşdı onlarla əhd-peyman bağladılar, yəni sədaqət andı içdilər. Onlar zülm və istibdada qarşı nifrət elan edib, millət və milliyətə öz canlarını qurban verdilər. “Müqəddəs qurbanlığı” xilas etmək üçün onu əvəz edib kəsildilər. Xalq rəhbəri Səttarxan, afərin! (Şair “Ayeyi-zibhi-əzim” dedikdə “Quran”ın “Müqəddəs qurbanlıq ayəsi”ni xatırladır. Burada deyilir ki, İbrahim peyğəmbər Allah yolunda öz oğlu İsmayılı qurban kəsmək istərkən bıçaq İsmayılın boynunu kəsmir. Bu zaman Allah İbrahim peyğəmbərin sədaqətinə inanıb qurban kəsmək üçün bir qoyun göndərir. Peyğəmbər də oğlu İsmayılın əvəzinə, qoyunu qurban kəsir. Şair demək istəyir ki, Səttarxan və onun tərəfdarları İsmayıl kimi ölümə məhkum olmuş, milləti və millət məclisini xilas etmək üçün özlərini qurban verdilər)... və s.

c) Suallara cavab yazıları. V-IX siniflərdə ədəbiyyat dərslərində ən çox istifadə olunan öyrədici yazılardan biri də suallara cavab yazmaqdır. Bu yazıların da aparılmasına xüsusi saatlar ayrılır.

Onlar dərs prosesində və evdə həyata keçirilən inşalardır. Suallara cavab yazıları şagirdlərin inşa vərdişlərinə yiyələnmələrində həlledici rol oynayır. Onları, əsasən, iki qrupa ayırmaq olar: Bədii parçaların məzmununun şagirdlərə öyrədilməsinə xidmət edən suallara cavab yazıları; bədii parçaların ideyasının şagirdlərə öyrədilməsinə xidmət edən suallara cavab yazıları.

Bədii parçaların məzmununun şagirdlərə öyrədilməsinə xidmət edən suallara cavab yazıları. Adından da görüldüyü kimi, bu yazılar, əsasən, əsərin məzmunu ilə əlaqədar olur. V-IX sinif dərsləklərində bədii parçalardan sonra verilən suallar məhz buna xidmət edir. Məsələn, VI sinfin “Ədəbiyyat” dərslində Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsili ilə əlaqədar aşağıdakı sual və tapşırıqlar verilmişdir:

1. Əsərin əvvəlində hansı dostlardan söz açılır? Üç dost harada yaşayır? Günləri necə keçir?
2. Onlara qoşulan dördüncü dost kim oldu?

3. Bir gün dostların canını nə üçün qayğı aldı?
4. Dostlar Qarğaya nə dedilər?
5. Qarğa qayıdıb dostlara nə xəbər gətirdi?
6. Ahunu xilas etmək üçün dostlar tədbir tökəndə Kəsəyən nə dedi?
7. Ahu tordan necə xilas oldu?
8. Ahu xilas olanda dostlar nə gördülər?
9. Dostlar Tısağaya nə dedilər?
10. Dostların danlağını eşidən Tısağa nə dedi?
11. Uzaqdan gələn ovçunu görəndə dostlar nə etdi?
12. Kəsəyən Tısağanı xilas etmək üçün nə tədbir tökdü?
13. Şair təmsilin sonunda oxucuya nə məsləhət görür?
("Ədəbiyyat 6". Bakı, 2003. səh. 76).

Göründüyü kimi, sualların hamısı təmsilin məzmununun şagirdlərə öyrədilməsinə yönəldilib. Eyni sözləri C.Məmmədquluzadənin VI isinifdə tədris olunan "Poçt qutusu" hekayəsinə aid suallar haqqında da söyləmək olar:

1. Xanın İrəvana getmək istəməsinin səbəbi nədir?
2. Xan məktubda dostuna nə yazırdı?
3. Novruzəli kimdir? O, xanın yanına nə üçün gəlmişdi?
4. Xan Novruzəlini hara göndərmək qərarına gəldi?
5. Novruzəlinin poçtdan qayıtmaması xanın yadına nə vaxt düşdü? O, Novruzəlini tapmaq üçün nə etdi?
6. Yasavul xana nə xəbər gətirdi?
7. Novruzəlinin başına nə gəlmişdi?
8. Novruzəli başına gələnləri danışanda xan nə etdi?
9. Novruzəliyə məhkəmə nə cəza verdi?
10. Novruzəlinin həbs oluması xəbəri xana necə təsir etdi?
("Ədəbiyyat" dərslisi. səh. 82).

V və VII sinif dərsləklərində isə suallar daha konkret və yığcamdır. Məsələn, V sinif dərsliyində Ə.Məmmədخانlının "Buz heykəl" əsərinin məzmunu ilə əlaqədar olan suallar belədir:

1. Hekayədə təsvir olunan hadisə ilin hansı fəslində baş verir?
2. Ananın körpəsini bağına basıb qaçmasına səbəb nə idi?
3. Ana körpəsini şaxtadan qorumaq üçün nə etdi?
4. Yazıçı hekayəni nə üçün "Buz heykəl" adlandırıb?
5. Bu gün də belə hadisələr haqqında eşidirsinizmi?

6. “Ana məhəbbəti” mövzusunda inşa yazın (Ədəbiyyat 5. Bakı, 1994. səh. 19).

Ümumiyyətlə, V-IX siniflərdə tədris olunan bütün materiallara aid suallar vardır ki, onlar, əsasən, həmin bədii və elmi materialların şagirdlərə öyrədilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də müəllimlər bədii parçaların məzmununa aid olan suallardan hər dərsdə istifadə etməli, digər tapşırıqlarla yanaşı, şagirdlərə evdə həmin suallara konkret cavablar yazmağı da tapşırılmalıdırlar. Şagirdlər evdə əsərin məzmununu, yaxud tərcümeyi-hal materiallarını öyrənəndən sonra ədəbiyyat dəftərində əvvəl sualları, daha sonra isə ona aid olan cavabları yazırlar. Əgər şagirdlər verilən suallara tam cavab yazsalar, onlar həmin ədəbi parçanın məzmununu həm öyrənirlər, həm də qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsinə nail olurlar.

Məsələn, Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinə aid suallara aşağıdakı kimi cavab yazmaq olar: 1. Əsərin əvvəlində təsvir olunur ki, bir gözəl səhrada Tısağa, Qarğa və Kəsəyən yoldaş olmuşdular. Onlar sakit yaşayırdılar. 2. Bir Ahu da ora gəlib onlarla dost oldu. 3. Bir gün təsadüfən Ahu gəlmədiyi üçün yoldaşların canını qorxu aldı. 4. Dostları Qarğaya dedilər: Sən uç, Ahunun harada olduğunu öyrən. 5. Qarğa uçub-getdi və xəbər gətirdi ki, ovçu Ahunu tutmuş və əl-ayağını bağlamışdır. 6. Şivən qoparan dostlar, nəhayət, sakitləşdilər. Kəsəyən dedi ki, Qarğa məni qanadının üstünə alıb ora aparsın. 7. Qarğa Kəsəyeni götürüb Ahunun olduğu yerə apardı. Kəsəyən dişinə güc verib Ahunun ayaqlarındakı kəməndi kəsdi. 8. Ahu xilas olanda dostlar gördülər ki, Tısağa da özünü onlara yetirir. 9. Dostlar oraya gəldiyi üçün Tısağanı danladılar ki, əlindən bir iş gəlmədiyi halda, sən nə üçün buraya gəlmisən? 10. Tısağa dedi, dostluqda bu necə olar ki, dostumuz təhlükədə olduğu halda, mən necə asudə otura bilərəm. 11. Uzaqdan gələn ovçunu görən yoldaşlar qaçdılar. Ovçu gəlib Ahunun qaçdığını görür və gizlənmə bilməyən Tısağanı torbasına salıb dalına alır. 12. Kəsəyən Ahuya dedi ki, sən özünü axsaq göstər, ovçu səni tutmaq üçün torbanı yerə qoyanda mən də onu xilas edəyəm. Belə də etdilər və Tısağa da azad olundu. 13. Şair oxucuya məsləhət görür ki, bir kəs başqa kəsə mehriban olsa, dostu ağlayanda gərək o da ağlasın, o, həmişə dostundan xəbərdar olsun.

Bədii əsərlərin ideyasının şagirdlərə öyrədilməsinə xidmət edən suallara cavab yazıları. Məlumdur ki, V-IX sinif dərslərində

tədris olunan bədii əsərlərin təhlili haqqında məlumat yoxdur. Demək, həmin əsərlərin təhlil edilməsi müəllimin sərəncamına verilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, V-IX siniflərdə işləyən bəzi ədəbiyyat müəllimləri bədii əsərlərin təhlilinə laqeyd yanaşır, öz işlərini bədii əsərlərin məzmununu şagirdlərə öyrətməklə bitmiş hesab edirlər. Düzdür, bədii əsərin məzmununu şagirdlərə öyrətmədən onun təhlilini də onlara başa salıb mənimsətmək olmaz. X-XI siniflərdə isə geniş həcmli əsərlərin məzmununun şagirdlərə öyrədilməsinə də nail olmadan əsərin dərslərdəki təhlili üzərində iş aparırlar. Hər iki halda əsərin məzmun və təhlilinin aparılması işi yarımçıq qalır. Elə buna görə də şagirdlərimiz inşa yazmaqda həmişə çətinlik çəkirlər. Şagirdlərin inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnməsi üçün həmin əsərin məzmunu, həm də təhlili üzərində geniş iş aparmaq lazımdır.

V-IX sinif dərslərində məzmunu verilən bədii parçaların əsas ideyasını şagirdlərə öyrətmək üçün təhlili üzərində müəyyən iş aparmaq müəllimdən xüsusi bacarıq və zəhmət tələb edir. Həm əsərlərin təhlilini şagirdlərə öyrətmək, həm də o əsərlərlə bağlı suallara cavab yazılarının düzgün təşkili üçün müəllim müəyyən hazırlıq işləri görməlidir. Bu hazırlıq bədii əsərlərin təhlili ilə əlaqədar olan sualların tərtibi və əsərlərin təhlilinin bu plan əsasında şagirdlərə öyrətməkdən asılıdır. Əgər müəllim V sinifdən başlayaraq əsərlərin məzmun və təhlilinə, suallara cavab yazılarının düzgün təşkilinə burada söyləyən baxımdan yanaşsa, şagirdlər VIII-IX sinifə qədər düzgün inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnmiş olurlar. V sinif dərslərində məzmun və təhlilinin şagirdlərə öyrədilməsinə cəmi üç saat vaxt verilən “Məlikməmməd” nağılının məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı suallardan istifadə olunmuşdur:

1. Padşahın bağındakı alma necə yetişirdi və onun sirri nədə idi?
2. Padşahın hansı oğlu almanı qoruya bildi və buna necə nail oldu?
3. Divin qanının izi ilə quyuya düşən Məlikməmməd necə hərəkət edir və kimlərlə qarşılaşır?
4. Məlikməmməd divlərə necə qalib gəlir?
5. Məlikməmmədin qaranlıq dünyaya düşməsinə səbəb nə oldu?
6. Zümrüd quşunun Məlikməmmədə yaxşılıq etməsinə səbəb nə idi?

7. Zümrüd quşu Məlikməmmədi hansı şərtlə işıqlı dünyaya çıxarmaq istəyirdi?
8. Məlikməmməd qırx şaqqa əti, qırx tuluq suyu necə əldə etdi?
9. Işıqlı dünyaya çıxan Məlikməmməd nə işlə məşğul olur?
10. Böyük qardaşlarının toy gününü Məlikməmməd nə cür qarşılıyır və onlarla necə rəftar edir? (Soltan Hüseynoğlu, Əsgər Quliyev, Bilal Həsəni. “Ədəbiyyat 5”. Bakı, 2008. səh. 25-26).

Əgər şagirdlər bu suallara yığcam cavab yazsalar, onlar nağılın məzmununu nəinki öyrənə, hətta o məzmunu uzun müddət yadda saxlaya bilərlər.

Bədii əsərin məzmunu ilə əlaqədar olan bu sual və tapşırıqlardan yeni dərsin möhkəmləndirilməsi zamanı da geniş istifadə etmək olar. Onlara cavab yazdırmaq da mümkündür. Lakin həmin nağılın təhlili və suallara cavab yazmaq üçün müəllim aşağıdakı suallardan istifadə edə bilər: (Dərslərdəki təhlil ilə bağlı suallar izahlı şəkildə verildiyi üçün onları konkret şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar):

1. “Məlikməmməd” nağılının əsas ideyası nədir?
2. Nağılda hansı surətlər vardır?
3. Məlikməmməd haqqında nə deyə bilərsiniz?
4. Məlikməmmədin qardaşları haqqında nə deyə bilərsiniz?
5. Məlikməmmədin qorxmazlıq və igidliyini necə qiymətləndirirsiniz?
6. Məlikməmməd nə üçün qardaşlarını cəzalandırır?
7. Məlikməmmədin yerinə siz olsaydınız, qardaşlarınızla necə rəftar edərdiniz?
8. Div və Zümrüd quşu haqqında nə deyə bilərsiniz?
9. Bu nağılda xalqın hansı istək və arzusu öz əksini tapmışdır?
10. Nağılın əhəmiyyəti nədir? (“Ədəbiyyat 5”. Bakı, 2008. səh. 29-30).

Dərs prosesində müəllim bu suallar əsasında nağılı təhlil etsə və evə bu suallara cavab yazmağı tapşırırsa və şagirdlər o suallara cavab yazsalar, həm nağılın əsas ideya və təhlilini öyrənərlər, həm də mövzu müasir həyatla əlaqələndirilmiş olar. İşin bu şəkildə təşkili şagirdlərin inşa yazmaq vərdişlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar.

Eyni sözləri Anarın VI sinifdə tədris olunan “Salur Qazan” adlı əsəri haqqında da söyləmək olar. Kitabda əsərin təhlili haqqında ətraflı məlumat verilmədiyi üçün müəllim dərslərdə verilən və təhlil ilə əlaqədar olan suallardan geniş istifadə edə bilər:

1. Qazan xan surətini səciyyələndirən əsas cəhətlər hansılardır?
2. Tural çətin sınaqdan necə çıxır? Onu qəhrəman adlandırmaq olarmı? Fikrinizi əsərdəki nümunələrlə əsaslandırın.
3. Düşmən nə üçün əvvəlcə öz niyyətinə çata bilir? Qazan xan oğuzun fəlakətlərinin səbəbini nədə görür?
4. Alp Aruz nə üçün elinə, obasına xəyanət edir? Yazıçı bununla nə demək istəyir?
5. Burla xatunu və Turalı səciyyələndirən başlıca cəhətlər hansılardır? Fikrinizi əsərdəki nümunələrlə əsaslandırın.
6. Qıpçaq Məlik obrazını hansı xüsusiyyətlər səciyyələndirir?
7. Düşmənin qarşısına çıxan, onu qaçmağa sövq edən ilk qüvvə kim olur? Bununla əsərdə nəyə işarə edilir?
8. Qaraca Çoban surətinin səciyyəvi cəhətləri hansılardır?
9. Əsərin ideyası nədən ibarətdir? (“Ədəbiyyat 6”. Bakı, 2003. səh. 129-130).

Yaxud VI sinifdə Q.Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin təhlili ilə əlaqədar suallar çox olsa da, onları daha da sadələşdirmək və suallara cavab yazısı üçün aşağıdakı suallardan istifadə etmək olar:

1. Q.Zakirin yaradıcılığı və təmsilləri haqqında;
2. “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin mövzusu, ideyası və surətləri haqqında:
 - a) Tısbəgə surəti; b) Kəsəyən surəti; c) Qarğa surəti; ç) Ahu surəti;
3. “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin əhəmiyyəti...

Şagirdlərin evdə bu suallara yazdıqları cavab-inşaların yoxlanmasında da müəllimlər müxtəlifliyə yol verirlər. Əvvəlcə, elə etmək lazımdır ki, şagirdlərin hamısı verilən tapşırıqları tam icra etsinlər. Buna görə də o yazıların kəmiyyətcə yoxlanmasını təmin etmək lazımdır. Bu yazıların hamısını keyfiyyətcə yoxlamaq qeyri-mümkündür. Odur ki, ev tapşırıqlarının yoxlanması və müsahibə zamanı ayrı-ayrı şagirdlərə hər suala aid cavabı oxutdurmaq, hətta bir neçə şagirdin biliyini qiymətləndirmək olar.

Bədii əsərlərin məzmunu ilə əlaqədar olan suallara cavab yazıları ən çox təsviri xarakter daşıyırsa, bədii əsərin təhlili ilə bağlı olan bu inşalar ən çox mühakimə xarakterli inşalar ilə əlaqədar olur. Əgər müəllimlər V sinifdən başlayaraq hər dərstdə həm bədii əsərin məzmunu, həm də təhlili ilə əlaqədar olan suallara cavab yazılardan istifadə etsələr, bu proses müntəzəm həyata keçirilsə, onların dərslərində dedikləri şagirdlər tezliklə inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnə bilirlər.

4) Ev inşalarının aparılması haqqında. Şagirdlərin inşa yazmaq bacarığına yiyələnmələrində və bu bacarıqların vərdişlərə çevrilməsində ev inşalarının aparılması mühüm rol oynayır. Ev inşalarının mövzuları ədəbiyyat dərslərində tədris olunan, lakin onların öyrədici və yoxlama inşalar kimi yazdırılmasına proqramda xüsusi saat ayrılmayan bədii əsərlərə həsr olunur. Sinifdə aparılan kiçik həcmli inşalardan fərqli olaraq onların həcmi müxtəlif siniflərdə ən azı yoxlama inşaların həcminə bərabər olmalıdır.

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, əgər V-VII siniflərdə ədəbiyyatdan hər mövzuya aid müxtəlif tipli (əzbər yazı, nəsrə çevirmə yazı və suallara cavab yazısı) yazılar həyata keçirilsə, onda bu siniflərdə ev inşalarının sayını azaltmaq olar. Lakin VIII-XI siniflərdə ev inşalarının təşkili xüsusilə vacibdir. Məlumdur ki, şagirdlər bu siniflərdə ədəbiyyat dərslərində tədris olunan mövzulara da aid yoxlama inşalar yazırlar. Demək, həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyat dərslərində öyrədici yoxlama inşalara ayrılan saatlarla yanaşı, ev inşalarının imkanlarından da geniş istifadə etmək lazımdır.

Demək, V-IX siniflərdə bütün öyrədici, yoxlama və ev inşaları üçün bu mövzulardan elə geniş istifadə etmək lazımdır ki, şagirdlər hər cür mövzuda inşalar yazmağa hazır olsunlar. Ev inşaları isə şagirdlərin inşa yazmaq vərdişlərinin daha da inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır.

20-30 il bundan qabaq ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər ev inşalarının aparılmasına məsuliyyətlə yanaşırdılar. Son illərdə isə ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, müəllimlər ev inşalarından istifadə etmirlər. Bəlkə də, bunun əsas səbəbi metodik ədəbiyyatda və yeni ədəbiyyat proqramında da onların xatırlanmamasıdır.

Müəllim illik proqram materiallarını planlaşdırarkən ev inşalarının mövzusunu müəyyənləşdirməlidir. Həmin mövzular tədris

olunarkən şagirdlərə bu mövzu ilə əlaqədar inşa yazacaqları xatırlanır. Mövzunun tədrisi qurtarandan sonra inşanın necə yazılacağı və planı haqqında şagirdlərə ümumi məlumat verilir. İnşanın icrası zamanı şagirdləri tələsdirmək, inşanın həcminə məhdudiyət qoymaq lazım deyil, onlara ən azı bir həftə vaxt vermək vacibdir.

Ev inşalarını şagirdlərin özlərinə qırmızı qələmlə yoxlatmaq və qiymətləndirmək olar. Bu şərtlə ki, hər kəs öz yazısını yox, yoldaşının yazısını yoxlasın. Şagirdlər bu işi böyük həvəslə icra edirlər. Belə halda şagirdlərdə həm yazı işlərini təshih etmək vərdişləri yaranır, həm də onlar bir-birinin inşaları ilə yaxından tanış olur və onlara tənqidi münasibət bəsləyirlər.

Şagirdlərin yoxladığı inşaları müəllim yoxlaya da bilər. Lakin zənnimizcə, onların bəzilərinin, xüsusən yaxşı və zəif oxuyanların inşalarının yoxlanması vacibdir. Əgər müəllim o inşaları yoxlamasa, şagirdlərdə ev inşalarının icrasına laqeyd münasibət yaranar.

30-40 il bundan qabaq “Uçitelskaya qazeta”da Moskva müəllimlərindən biri ədəbiyyatdan dərs dediyi X sinifdə “Mənim babam kim olub?” mövzusunda apardığı ev inşaları haqqında geniş məqalə yazmışdı. Şagirdlər bu inşaya bir aydan çox hazırlaşmışdılar. İnşalar yoxlanandan sonra məlum olur ki, bəzi uşaqların ulu babaları 1825-ci ildə Dekabr silahlı üsyanında iştirak etdikləri üçün Sibirə sürgün olunmuşlar. Bəziləri isə o dövrdə Rusiyanın siyasi – ictimai həyatında fəal iştirak etmişlər. Bəziləri də Rusiya tarixində inqilablar dövrü olan XX əsrin 1 rübündə məşhur şəxsiyyətlər kimi şöhrətlənmişlər. Unutmaq olmaz ki, zəngin tarixi keçmişə malik olan bu cür babalar bizlərdə də olmuşdur və hazırda da vardır. Bu mövzuda yazılan inşalara müəllimlər xüsusi hazırlıq işləri görməlidirlər. Hal-hazırda cəmiyyətimizdə nəinki öz ulu babasını tanımayan şagirdlərə, hətta milyonlar və kommersantlara, hətta müəllimlərə də təsadüf edilir (Bunun əsas səbəbi sovet rejimində zorla tarixi kökümüzədən ayrılmağımız, ata-baba adlarından soy adı kimi istifadə etməyimiz və xalqımızın əsl tarixinin bizdən gizlədilməsi və s. olmuşdur). Öz ulu babasını tanımayan vətəndaşlar doğma xalqımızın tarixinə də biganə olurlar. Qədim türk xalqlarında isə öz yeddinci ulu babasını tanımayanları qul edib satırmışlar... Müəllim ev inşalarını nəzərdən keçirərkən həm inşada yol verilən nöqsanları ümumiləşdirir və özü üçün qeydlər götürür (Bu işin faydasını dərinədən dərk edən qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər öyrədici, yoxlama və ev inşalarında yol verilən

nöqsanları qeyd etmək üçün xüsusi dəftərdən istifadə edirlər. O dəftər müəllimin dərslərini bütün siniflər üçün nəzərdə tutulur. Bu zaman şagirdlərin dəftərlərinin yoxlanmasına necə yanaşmaları, hansı səhvlərə yol vermələri də qeyd olunur. Nümunə üçün bir neçə inşanı (xüsusən zəif və yaxşı oxuyanların) yoxlamaqla şagirdlərdə elə təsəvvür yaratmalıdır ki, güya o, bütün inşaları yoxlamışdır. Bu, ev inşalarının yazılmasında şagirdlərin məsuliyyətlərinin artırılmasına xidmət edir.

Metodik ədəbiyyatda ev inşalarının aparılması haqqında müəyyən fikrə təsadüf edilməyi kimi, onların uçuğunun aparılması barədə də heç nə yoxdur. Odur ki, bu cür yazıların uçuğu aparılmır. Lakin bizə elə gəlir ki, müəllim həyata keçirdiyi bütün işlərin, o cümlədən ev inşalarının da uçuğunu qeyd etməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bəlli olur ki, bəzi məktəblərdə sinif jurnallarının son hissəsində ədəbiyyatdan sinifdən xaric oxuya nəzarət üçün xüsusi səhifə ayrılır. Bəllidir ki, proqramda V-VIII siniflərdə sinifdən xaric oxu üçün müəyyən saatlar verilmişdir. Bu saatlar sinifdən xaric oxunulan və proqramda adı qeyd olunan əsərlər üçündür. Məsələn, proqramda sinifdən xaric oxu üçün V və VII-IX siniflərdə 8, VI sinifdə isə 4 saat vaxt verilmişdir. Əlbəttə ki, bu saatlar və sinifdən xaric oxunulan əsərlərin adı ədəbiyyat səhifəsində yazılır.

Əvvəlki V-VIII sinif “Ədəbiyyat” dərslərində sinifdən xaric oxuya aid zəngin materiallar verilir, IX-XI sinif dərslərində sinifdən xaric ədəbiyyatın siyahısı qeyd olunur. Çox təəssüf ki, yeni “Ədəbiyyat” dərslərində bunların heç birinə təsadüf olunmur. Lakin müəllimlər sinifdən xaric oxu ilə əlaqədar qarşıda duran bu vəzifələri həyata keçirməyə çalışmalıdırlar. Müəllimlər X siniflərdə sinifdən xaric oxu üçün aşağıdakı əsərlərdən bəhrələnməyə bilərlər: 1. “Dədə Qorqud” eposu; 2. “Koroğlu” dastanı; 3. Əfzələddin Xaqani. Seçilmiş əsərləri; 4. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” və digər əsərləri; 5. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri; 6. Ş.İ.Xətayi. “Dəhnamə”; 7. Məhəmməd Füzuli. “Leyli və Məcnun” poeması; 8. M.P.Vaqif. Əsərləri; 9. N.Vəzirov. Seçilmiş əsərləri; 10. Q.Zakir. Seçilmiş əsərləri; 11. M.F.Axundov. Seçilmiş əsərləri. I-II-III cild; 12. S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri; 13. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. I-II cild.

Hər dərslərin sonunda müəllim növbəti ildə şagirdlərin oxuyacağı əsərlərin siyahısını onlara verməlidir. Həmin siyahı yazılıb

ədəbiyyat kabinetində asılmalı və surəti kitabxanaya təqdim edilməlidir. Eyni zamanda müəllim öz işini elə planlaşdırmalıdır ki, rübdə 1-2 dəfə dərstdən sonra sinifdən xaric oxunulan əsərlərlə əlaqədar şagirdlərlə məşğələ təşkil edə bilsin. Bunlar oxucular konfransı, kitab müzakirəsi və s. şəklində də həyata keçirilə bilər. Sinifdən xaric oxu ilə əlaqədar IX-XI sinif jurnallarında səhifə ayrılmalı və orada bu işlərin uçotu qeyd olunmalıdır. Bizə elə gəlir ki, ev inşalarının mövzusu və qiymətləri də elə həmin səhifədə yazılmalı, yarımillik qiymətlər verilərək nəzərə alınmalıdır. Ev inşalarının təşkili, yoxlanması qiymətlərin jurnala yazılması barədə “Ədəbiyyatdan ev inşalarının təşkili haqqında” adlı məqaləmizdə daha geniş məlumat verilmişdir (“Azərbaycan müəllimi” q. 4 noyabr 2011).

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bəlli olur ki, qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər dərs ilinin sonunda (təxminən may ayının ortalarında) növbəti ildə öyrəniləcək əsərlərin siyahısını şagirdlərə verdikdən sonra onlardan tələb etməlidir ki, əsərləri oxuduqca bir ümumi dəftərə həmin əsərlərin ümumi məzmununu yazsınlar. Bədii əsərlərin məzmununun bu cür yazdırılması həm onun uzun müddət yadda qalmasını təmin edir, həm də gələcəkdə o əsər haqqında yazılacaq inşanın icrasına zəmin yaradır.

Müəllim həm sinifdən xaric tədbirlər zamanı onun vəziyyətini öyrənə, həm də dərs prosesində sinifdən xaric oxunun vəziyyətini müəyyən edə bilər. Məsələn, yeni dərs ilində müəllim “Dədə Qorqud” eposunu keçməyə başlarkən şagirdlərin sinifdən xaric oxu dəftərini yoxlayıb dastanı oxuyan və ya oxumayanları müəyyən edə bilər. Oxumayanları isə təhrik etmək lazımdır ki, dastanı oxusunlar. Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər dastanın özünü oxumayan şagirdlərə şifahi dərslərdə və o mövzuda yazılan inşalara heç vaxt yüksək qiymət (“5”) vermirlər.

5) Öyrədici və yoxlama yazı işlərinin aparılması. Bura qədər haqlarında məlumat verilən bütün öyrədici yazıların heç birinə proqramda saat ayrılmamışdır. Bu yazılar ancaq dərs prosesində (5-10 və ya 10-15 dəqiqəyə) və evdə həyata keçirilir. Lakin haqqında söhbət açdığımız öyrədici və yoxlama yazıların aparılması üçün proqramda konkret saatlar ayrılmışdır. Hər sinifdə öyrədici yazılar (imla, ifadə və inşalar) öyrədici, yoxlama (imla, ifadə və inşalar) yazılar isə yoxlama

dəftərlərində aparılır. Bunlara “aparılmasına xüsusi saat ayrılan yazılar” da demək olar.

A) Öyrədici və yoxlama imla yazılar. Şagirdlərin orfoqrafiya və durğu işarələrinə aid bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, vərdişə çevrilməsində müxtəlif növlü imla yazılar mühüm rol oynayır. Öyrədici və yoxlama imlalar öz məzmununa görə bir-birindən fərqlənsə də, eyni məqsədə– öyrətməyə və yoxlamağa xidmət edir. Burada “yoxlama” sözü də şərti xarakter daşıyır. Qiymətlərin jurnala yazılmasında müəyyən fərqlər olsa da, hər ikisi yoxlanılır, səhvlər üzərində iş təşkil olunur. Yeni proqrama görə V-VI siniflərdə dərs ili ərzində 7, VII sinifdə 4, VIII sinifdə isə 3 yoxlama imla yazdırılmalıdır. Bütün yoxlama imlaların yazdırılmasına 2 saat vaxt verilmişdir. Birinci saat yoxlama imlaların aparılmasına, ikinci saat isə səhvlər üzərində işin təşkilinə ayrılır. Yoxlama (və öyrədici) imlaların aparılması metodikası haqqında Ə.Əfəndizadənin “Orta məktəbdə imla” (Bakı, 1993. səh. 3-20) kitabında ətraflı məlumat verilmişdir, ona görə də biz bəzi müəllimlərin ən çox nöqsanlara yol verdikləri məqamları qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

Yoxlama imlaların, əsasən, iki növü vardır: adi imlalar, lüğət üzrə imlalar. Bu vaxta qədər adi yoxlama imlalarda sözlərin sayı aşağıdakı kimi qeyd olunur: V sinif 90-100 söz, VI sinif 100-110 söz, VII sinif 110-120 söz, VIII sinif 120-140 söz, IX sinif 140-160 söz və s. Lüğət üzrə yoxlama imlalarda isə sözlərin sayı aşağıdakı kimi göstərilir: V sinif 10-15 söz, VI sinif 15-20 söz, VII sinif 20-25 söz, VIII sinif 25-30 söz, IX sinif 30-35 söz.

Əgər yoxlama imla əlavə tapşırıqla həyata keçirilirsə, müəllim mətndəki sözlərin sayını 5-10 söz azalda bilər. Əlavə tapşırıqlı imlalar iki şəkildə aparılır: a) Əlavə tapşırıqlar mətnin özündə həyata keçirilirsə, bu zaman imlaya bir qiymət verilir; b) Əlavə tapşırıqlar mətndən kənara çıxarılsa, bu zaman imlaya iki qiymət yazılır.

Yeni proqramda rəbitəli nitqin inkişafına verilən saatlar azaldığı üçün öyrədici imlaların da sayı xeyli azalmışdır. Buna görə də müəllim dərs prosesində həyata keçirilən yığcam imlalardan daha çox istifadə etməlidir. Aparılmasına vaxt ayrılan öyrədici, adi və lüğət üzrə imlalarda sözlərin sayı yoxlama imlalarda olduğu kimidir. Bu imlalar öyrədici yazı dəftərlərində aparılır.

Müşahidələr göstərir ki, istər müxtəlif tipli və formalı öyrədici, istərsə yoxlama imlaların icrası zamanı bəzi müəllimlər müəyyən nöqsanlara yol verirlər: Adətən, müəllim yoxlama imlalarda mətni bir dəfə oxuyur, çətin sözləri lövhəyə yazıb izah edir. Sonra hər bir cümləni bir dəfə bütöv, sonra isə hər bir bitkin hissəni, punktoqramı iki və hətta üç dəfə təkrar edir. İmlanın icrası bu qayda ilə davam etdirilir. Lakin bəzi müəllimlər mətni kəlmə-kəlmə diqtə edirlər ki, bu da tamamilə səhvdir.

Mətni diqtə edərkən, şagirdlər səhv etməsinlər deyə, müəllimlər orfoqrafik tələffüzə yol verirlər, yəni sözlər necə yazılıbsa, onu eləcə də tələffüz edirlər. Halbuki müəllimlər heç nədən ehtiyat etmədən V sinifdən başlayaraq bütün siniflərdə mətni orfoepik normalara riayət edərək oxumalıdırlar.

Yazdırılmasına proqramda xüsusi saat ayrılan öyrədici imlalar yoxlama imlalar kimi təshih edilməlidir. Yazılmasına saat verilən öyrədici imlalar zamanı kiçik həcmli imlalardan da istifadə etmək olar.

B) Öyrədici və yoxlama ifadə yazılar. İfadə yazılar şagirdlərin mükəmməl biliklər qazanmalarına, yaddaşlarının möhkəmləndirilməsinə, orfoqrafiya vərdişlərinin inkişafına, yazı texnikasının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. İfadə üçün seçilən müxtəlif məzmunlu mətnlər şagirdlərin tərbiyəsinə, ümumi bilik səviyyəsinə və dünyagörüşünə də müsbət təsir göstərir. Buna görə də mətnlərin seçilməsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Öyrədici və yoxlama ifadələr prinsip etibarilə eyni məqsədə xidmət etsə də, onların yazdırılmasında müəyyən fərqlər vardır. Məsələn, öyrədici ifadələrin icrası zamanı müəllim partaların arası ilə gəzib, ehtiyacı olanlara, xüsusən zəif şagirdlərə kömək etdiyi halda (Çünki burada yazının məqsədi öyrədici səciyyə daşıyır), yoxlama ifadə zamanı müəllim heç kimə kömək etmir.

İbtidai siniflərdən başlanan öyrədici və yoxlama ifadə yazılardan V-VIII siniflərdə daha geniş istifadə olunur. Bütün siniflərdə yoxlama ifadələrin icrasına 2, öyrədici ifadələrin bəzilərinə isə 1 saat vaxt verilir. Müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər öyrədici və yoxlama ifadələrin yazdırılmasında, yoxlanmasında müəyyən səhvlərə yol verirlər. Ən bağışlanmaz səhv ondan ibarətdir ki, ifadə yazıların icrasına və səhvlər üzərində işin təşkilinə verilən 2 saatin biri ifadə yazının hazırlığına həsr olunur. Yəni ifadənin hazırlığına xüsusi saat

ayrılır. Eyni zamanda səhv olaraq ifadəyə hazırlıq bir gündə, ifadənin icrası isə başqa gündə keçirilir. Beləliklə, səhvlər üzərində işin təşkilinə vaxt qalmır. Halbuki öyrədici və yoxlama yazılarının hazırlığına və icrasına cəmi bir saat vaxt verilir. İfadəni iki saata yazdırən müəllimlər şikayətlənirlər ki, bir saat ifadənin hazırlığına və icrasına kifayət etmir. Demək, ifadəyə hazırlıq zamanı müəllim vaxta maksimum qənaət etməyə çalışmalıdır. İfadə yazılar üç mərhələdə həyata keçirilir. 1) ifadə yazıya hazırlıq; 2) ifadənin yazılması; 3) ifadənin yoxlanması, qiymətləndirilməsi və səhvlər üzərində işin təşkili.

Demək, bir dərsin müəyyən hissəsi ifadəyə hazırlığa, müəyyən hissəsi isə onun icrasına həsr olunur. Yazılmış ifadənin keyfiyyəti ona hazırlığın təşkilindən çox-çox asılıdır. İfadəyə hazırlıq isə aşağıdakı şəkildə təşkil olunur:

1) Müəllim dəftərləri payladıqdan (Bunu vaxta qənaət etmək məqsədilə sinif nümayəndəsi də həyata keçirə bilər), mövzunu elan edib lövhəyə yazdıqdan sonra mətni bir dəfə oxuyur.

2) Çətin sözlər, cümlələr izah edilir və müsahibə yolu ilə plan tərtib edilir (Müəllim ifadəyə hazırlaşdığı və plan tərtib etdiyi üçün yeri gələndə şagirdləri o suallara istiqamətləndirə bilər); ayrı-ayrı şagirdlər sualların cavablarını danışırlar.

3) Müəllim mətni ikinci dəfə oxuyur.

4) İfadənin icrası. Beləliklə, dərsin 20-25 dəqiqəsi ifadənin hazırlığına, qalan vaxtı isə onun icrasına həsr olunmalıdır.

Bəzi müəllimlər ifadənin yazdırılmasında da müəyyən səhvlərə yol verirlər. Adətən, ifadənin planı lövhəyə yazılır. Həmin müəllimlər planın da yoxlama dəftərlərinə yazmağı şagirdlərdən tələb edirlər. Bəzi şagirdlər planın dəftərə yazılmasında səhvə yol verirlər. Odur ki, planın dəftərə yazılması məqsədəuyğun deyildir. Bu, məntiqi cəhətdən də reallığı düzgün əks etdirmir. Çünki plan bütün sinif şagirdləri üçün tərtib olunduğundan ondan istifadə də ümumi olmalıdır.

Bəzi müəllimlər ifadənin planını tərtib edərkən müxtəlifliyə yol verirlər. Məlumdur ki, planın sualları üç formada olur: a) sual cümləsi; b) nəqli cümlə; c) adlıq cümlə formalarında. Planın birinci sualı hansı formada başlanıbsa, o biri suallar da o formada davam etdirilməlidir. Bəzi müəllimlər sualları tərtib edərkən onun müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Yəni şagirdlər sualı hansı formada təklif edirlərsə, müəllim onu olduğu kimi lövhəyə yazdırır. Yaxşı olar ki, bir ifadənin

icrası zamanı sual cümləli, o biri ifadənin icrası zamanı isə nəqli, başqa bir ifadənin icrası zamanı isə adlıq cümləli plandan istifadə edilsin.

Çox maraqlıdır ki, həm əvvəlki, həm də yeni ədəbiyyat proqramlarında öyrədici və yoxlama ifadələrin aparılması haqqında heç bir məlumata təsadüf edilmir. Bu yazı növlərindən ancaq dil dərslərindən (ibtidai və V-VIII siniflərdə) istifadə olunmuş və indi də istifadə olunmaqdadır. Lakin "Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi" (II hissə. Bakı, 1976. səh.183-190) və C.Əhmədovun "Ədəbiyyat tədrisi metodikası" (Bakı, 1991. səh. 399-406) kitablarında ifadə yazıların aparılması metodikası haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Cəmiyyətimizdə son illərdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq hazırda Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin istifadəsində olan ifadə mətnləri (M.Aslanov. "İfadə yazı mətnləri", Bakı, 1974) bəzən onların ehtiyacını ödəmir. Buna görə də müəllimlər ifadə yazı üçün əlavə, yəni müasir dövrümüzdə baş verən müxtəlif hadisələri özündə əks etdirən materiallardan geniş istifadə edirlər. Lakin bu zaman onlar müxtəlif siniflərdə oxuyan şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərini nəzərə almırlar. Odur ki, müxtəlif siniflərdə aparılan ifadə yazı mətnlərində sözlərin miqdarı haqqında öz mülahizələrimizi bildiririk.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Z.Əliyeva bu normanı aşağıdakı kimi göstərmişdir: "...V sinifdə 180-200 söz, VI sinifdə 230-250 söz, VII sinifdə 280-300 söz, VIII sinifdə 330-350 söz" (Z.Əliyeva. "İfadə yazı üçün mətnlər". Bakı, 1974. səh. 116). Burada V-VI və VI-VII siniflər arasında 30, VII-VIII siniflər arasında isə 30 söz heç bir sinifə aid edilməyib. "Azərbaycan dilindən şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi normaları"nda isə oxuyuruq: "Geniş ifadə üzrə mətnin təxmini həcmi: IV sinifdə 100-150 söz, V sinifdə 150-200 söz, VI sinifdə 200-250 söz, VII sinifdə 250-350 söz, VIII sinifdə 350-450 söz" (Bakı, 1985. səh.12). "Qiymət normaları" rəsmi olduğu üçün müəllimlərin bu normalara əməl etmələri daha düzgün olar.

C) Öyrədici və yoxlama inşalar. Məlumdur ki, şagirdlər müxtəlif mövzuda inşa yazmağa ibtidai siniflərdən başlayırlar. V-VIII siniflərdə isə bu vərdişlər tədricən inkişaf etdirilir və onlar sərbəst şəkildə inşa yazmaq vərdişlərinə yiyələnirlər. IX-XI siniflərdə isə şagirdlər əməli yazılar istisna olmaqla ancaq öyrədici və yoxlama inşa yazırlar. Şagirdlərdə inşa yazmaq vərdişlərinin yaradılması uzun illər,

müəllimdən gərgin, məqsədyönlü zəhmət tələb edir. Müəllimlərin çoxu bu çətin problemin öhdəsindən şərəflə gəlir. Lakin təəssüf ki, bəzi müəllimlər həm öyrədici və yoxlama işlərinin hazırlığında, yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və səhvlər üzərində işin təşkilində, həm də işlərin icrasına verilən saatların bölgüsündə müəyyən səhvlərə yol verirlər. Eyni zamanda bu səhvlərin əmələ gəlməsi müəllimlərin bu sahədə elmi-metodik biliklərinin zəifliyi ilə əlaqədardır. Orta təhsilin 11 illik olması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yeni proqram və dərslərdən istifadə, rəhbərliyin inkişafına verilən saatların azaldılması, yeni yazı normalarının yoxluğu və s., doğrudan da, müəllimləri çətin vəziyyətə salmışdır. Demək, V-XI siniflərdə öyrədici və yoxlama işlərinin aparılmasında yol verilən nöqsanlar, əsasən obyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Lakin nöqsanların əmələ gəlməsində bəzi müəllimlərin bu mühüm problemə laqeyd münasibət bəsləmələri də böyük rol oynayır. Bu nöqsanlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bəzi müəllimlər V-IX siniflərdə öyrədici və yoxlama işlərinin icrasına 2 saat vaxt verirlər. Proqram materiallarında rəhbərliyin inkişafına verilən saatlar az olduğu üçün bu siniflərdə öyrədici işlərinin icrasına bəzən 1 saat vaxt ayrılmışdır. Öyrədici və yoxlama işlərinə ayrılan 2 saatdan 1-i işlərin icrasına, 1-i isə səhvlər üzərində işin təşkilinə həsr edilməlidir. Demək, V-IX siniflərdə bütün öyrədici və yoxlama işlərinin aparılmasına 1, X-XI siniflərdə isə 2 saat vaxt sərf etmək lazımdır. Göründüyü kimi, V-XI siniflərdə işlərin icrasına saat verilən işlərin hazırlıq işləri üçün xüsusi saat nəzərdə tutulmamışdır. Hazırlıq işləri isə ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı həyata keçirilməlidir. V-IX siniflərdə işlərin icrasına verilən 2-ci saat isə səhvlər üzərində işin təşkilinə verilməlidir.

2. X-XI siniflərdə öyrədici və yoxlama işlərinin icrasına 2 saat vaxt verilir. Lakin bəzi müəllimlər işlərin yazılmasına 2 saat vaxt sərf etsələr də, onu jurnalda 1 saat kimi qeyd edirlər. Cədvələ müəllimin dərslərini həmin siniflərdə qoşa saat (yəni həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyat dərsləri) salınmadığı üçün müəllim işlərinin bir saatını bir gündə, 2-ci saatını isə başqa bir gündə yazdırır. Müəllim hər iki halda səhv etmiş olur.

Əvvəlcə, X-XI siniflərdə dərslər cədvəli elə hazırlanmalıdır ki, heç olmasa həftədə bir dəfə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri ardıcıl düşsün. Çünki həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyatdan öyrədici və

yoxlama inşalar bir gündə və ardıcıl saatda həyata keçirilməlidir. Əgər inşa Azərbaycan dilinə aiddirsə, onda müəllim ədəbiyyatın saatını da Azərbaycan dilinə verir. Yəni həmin gün jurnalın ədəbiyyat səhifəsində heç nə qeyd olunmur və dərs yazılır. Azərbaycan dili səhifəsində isə 2 saat dərs qeyd olunur. Həm ayın tarixi yazılan sol səhifədə iki tarix (Məsələn, 7,7), tarix və mövzu yazılan sağ tərəfdə isə alt-alta iki tarix (Məsələn, 7/X; 7/X) və iki xanaya inşanın mövzusu yazılır (V-IX siniflərdə isə inşalar bir saatda yazdırıldığı üçün jurnalda da tarix və mövzu bir günə yazılır).

Müəllim ədəbiyyatdan götürüb Azərbaycan dilindən inşanın yazdırılmasına sərf etdiyi saati iki yolla qaytara bilər. Birinci, müəllim növbəti Azərbaycan dili dərsinə verilən saatda ədəbiyyat dərsi keçə bilər. (Bu zaman əvvəlcədən şagirdlərə məlumat verilməlidir). İkincisi, ədəbiyyatdan inşa yazdıranda Azərbaycan dilinə verilən saati ədəbiyyatdan keçirilən inşaya həsr edə bilər.

3. Məlumdur ki, hazırda IX sinif şagirdləri buraxılış imtahanını test üsulu ilə verirlər. Lakin bu vəziyyət yazı işlərinə verilən ümumi vahid tələblərə mənfi təsir göstərməməlidir. Çox təəssüfləndirici haldır ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının bölgüsündə əvvəlki illərin buraxılış imtahanları zamanı istifadə olunan inşa mövzularından səmərəli şəkildə istifadə edilməmişdir. Bizə elə gəlir ki, dərs ili ərzində nəinki yoxlama, hətta öyrədici inşalar zamanı da bu mövzulardan geniş istifadə etmək lazımdır.

VIII sinifdə sərbəst mövzuda inşa yazıların həyata keçirilməsində ədəbiyyatdan aparılacaq inşalar da mühüm rol oynaya bilər. Lakin təəssüf ki, proqram materiallarının bölgüsündə dərs ili ərzində hər yarımildə iki inşa yazmaq planlaşdırılmışdır. Bu inşa mövzuları isə ancaq ədəbiyyatdan tədris olunan mövzularla əlaqələndirilərək məhdudlaşdırılmışdır. VIII-IX siniflərdə proqram materialları planlaşdırılarkən sərbəst mövzuların unudulması çox təəssüf doğurur. Bizə elə gəlir ki, metodistlər birinci növbədə, vaxtdan daha səmərəli istifadə etmək yollarını müəllimlərə öyrətməyi bacarmalıdılar.

Deyildiyi kimi, VI sinifdə hər rübdə bir inşa planlaşdırılmışdır. Məsələn, "Poçt qutusu" əsərində Növrüzəlinin səmimiliyi, düzlüyü, avamlığı və yazıçının ona münasibəti mövzusunda inşa yazılmalıdır. Yaxşı olardı ki, bura 2 sərbəst inşa mövzusu da əlavə edilsin: "Yaxşılıq və pislik haqqında" və "Mən Novruzəlinin yerinə olsaydım". Əgər hər

rübdə bu cür edilsə, onda şagirdlər ancaq ədəbiyyatdan yoxlama inşalar zamanı 8 sərbəst inşaya hazırlanmış olarlar. Buna görə də müəllimlər elə etməlidirlər ki, Azərbaycan dilində həyata keçirilən yoxlama və öyrədici inşalar zamanı da şagirdlər hər dəfə 3 mövzuya hazırlaşsınlar.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, IX sinifdə I rübdə inşa üçün 1, IV rübdə isə 2, X sinifdə II və IV rüblərdə 2, XI sinifdə II və IV rüblərdə 2 inşa mövzusu planlaşdırılmışdır. Halbuki bu siniflərdə inşa yazıla bilən mövzular çoxdur. Odur ki, hər rübdə (IX və X siniflərdə III rübdə 2) ədəbiyyatdan bir dəfə aparılan inşalar üçün 1 və ya 2 deyil, hökmən 3 mövzu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu sahədə daha hansı nöqsanlar mövcuddur? 1) Rəbitəli nitqin inkişafına verilən saatların azlığı şagirdlərdə inşa yazmaq vərdişlərinin formalaşdırılmasına mənfi təsir göstərir. Bəzi müəllimlər isə rəbitəli inşaların aparılmasına verilən saatlardan səmərəli şəkildə istifadə etmirlər. Şagirdlər inşa yazmağa tam hazır olmadıqları kimi, onların şifahi və yazılı nitqləri də zəif olur; 2) Şagirdlərin (daha doğrusu, müəllimlərin) çoxu inşa yazılara laqeyd münasibət bəsləyirlər; 3) İnşaların icrası zamanı şagirdlər dərsliklərdən və digər materiallardan geniş istifadə edirlər; 4) Şagirdlər haqqında inşa yazdıqları əsəri oxumur, yaxud müəllimlər bədii əsərlərin sinifdən xaric oxunmasına tam nail ola bilmirlər; 5) İnşaların icrası zamanı nədənsə variant mövzulardan istifadə olunmaması şagirdlərin də ədəbiyyatdan ümumi bilik səviyyələrinin aşağı olmasına gətirib çıxarır.

Yaxşı inşa yazmaq ona ciddi hazırlaşmağı tələb edir. Əgər şagird bir mövzuya hazırlaşsın, onun biliyi təkcə o mövzu ilə məhdudlaşır. Əgər şagird 3 mövzuya hazırlaşsın, demək, onun biliyi də 3 dəfə artmış olur. Uzun illərin pedaqoji təcrübəsinə əsaslanaraq demək olar ki, inşaları, əvvəlki illərdə olduğu kimi, variantla yazdırmaq çətin olduğu qədər də faydalıdır. Demək, inşanın icrası zamanı lövhəyə 3 mövzu yazılır. Müəllim hər dəfə ya sağdan, ya da soldan oturan sıradan başlayaraq tələb edir ki, 1-ci sıra 1-ci; 2-ci sıra 2-ci; 3-cü sıra 3-cü mövzunu (variantı) yazsınlar.

Inşaların variantla yazılmasına nail olmaq müəllimdən uzun illər və ardıcıl zəhmət tələb edir. Buna birdən-birə nail olmaq da qeyri-mümkündür. Əgər bu işə V-VI siniflərdən başlansa və bu qaydaya ardıcıl nəzarət olunsay, şagirdlər tədricən buna alışar və müəllim yuxarı siniflərdə az əziyyət çəkər. Müəllim istədiyi vaxt və məqam düşəndə dərs dediyi şagirdlərə güzəştə getməyi bacarmalıdır. Lakin müəllim əgər

öz şagirdlərinin savadlı olmasını istəyirsə, onda onlara sərbəst şəkildə inşa yazmaq vərdişlərini aşılamalıdır. V sinifdən başlayaraq inşa yazılarının icrası zamanı şagirdlərin dərsliklərdən və digər əlavə materiallardan istifadə etmələrinin qarşısını almalı, onların müstəqil şəkildə inşa yazmasına çalışmalıdır. Bütün siniflərdə inşaların variantla yazılması isə şagirdlərin məsuliyyətini artırır, bir mövzuda inşa yazmasına baxmayaraq, onlar eyni zamanda 3 mövzuya hazırlaşirlar. Şagirdlər hansı gündə, hansı variantda inşa yazacağını əvvəlcədən bilməməlidirlər.

Şagirdlər inşanı icra edərkən müəllimlər partalar arası ilə gəzir, inşanı variantla yazmayanları müəyyənləşdirir və qırmızı qələmlə yazının üstündə qeydlər edir. Hətta inşaya qiymət verərkən variantla yazmayan şagirdlərin qiyməti bir bal aşağı salınmalıdır. Əgər şagird başa düşsə ki, inşanın icrası zamanı dərsliklərdən istifadə mümkün olmayacaq, onda o, hökmən inşaya yaxşı hazırlaşar. Əgər şagird inşanı variantla yazmağın əhəmiyyətini dərk etsə, o, sözsüz, buna yaxşı hazırlaşacaqdır. Bu işdə müəllimin məsuliyyəti, tələbkarlığı və inadkarlığı həlledici rol oynayır.

“Qiymət normaları”nda müxtəlif siniflər üzrə inşa yazıların həcmi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: IV sinifdə 0,5-1 səhifə, V sinifdə 1-1,5 səhifə, VI sinifdə 1,5-2,0 səhifə, VII sinifdə 2,0-3,0 səhifə, VIII sinifdə 3,0-4,0 səhifə, IX sinifdə 4,0-5,0 səhifə, X sinifdə 5,0-6,0 səhifə (Azərbaycan dilindən şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi normaları. Bakı, 1985. səh.12). Yəqin ki, XI sinifdə inşanın həcmi 6,0-7,0 səhifə olmalıdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində bəzən bu normalara əməl olunmur. Bundan əlavə, şagirdlər müstəqil şəkildə inşanın planını tərtib etməyi və inşanın nəticə hissəsində mövzunun əhəmiyyətini yazmağı, müasir dövrlə əlaqələndirməyi də bacarmırlar.

Bəllidir ki, metodik ədəbiyyatda inşa yazıların aparılması barədə çox yazılmışdır. İnşanın planı haqqında yazan müəlliflər onun üç hissədən – giriş, əsas və nəticə hissələrindən ibarət olmasını qeyd edirlər. Bu, bütün inşaları əhatə edir. Konkret bir mövzu ilə əlaqədar yazılan inşa üçün bu planı olduğu kimi götürmək olmaz. Məsələn, IX sinifdə "Koroğlu" dastanında "xalq qəhrəmanları" mövzusunda inşa yazarkən şagirdlər təxminən aşağıdakı kimi plan tərtib edə bilərlər:

1. "Koroğlu" dastanının mövzusu və əsas ideyası;

2. Koroğlu və onun silahdaşları haqqında:

1) Koroğlu surəti. a) Koroğlu zəhmətkeş xalqın içərisindən çıxmış bacarıqlı, tədbirli sərkərdədir; b) Onun xarici görünüşü, igidliyi, qorxmazlığı, pəhləvanlığı haqqında; c) Koroğlu əliaçıq, qayğıkeş və keyirxah bir insandır; ç) Koroğlu xalq aşığıdır;

2) Koroğlunun dəliləri haqqında (Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Eyvaz surətləri);

3. "Koroğlu" dastanının əhəmiyyəti və s.

Burada 1-ci bənd giriş, 2-ci bənd əsas, 3-cü bənd nəticə hesab olunur. Şagirdlər hər inşa üçün bu cür plan tərtib etməyi bacarmalıdır. Şagirdlərdə plan tərtib etmək vərdisləri birdən-birə yaranmır. Bu işə V sinifdən başlansa, şagirdlər həm plan tərtib etmək, həm də inşa yazmaq vərdislərinə yiyələnmə bilərlər.

Ədəbiyyatdan tədris olunan bütün əsərlərin mövzu və ideyası bu və ya digər cəhətdən müasir həyatımızla əlaqələnilir. Əgər həmin əsərin bu baxımdan əhəmiyyəti olmasaydı, gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət etməsəydi, o, proqrama salınmazdı.

Dərslərdə bədii əsərlərlə dövrümüz arasında olan bu bağlılıq haqqında məlumatlara təsadüf edilmir. Buna görə də müəllim hər bir əsəri təhlil edərkən onun ideyası ilə həyatımız arasında olan əlaqənin, əsərin müasirlik cəhətindən əhəmiyyətini geniş işıqlandırməğa çalışmalıdır. Bu cəhətlər inşanın nəticə-əsərin tərbiyəvi əhəmiyyəti hissəsində də öz əksini tapmalıdır. Əgər əsərin ideyası, əhəmiyyəti müasir həyatımızla əlaqələndirilmərsə, müasirlik yaradılmırsa, bu, planın ən böyük nöqsanlarından hesab olunmalıdır.

İrəlində haqqında söz açdığımız inşada da bu cəhətlər nəzərə alınmalıdır. "Koroğlu" xalqımızın tarixi keçmişini əks etdirən qəhrəmanlıq dastanıdır. Koroğlu və onun silahdaşları tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar. Nə qədər ki, torpaqlarımız erməni faşistlərindən azad olunmayıb, milyondan çox olan qaçqınlarımız doğma yurdlarına qayıtmayıb, Azərbaycan siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən öz müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü bərpa etməyibsə, ikiyə parçalanmış Azərbaycan torpağı birləşməyibsə, xalqımıza Koroğlu və onun dəliləri kimi igidlər, pəhləvanlar lazımdır...

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr göstərir ki, şagirdlər inşanın nəticə hissəsini yazmaqda çox çətinlik çəkirlər. Onlar bu hissədə "filan əsərin böyük əhəmiyyəti vardır" cümləsini yazmaqla

kifayətlənirlər. Bu, onu göstərir ki, müəllimlər V sinifdən (hətta ibtidai siniflərdən) başlayaraq bu sahədə şagirdlərlə ardıcıl iş aparmayıblar. Bizə elə gəlir ki, nəinki inşa yazılarda, bütün öyrədici və yoxlama ifadələrdə də plana "hadisələrə münasibətim", "Əgər mətni mən yazsaydım", "Filan surətin yerinə mən olsaydım" və s. kimi suallar əlavə etmək, ifadə yazılarda da hadisələrin təsvirinə şagirdlərin fəal münasibət bəsləmələrini və bununla bağlı fikirlərini yazmalarını tələb etmək lazımdır. Məhz bu üsullarla bədii əsərlərlə həyatımız arasında "körpü salmaq", dövrümüzdə baş verən hadisələri başa düşmək və ona fəal münasibət bəsləməkdə şagirdlərə yaxından kömək etmək olar.

Şagirdlərin dəftərləri üzərində aparılan müşahidələrdən bəlli olur ki, hazırda ümumtəhsil məktəblərinin çoxunda şagirdlər inşa yazarkən plandan istifadə etmirlər. Öyrədici inşa dəftərlərində də onlara təsadüf olunmur. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, bəzi müəllimlər (Bunlar çoxluq təşkil edirlər) şagirdlərin inşa yazılara hazırlığına, inşaların plan əsasında yazılmasına, yazı zamanı şagirdlərin dərslərdən və başqa materiallardan istifadə etmələrinə çox laqeyd yanaşırlar. İnşanın tərtib olunmuş planı ilə şagirdlərin mövzə haqqında ümumi bilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək olar. 20-25 il bundan qabaq inşa planlarının dəftərlərə yazılmasına xüsusi fikir verilirdi. İnşaları qiymətləndirərkən onların plan əsasında yazılıb-yazılmamasına diqqət yetirilirdi. İndi ümumtəhsil məktəblərində buna əhəmiyyət verilməməsinə heç nə ilə bəraət qazandırmaq olmaz. 45 illik məktəb təcrübəsinə əsaslanaraq qətiyyətlə demək olar ki, inşa yazılarda plan tərtib olunmasının böyük elmi və metodik əhəmiyyəti vardır. Buna görə də müəllimlərə tövsiyə edirik ki, V sinifdən başlayaraq bütün siniflərdə inşa yazıların icrası zamanı plandan istifadə etsinlər və şagirdlərdə yazılacaq inşanın məzmun və ideyasına uyğun gələn plan tərtib etmək vərdişlərinin formalaşdırılmasına xüsusi qayğı və tələbkarlıqla yanaşsınlar. İnşanın planı hökmən dəftərlərə yazılmalı, onun ümumi həcminə daxil edilməli və inşanın qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

6) Əməli yazılar haqqında. Proqramda V sinifdən başlayaraq XI sinifə qədər Azərbaycan dilində əməli yazılar üçün xüsusi saatlar ayrılmışdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, müəllimlər əməli yazılar üçün ayrılan bu saatlardan səmərəli istifadə etmirlər. Əvvələn, proqramda əməli yazılar üçün müəyyən edilən saatlar çox azdır. Orta

məktəbi qurtaran bəzi şagirdlərin ərizə, tərcümeyi-hal, protokol və s. yaza bilməmələrini nəzərə alaraq, müəllimlərin bu sahəyə diqqət yetirmələri vacibdir. Proqramda müxtəlif siniflərdə şagirdlərə nəyi öyrətməyin lazım olduğu qeyd edilmişdir. Məsələn, V sinifdə əməli təlimat (hansı işi necə yerinə yetirməli), elan, VII sinifdə divar qəzeti üçün qeydlər, görülmüş iş haqqında hesabat, VIII sinifdə ərizə, protokol, tərcümeyi-hal (bu əməli yazılar üçün standart formanın, ştampların xarakterik olması), IX sinifdə protokol (nisbətən mürəkkəb forması), hesabat (görülmüş konkret iş üzrə), arayış, X-XI siniflərdə etibarnamə, tərcümeyi-hal, bəyanat və b. əməli yazıların adları qeyd olunmuşdur. Lakin Azərbaycan dili dərslərlərində əməli yazı nümunələrinə təsadüf edilmir. X-XI sinif şagirdləri üçün yazılmış "Azərbaycan dili" dərslərlərində ərizə, arayış, bildiriş, akt, etibarnamə, müqavilə kimi əməli yazı nümunələri öz əksini tapmışdır. Hər sinif dərslərində bu cür əməli yazı nümunələrinin verilməsi çox faydalı olardı. Ə.Əfəndizadənin "Orta məktəbdə imla" (Bakı, 1993), Z.Əliyevanın "İfadə yazı üçün mətnlər" (Bakı, 1974) kitablarında da əməli yazı nümunələrinə təsadüf olunmur. M.Aslanovun "İfadə yazı mətnləri" (Bakı, 1974) kitabında ərizə, tərcümeyi-hal, vəkalətnamə nümunələri verilmişdir. Son illərdə Hüseyn Hüseynovun "Əməli yazılar" (Bakı, 1995) kitabçası isə ancaq bu məsələyə həsr olunmuşdur. Müəllimlər yeri gəldikcə mənbələri göstərilən əməli yazılardan istifadə edə bilərlər. Əməli yazıları elə öyrətmək lazımdır ki, orta məktəbi qurtaran hər bir şagird onlardan istifadə etməyi bacarsın.

Çox sevindirici haldır ki, son illərdə Şəmil Sadiq, Elxan Nəcəfov və Arif Əsədov tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan dili" kitabında kifayət qədər əməli yazı nümunələri verilmişdir. Müəllimlər bu nümunələrdən geniş istifadə edə bilərlər. (Göstərilən dərslək, II nəşr. Bakı, 2009. səh. 213-230).

Müxtəlif üsullardan istifadə etməklə əməli yazılar dərslək prosesində yoxlanılır və nöqsanlar aradan qaldırılır.

2. ÖYRƏDİCİ VƏ YOXLAMA YAZILARIN TƏSHİHİ, QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ SƏHVLƏR ÜZƏRİNDƏ İŞİN TƏŞKİLİ

1. Yazıların təshihı və qiymətləndirilməsi. Burada proqramda icrasına 1-2 saat vaxt ayrılan yazıların yoxlanması və səhvlər üzərində

işin təşkili haqqında məlumat verməyi lazım bilirik. Məlumdur ki, icrasına saat ayrılan bütün öyrədici (imla, ifadə və inşalar) yazılar yoxlama yazılar kimi müəllimlər tərəfindən yoxlanır və onlarda olan nöqsanlar üzərində müəyyən iş təşkil edilir.

“Vahid tələblər”ə əsasən ifadə və inşa yazılar VI-IX siniflərdə bir həftədən gec olmayaraq, X-XI siniflərdə isə inşa yazılar ən gec 10 günə yoxlanmalı, qiymətlər jurnala yazılmalıdır. Lakin burada nədənsə yoxlama imlalar və V sinif yenə də xatırlanmır. Faktlar göstərir ki, təcrübəli müəllimlər yazı işlərini daha tez yoxlayırlar. Bəzi müəllimlər isə bu işi aylarla yubadırlar. Bunların əsas səbəbi məktəb rəhbərlərinin yoxlama yazı işlərinə və jurnallara nəzarətsizliyi ilə əlaqədardır.

Öyrədici yazılar yoxlama yazılardan onunla fərqlənir ki, öyrədici yazıların icrası zamanı müəllim daha çox öyrədir. Amma faktlar göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin öyrədici yazılardan aldıkları qiymətlər yoxlama yazılardan aldıkları qiymətlərdən aşağı olur. Əslində öyrətmək məqsədilə müəllimlərin daha çox kömək etdiyi bu yazıların qiymətləri yoxlama yazılarla müqayisədə yüksək olmalıdır. Əgər faktlar bunun əksini göstərirsə, demək, müəllimlər öyrədici yazıların təşkilində müəyyən səhvlərə yol verirlər. Öyrədici yazıların icrasına məsuliyyətlə yanaşan müəlliminin şagirdləri öyrədici yazılardan daha yüksək qiymətlər alırlar. Bu müəllimlər ümumi bilik səviyyəsi aşağı olan siniflərdə hətta ifadə və inşaları əvvəl vərəqlərdə aparır, yoxlayır, sonra öyrədici yazı dəftərlərində yazdırırlar. Çünki bu yazıların aparılması şagirdlərin biliyini yoxlamağa yox, onların biliyini zənginləşdirməyə xidmət edir.

Öyrədici və yoxlama imlaların icrası spesifik xüsusiyyətlərə malik olsa da, hər ikisi "Qiymət normaları"nın tələblərinə uyğun şəkildə yoxlanılır. Müəllim imlanı yoxlayarkən artıq yazılan və ya yazılmayan durğu işarələrinin, orfoqrafik səhvlərin üstündən xətt çəkir. Bu səhvlər səhifənin haşiyəsində şərti işarələrlə qeyd olunur. Müəllim çox vaxt əlavə tapşırıqlı imlalardan istifadə edir. Əgər əlavə tapşırıqlar mətnin üzərində müxtəlif işarələrlə yerinə yetirilirsə, onda yoxlama yazıya bir ümumi qiymət verilir və imlanın qiyməti əsas götürülür. Əgər əlavə tapşırıqlar mətndən kənara çıxarılsa, onda yazıya iki qiymət (imlanın özünə və əlavə tapşırığın icrasına) verilir. Əlavə tapşırıq icra olunarkən buraxılan orfoqrafiya və durğu işarələri səhvləri imlanın qiymətləndirilməsində nəzərə alınır.

"Qiymət normaları"na görə, səhvsiz yazıya, eləcə də bir kobud olmayan orfoqrafik və ya dürgü işarəsi səhvi olan yazıya "5", 2 orfoqrafik və dürgü işarəsi, yaxud 1 orfoqrafik 3 dürgü işarəsi, yaxud təkcə 4 dürgü işarəsi səhvi olan yazıya "4", 4 orfoqrafik və 4 dürgü işarəsi, yaxud 3 orfoqrafik və 5 dürgü işarəsi, yaxud 2 orfoqrafik və 6 dürgü işarəsi, yaxud 1 orfoqrafik və 7 dürgü işarəsi, yaxud da 8 dürgü işarəsi səhvi olan yazıya "3" qiymət verilir. 7 orfoqrafik və 7-yə qədər dürgü işarəsi, 4 orfoqrafik və 10 dürgü işarəsi səhvi olan yazıya "2", bu normadan çox səhvi olan yazıya isə "1" qiymət yazılır.

Yerinə yetirilmiş əlavə tapşırığı qiymətləndirəndə aşağıdakı normalara riayət olunmalıdır. Əgər əlavə tapşırıq bütövlükdə yerinə yetirilibsə, "5", əgər tapşırığın 3/4 hissəsi yerinə yetirilibsə, "4", ən azı yarısı yerinə yetirilibsə, "3", yarısından azı yerinə yetirilibsə, "2", tapşırığın heç biri yerinə yetirilməyibsə, ona "1" qiymət verilir.

Lüğət üzrə yoxlama imla qiymətləndirilərkən aşağıdakı normaya riayət etmək lazımdır. Heç bir səhvi olmayan imlaya "5", 1-2 səhvi olan imlaya "4", 3-4 səhvi olan imlaya "3", 7-yə qədər səhvi olan imlaya "2", səhvi 7-dən çox olan imlaya isə "1" qiymət verilir.

Müşahidələr göstərir ki, metodik ədəbiyyatda haqqında müəyyən məlumat verilməsə də, təcrübəli müəllimlər lüğət üzrə imlalarda da əlavə tapşırıqlardan istifadə edirlər. Bu tapşırıqlar sözün tərkibinə görə təhlilinə və ayrı-ayrı sözlərin cümlədə işlədilməsinə həsr olunur. Əgər sözün tərkibinə görə təhlili mətnin özündə şərti işarələrlə aparılırsa, bir, əlavə tapşırıqlar kənara çıxarılsa, imlaya iki qiymət verilir. Əlavə tapşırıqlı imlalara iki qiymət verildəndə onun birincisi imlaya, ikincisi isə əlavə tapşırığa aid olur.

Müəllimlər nəzərə almalıdırlar ki, 3 eyni tipli səhv bir səhv hesab olunur. Bunların sayı 3-dən artıq olduqda isə, sonrakıların hər biri ayrıca bir səhv kimi hesaba alınır. İmlada şagirdin 5-dən artıq düzəlişi olduqda yazının qiyməti bir bal aşağı salınır. 3 və daha artıq düzəlişi olan yazıya "5" qiymət verilmir.

İfadə və inşa yazılar şagirdlərin ümumi bilik səviyyələrini, nitq hazırlığını, fikri düzgün və ardıcıl şəkildə ifadə etmək bacarıqlarını yoxlamağın əsas formalarıdır. Məhz ifadə və inşa vasitəsilə şagirdlərin 1) mövzunu açmaq bacarıqları; 2) dil vasitələrindən istifadə bacarıqları (inşanın üslubuna, mövzusuna uyğun); 3) dil normaları və düzgün yazı

qaydalarına aid vərdişləri; 4) inşalarda isə onların bədii əsərlərin məzmun və ideyalarını nə dərəcədə mənimsəmələri yoxlanılır.

Faktlar göstərir ki, bəzi müəllimlər ifadə yazılara bir qiymət yazırlar. Halbuki "Azərbaycan dilindən şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsi normaları"nda oxuyuruq: "Bütün ifadə və inşalara iki qiymət verilir; əvvəlinci qiymət inşanın mövzusunə və nitq tərkibinə aid edilir; sonrakı qiymət isə yazı işinin savad səviyyəsinə, yəni onun orfoqrafiya, durğu işarələri və dil normaları (qrammatik normalar baxımından savadlılıq dərəcəsinə görə verilir). Hər iki qiymət şagirdlərə Azərbaycan dilindən verilən qiymətlər hesabına nəzərdə tutulur. Lakin inşa şagirdlərin ədəbiyyat üzrə biliklərini yoxlamaq məqsədini güdürsə, əvvəlinci qiymət ədəbiyyat fənninə aid edilir" (Bakı, 1985.səh.12).

Məlumdur ki, ifadə yazılar V-VII siniflərdə ancaq Azərbaycan dilindən aparılır. İfadə mövzuları jurnalda bir gündə, bir xanaya yazıldığı üçün qiymətləri də ("3/3", "4/3", "5/4" və s.) jurnalda bir xanada qeyd olunur. X-XI siniflərdə həm Azərbaycan dilindən, həm də ədəbiyyatdan yoxlama inşalar iki saatda yazdırıldığı üçün jurnalda da mövzular iki xanada qeyd olunur. Qiymətlər isə sol səhifədə tarix yazılan iki xanada yazılır. Azərbaycan dilindən yazdırılan bütün ifadə və inşaların hər iki qiyməti Azərbaycan dilinə aiddir. Ədəbiyyatdan aparılan bütün inşalarda birinci qiymətlər ədəbiyyatdan, ikinci qiymətlər isə Azərbaycan dilindən yekun qiymətlər verildəndə nəzərə alınır.

"Qiymət normaları"nda ifadə və inşaların qiymətləndirilməsi haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir. Lakin müəllimlər ifadə və inşaların məzmununa qiymət verərkən inşanın mövzuya və mövzudan irəli gələn əsas fikrə uyğunluğu, mövzunun açılması dərəcəsi, faktik materialın düzgünlüyü və fikirlərin ifadəsində ardıcılığın gözlənilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. İnşaları qiymətləndirərkən, onların müstəqil yazılmasını, quruluş və nitq cəhətdən formalaşdırılmasını, orijinal fikirlərin olmasını nəzərə almaq lazımdır. Bir neçə orijinal fikir olduqda inşanın qiymətini bir bal artırmaq olar. İnşaya "5" qiymət verilməsində onun həcmi nəzərə alınmır. İnşanın həcmi bir yarım-iki dəfə çox olduqda onun ikinci və ya birinci qiyməti bir bal artıq verilir.

"Vahid tələblər"də göstərilir ki, V-XI siniflərdə həm öyrədici, həm də yoxlama inşalarda təkə orfoqrafik və durğu işarəsi səhvləri

deyil, faktik, məntiqi, qrammatik səhvlər və nitq səhvləri də göstərilir; faktik səhvlər dəftərin haşiyəsində “f” hərfi ilə, məntiqi səhvlər “m” hərfi ilə, qrammatik səhvlər “q” hərfi ilə işarə edilir; nitq (üslub) səhvləri isə dalğalı xətlə qeyd olunur; inşada ardıcılığın pozulması, artıq hissələrin olması və s. ilə əlaqədar müəllimin həmin işarədən istifadə etməsi də məqbul sayılır.

"Vahid tələblər"də "məntiqi qrammatik" səhvlər birlikdə qeyd olunsada, səhvlərin hansı işarə ilə qeyd olunmasında onların hər biri ayrılıqda göstərilmişdir. "Qiymət normaları"nda isə ifadə və inşaların yoxlanması zamanı müxtəlif səhvlərin müəyyənləşdirilməsində məntiqi səhvlərin heç adı çəkilmir. Əvvələn, "Vahid tələblər"lə "Qiymət normaları" arasında bu cür fərqlərin mövcudluğu da müəllimləri az çaşdırmır və bu, yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. İkincisi, bizə elə gəlir ki, məntiqi səhvlər ya qrammatik, ya da nitq (üslub) səhvləri ilə əlaqədar olur. Yəqin elə buna görə də "Qiymət normaları"nda məntiqi səhvlər haqqında məlumat verilməyib. Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlərin ümumi işinə əsaslanaraq, biz də bunu təbii hal kimi qiymətləndiririk.

V-XI siniflərdə bütün yoxlama (imla, ifadə və inşə) yazıların qiymətləri müvafiq şəkildə jurnala yazılır. Öyrədici yazı (imla, ifadə və inşə) işləri isə müəllim tərəfindən yoxlanılır, qiymətləndirilir. Qiymətlərin jurnala yazılması isə müəllimin ixtiyarına verilir.

"Vahid tələblər"də əksini tapan bu son cümlə, həqiqi mənada, müəllimləri çaşdırır. Bəziləri öyrədici yazıların qiymətlərini jurnala yazmırlar. Bəziləri isə yoxlama yazıların müqayisədə öyrədici yazıların qiymətləri aşağı olduğu üçün ancaq yüksək qiymət alan şagirdlərin qiymətlərini jurnala yazırlar. Bu isə böyük dolaşıqlıq yaradır. Bizə elə gəlir ki, əgər müəllim öyrədici yazı işlərini yoxlayırsa, qiymətlərin hamısını jurnala yazmalıdır. Lakin müəllim öyrədici yazıları elə təşkil etməlidir ki, şagirdlərin qiymətləri yoxlama yazılarınınkindən daha yüksək olsun. Əgər öyrədici yazılarda şagirdlərin qiymətləri əsasən yaxşıdırsa, axı onun jurnala yazılmasının xeyirindən başqa, heç bir ziyanı yoxdur.

Öyrədici və yoxlama (imla, ifadə və inşə) yazılar yoxlanılarkən səhifənin haşiyəsində yazılan aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə olunur:

1) Orfoqrafik səhv - I. Səhv yazılmış orfoqramın altından düz xətt (-) çəkilir.

2) Durğu işarəsi səhvi **-V**. Durğu işarəsi səhvinin altından da düz xətt (-) çəkilir.

3) Faktik səhv **-f**. Məndə faktik səhvin də altından düz xətt (-) çəkilir.

4) Nitq (üslub) səhvi **-n**. Üslubca səhv yazılmış cümlə və ya ifadənin altından dalğalı (~~~~) xətt çəkilir. Yazıda ardıcılıq pozulduqda, artıq fikirlərə yol verildikdə onların da altından dalğalı xətt çəkilir.

5) Qrammatik səhv **-q**. Qrammatik səhvlərin altından düz xətt çəkilir.

Bəzi müəllimlər başqa işarələrdən də istifadə edirlər ki, bunlar da qrammatik səhvlər hesab edilir:

1) Sözlərin ayrı yazılmasını göstərən şərti işarə - Məsələn, göydən_↓də, evə_↓qədər və s.

2) Sözlərin bitişik yazılmasını göstərən işarə - Məsələn, qara_↓göz oğlan, həyətdə_↓ki, günə_↓baxan və s.

Müəllimlər yoxlama zamanı istifadə etdikləri şərti işarələrin mənasını şagirdlərə öyrətməlidirlər. Yazını ancaq qırmızı qələmlə yoxlayan müəllim yazının sonunda səhvləri şərti işarələrlə aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: f-3; n-2; q-1/2 (kəsrlə yazılan rəqəmin surəti orfoqrafik, məxrəci isə durğu işarəsini bildirir). Sonra müvafiq qiymət yazılır.

Bakı şəhərindəki ümumtəhsil məktəblərində yazılardakı səhvlər üzərində iş müxtəlif şəkildə təşkil olunur. Bəzi məktəblərdə səhvlər üzərində iş yoxlama dəftərlərində, bəzilərinə isə sinif dəftərlərində aparılır. Hətta bəzi metodist-alimlər də yoxlama yazılarda səhvlər üzərində işin sinif dəftərlərində aparılmasını daha faydalı hesab edirlər. Onlar göstərirlər ki, səhvlərin düzəlişi yoxlama dəftərlərində təşkil olunduqda şagirdlər o səhvləri tam aradan qaldırmaq imkanından məhrum olurlar. Çünki dərsin sonunda yoxlama (və ya öyrədici) yazı dəftərləri toplanır, şagirdlər bir daha o səhvlər üzərində işləyə bilmirlər. Səhvlər üzərində iş sinif dəftərlərində təşkil olunanda nöqsanlar şagirdlərin gözü qabağında olur və yeri gələndə onlar üzərində işləyə bilirlər və müəllimlər də istənilən vaxt onlar üzərində müəyyən iş təşkil etmək imkanlarına malik olurlar. Lakin faktlar göstərir ki, səhvlər üzərində iş sinif dəftərlərində aparılrsa da, müəllim və şagirdlər ancaq

dərs prosesində o səhvlər üzərində işləyirlər. O biri günlərdə isə nə müəllim, nə də şagirdlər həmin səhvlərə bir daha qayıda bilmirlər. Çünki hər dərsin öz yazısı, öz tapşırığı vardır.

Yazılardakı səhvlər üzərində işin sinif dəftərlərində təşkil edilməsi məntiqi cəhətdən də düzgün deyildir. Əgər V sinifdə yoxlama ifadənin icrası üçün 2 saat vaxt verilibsə, demək, onun hər ikisi yoxlama dəftərində də öz əksini tapmalı, göz qabağında olmalıdır. Müəllim 1-ci saatda ifadəni yazdırmalı, 2-ci saatda isə səhvlər üzərində iş təşkil etməlidir.

Yoxlama yazıların səhvləri üzərində işin səmərəli təşkil edilməsi şagirdlərə yoxlamanın özündən daha çox fayda verir. Səhvlərin yoxlama dəftərlərində düzəldilməsi həm şagirdin bu işi necə icra etməsini, həm də müəllimin bu sahədəki iş üsulunu öyrənməyə imkan verir.

"Vahid tələblər"də çox aydın yazılmışdır: "Yazı işi yoxlandıqdan sonra şagirdlərə öz səhvlərini düzəltmək üçün tapşırıqlar və ya xüsusi çalışmalar verilir; bunda məqsəd, eyni xarakterli və ya analogi səhvlərin qarşısını əvvəlcədən almaq üçün xəbərdarlıq tədbiri görməkdir. Həmin tapşırıq və çalışmaları şagirdlər iş dəftərində (1,2 nömrəli dəftərlərdə) yerinə yetirirlər.

Şagirdlər səhvləri müəllimin dəftərdə qoyduğu işarələr əsasında yazı işinin üzərində təshih edirlər" ("Ana sözü" jurnalı, №4-6, 1991. səh. 86).

Bu fikirlər yoxlama yazı işlərindəki səhvlər üzərində işin necə təşkil edilməsi haqqında adamda tam təsəvvür yaradır. Müəllimlər bilməlidirlər ki, yoxlama yazılarda səhvlər üzərində iş yoxlama, öyrədici yazılarda isə öyrədici yazı dəftərlərində təşkil edilir. Səhvlərlə əlaqədar olan tapşırıq və ya xüsusi çalışmalar isə sinif (iş) dəftərlərində həyata keçirilir. Nəyi yoxlama dəftərində, nəyi isə sinif dəftərində yazdıracağını müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

2. Səhvlər üzərində işin təşkili. Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər öyrədici və yoxlama yazılarda səhvlərin düzəldilməsinə çox laqeyd yanaşırlar. Onlar sinifə gəlir, dəftərləri paylayır, lövhəyə ayın tarixini yazırlar. Sonra şagirdlər kim necə bacarırsa, o cür də səhvlərini düzəldirlər. Müəllimlər isə jurnal üzrə adları oxuyur və qiymətləri yazırlar. Beləliklə, 10-15 dəqiqəyə bu iş başa çatır. Hətta bəzi müəllimlər dərsin qalan vaxtından da səmərəli

şəkildə istifadə etməyi bacarmırlar. Yoxlama yazılardakı səhvlər üzərində işi daha effektiv təşkil etmək üçün müəllim dərəcəyə ciddi hazırlaşmalıdır. Bu hazırlığa isə yazıları yoxlayanda başlanılır. Müəllim yazıları yoxlayanda bütün səhvləri özünün xüsusi dəftərində qruplaşdıraraq yazır. Səhvlər üzərində işin təşkili də səhvlərin necə qruplaşdırılmasından asılıdır. Müəllim orfoqrafik, durğu işarəsi, üslub, faktik və s. üzrə nöqsanlara aid qaydaları və bu qaydalarla əlaqədar tapşırıq və çalışmaları müəyyənləşdirir. Sınıfdə icra olunan və evə verilən tapşırıqları dəqiqləşdirir.

Səhvlər üzrə işin təşkilinə düz 45 dəqiqə (bir dərs) verilir. Müəllim bu dərəcəyə hazırlaşarkən və dərəcəyə aid gündəlik yazarkən həyata keçirəcəyi işləri planlaşdırır və özü üçün bir daha götür-qoy edir. Təcrübəli müəllimlər dərəcəyə başlarkən əvvəl yazı və yazıda yol verilən nöqsanlar haqqında ümumi məlumat verir, sonra səhv yazılmış sözləri şagirdlərə yazdırır. Daha sonra isə digər nöqsanlar sadalanır və qaydaları ilə birlikdə yazdırılır. Səhvlər üzərində çalışmalar təşkil olunana qədər yoxlama dəftərləri şagirdlərə paylanır. Dəftərlərdə ayın tarixi və “Səhvlərin düzəlişi” başlığını yazırlar. Şagirdlər əvvəl mətnin üstündə müəllimin qeyd etdiyi nöqsanları düzəldir, sonra isə həmin söz və cümlələri yazırlar. Müəllim isə qiymətləri bir-bir şagirdlərdən soruşaraq jurnala yazır və sonra partalar arası ilə gəzib səhvlərin düzəldilməsində şagirdlərə, xüsusən də zəif şagirdlərə kömək edir. Səhvlərin bu cür düzəldilməsinə minimum 5-10, maksimum 10-15 dəqiqə vaxt sərf etmək olar. Müəllim tez dəftərləri toplayır. Yaxud arxada oturanlar dəftərləri özlərindən əvvəl oturan yoldaşlarına verə-verə 1-ci partaya ötürürlər. Sonra səhvlər üzrə çalışmalar davam etdirilir. Bu çalışmalar sinif dəftərlərində yazdırılır və müxtəlif şəkildə təşkil oluna bilər. Səhv yazılmış isimləri hallandırmaq, mənsubiyyətə görə, felləri şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişdirmək olar. Sifətləri isimlərlə, zərfləri fellərlə, yaxud cümlələrdə işlətmək mümkündür.

Əgər durğu işarələri səhvi modal sözlər (yaxud o, bu əvəzlilikləri, həmçinin üzlər, sadə cümlələr, xitablar və s.) ilə əlaqədardırsa, bunlara aid cümlələr yazdırılır, müsahibə təşkil edilir. Axırda şagirdlərin sinif dəftərlərində yazılmış sözlər və cümlələrlə əlaqədar yazılı çalışmalar və öyrənmək üçün qaydalar tapşırılır. Şagirdlər növbəti dərəcəyə həm bu tapşırıq və çalışmalara, həm də yazıdan əvvəl keçdikləri dərəcəyə hazırlaşırırlar. Növbəti dərəcəyə müəllim bunların hər ikisinə aid çalışma və

tapşırıqların icra vəziyyətini yoxlayır. Yazıda olan nöqsanlarla bağlı tapşırıqlar növbəti dərstdə və təkrar mövzular kimi davam etdirilə bilər.

Müəllim növbəti yazını yoxlamağa başlamazdan əvvəl şagirdlərin ötən yazıda yol verdikləri səhvlər üzərində işi yoxlayır, haşiyədə qeyd edir. Lakin yoxlama yazını qiymətləndirəndə o səhvlər nəzərə alınmır. Yoxlama yazının səhvləri üzərində iş zamanı şagirdlər əvvəl ötən yazının səhvləri üzərində işdə olan səhvləri düzəldir, sonra yoxlama yazıya keçirlər. Bu proses 1-2 dəfə təkrar olunandan sonra ən zəif şagirdlər belə öz səhvlərini düzəltməyə nail olurlar.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPIK VƏRDIŞLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARI.

1. FONETİKAYA AİD DƏRSLƏRDƏ ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPIK VƏRDIŞLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ.

Orfoqrafiya və orfoepiya ilə daha sıx bağlı olan fonetikaya aid nəzəri bilikləri şagirdlərə dərinləndirən mənimsətmədən fonetik təhlildən istifadə etmək olmaz. İbtidai siniflərdə fonetikaya aid müəyyən nəzəri biliklərə yiyələnən şagirdlər dilçiliyin bu şöbəsini V sinifdə nisbətən geniş və ardıcıl şəkildə öyrənirlər. Onların fonetikaya aid biliklərinin inkişaf etdirilməsində, möhkəmləndirilməsində və vərdiş halına salınmasında fonetik təhlilin əvəzsiz əhəmiyyəti vardır. Lakin ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı bəlli olmuşdur ki, bəzi müəllimlər səs və hərflər üzərində kifayət qədər iş aparmır, fonetik təhlil zamanı əsas götürülən prinsipləri şagirdlərə düzgün aşılamırlar. Buna görə də müəllimlər səs və hərflərin fərqlərini izah edərkən, dərslərdə olduğu kimi, göstərməlidirlər ki, Azərbaycan dilində 32 hərflər vardır. Lakin səslərin sayı çoxdur. Elmi fonetikada səslərin sayının daha çox olduğunu göstərən də vardır. Dərslərdə isə 34 səs haqqında məlumat verilmişdir.

Müəllim əgər bu səslərin hamısını şagirdlərə əyani şəkildə mənimsətməyə, nəinki fonetik təhlili, hətta fonetikaya aid digər qanun və normaları da öyrədən bilməz. Əgər sait səslərin (**a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü**) yaranma vəziyyətinə görə növləri (qalın-incə, açıq-qapalı, dodaqlanan-dodaqlanmayan) nümunələr əsasında şagirdlərə öyrədilməyə və

çalışmalar vasitəsilə vərdişə çevrilməsə, şagirdlər heca, vurğu, ahəng qanunu, şəkildə 2 və ya 4 cür yazılmasını və s. başa düşməyəcəklər.

Kar və cingiltili samitlərin fərqi şagirdlərə elə başa salmaq lazımdır ki, söz tərkibində onları asanlıqla müəyyənləşdirə bilsinlər. Məhz bundan sonra kar samitləri şagirdlərə əzbərlətmək vacibdir. Təcrübə göstərir ki, kar samitləri aşağıdakı ardıcılıqla şagirdlər daha asan mənimsəyirlər. Kar samitlərin cingiltili qarşılığını isə onlar çətinlik çəkmədən müəyyənləşdirə bilirlər:

kar samitlər: **k, p, s, t, f, x, ç, ş, h, k', x'** - - - -

cingiltili samitlər: **g, b, z, d, v, ğ, c, j, - q, y, l, m, n, r.**

Göründüyü kimi, kar samitlərdən **h**-nin cingiltili, cingiltili samitlərdən isə **l, m, n, r**-in kar qarşılığı yoxdur.

Dərslərdə verilən fonetik bilikləri şagirdlərə öyrətmədən və onları müxtəlif çalışmalar yolu ilə vərdişə çevirmədən fonetik təhlil qaydalarını düzgün tətbiq etmək olmaz. Faktlar göstərir ki, şagirdlər fonetikaya aid bir sıra mövzuların başa düşülməsində çətinlik çəkirlər. Odur ki, onlar haqqında əlavə məlumat verməyi lazım bilirik.

1. Sait səslərin uzun tələffüzü, qoşa saitli sözlərin yazılışı və tələffüzü. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Bir sıra ərəb mənşəli sözlərdə sait səslər uzun tələffüz olunur: Arif [**A:rif**], Asif [**A:sif**], Akif [**A:kif**], Füzuli [**Füzu:li**], əfsanə [**əfsa:nə**], nümunə [**nümu:nə**], vəsiqə [**vəsi:qə**], həqiqət [**həqi:qət**], zinət [**zi:nət**], musiqi [**mu:siqi**], xüsusi [**xüsu:si**], bəzən [**bə:zən**], Etibar [**E:tibar**], elan [**e:lan**], tətıl [**tə:til**], məna [**mə:na**], nemət [**ne:mət**], möcüzə [**mö:cüzə**], şöbə [**şö:bə**], mötəbər [**mö:təbər**] və s.

Dərslərdə qeyd olunur ki, adətən tərkibində uzun saiti olan sözlərin hamısı alınma sözlərdir və [**ı**], [**ü**] saitlər istisna olmaqla bütün saitlər uzanır. Lakin intonasiya ilə yaranan sual cümlələrində bu saitlər də uzun tələffüz oluna bilər: “Əli yaz[**ı**]r?”, “O, maşını sür[**ü**]r?” və s.

2) Bəzi sözlərdə tələffüz zamanı samitlərin düşməsi nəticəsində o samitlərdən əvvəl gələn saitlər uzun tələffüz olunur: novruz [**no:ruz**], növbə [**nö:bə**], dovşan [**do:şan**], dovğa [**do:ğa**], lovğa [**lo:ğa**] və s.

3) Tərkibində eyni cinsli qoşa saitlər olan sözlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur: inşaat [**inşa:t**], maaş [**ma:ş**], saat [**sa:t**], camaat [**cama:t**], təəccüb [**tə:ccüb**], təəssüf [**tə:ssüf**], bədi [**bədi:**] və s.

Tərkibində **ai, əi** və **io** kimi qoşa saiti olan sözlərdə isə tələffüz zamanı bunların arasına [**y**] samiti əlavə olunur: ailə [**ayilə**], daima

[**dayima**], Səidə[**Səyidə**], radio [**radiyo**], dairə [**dayirə**], Nailə [**Nayilə**] və s.

4) Sözlərin tərkibində **üə**, **üa**, və **əa** qoşa saitləri tələffüz zamanı bir uzun sait kimi tələffüz olunur: müəllim [**mə:llim**], müəyyən [**mə:yyən**], müalicə [**mə:licə**], fəaliyyət [**fa:liyət**], müavin [**ma:vin**] və s. Aşağıdakı qoşasaitli sözlərdə bu proses baş vermir: **bəraət**, **şüar**, **şüəra**, **sual**, **mətbuat** və s.

5) Qoşa **o** saiti ilə işlənən bəzi sözlər [**a:**] kimi tələffüz olunur: zoologiya [**za:logiya**], kooperasiya [**ka:perasiya**] və s.

2. Qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü. Dərslərdə ardıcıl və tam əhatə olunmadığı üçün tərkibində qoşa samit olan sözlər haqqında şagirdlərə aşağıdakı məlumatı da vermək vacibdir:

1) Tərkibində eynicinsli qoşa **kk**, **pp** və **tt** kar samitləri olan sözlərdə ikinci samit özünün cingiltili qarşılığı kimi tələffüz olunur: səkkiz [**səkgiz**], mürəkkəb [**mürəkgəb**], hoppanmaq [**hopbammax**], tappılı [**tapbılı**], əlbəttə [**əlbətdə**], Səttar [**Sətdar**], həttə [**hətdə**] və s.

2) Tərkibində eynicinsli qoşa **qq** cingiltili samiti olan sözlərdə birinci samit özünün kar qarşılığı kimi tələffüz olunur: toqqa [**tokqa**], diqqət [**dikqət**], doqquz [**dokquz**], haqqında [**hakqında**], saqqal [**sakqal**], baqqal [**bakqal**], çaqqal [**çakqal**] və s.

3) Tərkibində qoşa **dd**, **ll**, **zz**, **ss**, **vv**, **ff**, **bb**, **cc**, **mm**, **nn**, **rr** samitləri olan sözlər yazıldığı kimi tələffüz olunur: [rəssam], [addım], [yeddi], [ləzzət], [əlli], [şillə], [əvvəl], [kassa], [şəffaf], [tənəffüs], [abbat], [tə:ccüb], [Məmməd], [innab], [terror] və s.

4) Tərkibində qoşa **yy** samiti olan sözlərin çoxu bir [**y**] ilə tələffüz olunur: xasiyyət [**xasiyət**], vəziyyət [**vəziyət**], riyaziyyat [**riyaziyat**], ədəbiyyat [**ədəbiyat**], özfəaliyyət [**özfa:liyət**] və s.

Adətən sözün kökündə işlənən **y**-lar, əsasən, olduğu kimi tələffüz olunur: müəyyən [**mə:yyən**], səyyah [**səyyah**], Səyyad [**Səyyad**], qəyyum [**qəyyum**], Təyyar [**Təyyar**], Teyyub [**Teyyub**], hədiyyə [**hədiyyə**], Xəyyam [**Xəyyam**], səyyar [**səyyar**], təyyarə [**təyyarə**] və s.

Tərkibində **-iyyat²** və **-iyy²** şəkildə olan bütün sözlər (cəfəngiyat bir **-y** ilə yazılır) bir **-y** ilə tələffüz olunur: nailiyyət [**na:liyət**], bələdiyyə [**bələdiyə**], nəzəriyyə [**nəzəriyə**], fəaliyyət [**fa:liyət**] və s.

5) Söz ortasında yanaşı gələn iki müxtəlif cinsli kar samitdən ikincisi cingiltili kimi tələffüz olunur: tüstü [**tüsdü**], dəftər [**dəfdər**], Səftər [**Səfdər**], təşkil [**təşgil**], kəşfiyyat [**kəşviyat**] və s.

6) Söz ortasında **n** samiti **b**, **m** samitlərindən əvvəl gəldikdə [**m**] kimi tələffüz olunur: münbit [**mümbit**], zənbil [**zəmbil**], sünbül [**sümbül**], dinməz [**dimməz**], günbəz [**gümbəz**] və s.

7) Söz ortasında kar samitdən əvvəl gələn **q** samiti [**k'**] kimi tələffüz olunur: haqsız [**hak'sız**], nöqsan [**nök'san**], iqtisadiyyat [**ik'tisadiyat**], nöqtə [**nök'tə**] və s.

8) Sonu qoşa samitlə qurtaran təkhecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artıranda samitlər olduğu kimi qalır, samitlə başlayan şəkilçi artıranda isə (**hiss** və **küll** sözləri müstəsna olmaqla) samitlərdən biri düşür: sirr-**sirri-sirlər**, fənn-**fənni-fənlər**, xətt-**xətti-xətdən**, haqq-**haqqım-haqdan** və s. Xətt sözü mürəkkəb sözün komponenti kimi işləndikdə bir **t** ilə yazılır: **xətkeş**, **hüsnxət**, **rəsmxət** və s.

9) Müxtəlif cinsli qoşasamitli təkhecalı sözlər dilimizdə çoxdur. Bu samitlər həm kar, həm də cingiltili samitlərdən ibarət olur. Bəzən də biri kar, o biri cingiltili olur. Bu sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda tələffüz zamanı samitlərin arasına sait səs artırılır. Eyni zamanda şəkilçi olmayanda da tələffüz zamanı onların arasına sait artırılır: əmr [**əmir**], sədr [**sədir**], zülm [**zülüm**], rəhm [**rəhim**] və s. Aşağıdakı sözlər də bu qəbildəndir: **qəbz**, **əmr**, **zülm**, **sədr**, **qəsr**, **nəbz**, **hüzn**, **həsr**, **üzv**, **həbs**, **kəsr**, **mətn**, **fəhm**, **sehr** və s.

10) Sonu müxtəlifcinsli qoşasamitlə bitən tək və çoxhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artıranda tələffüz zamanı ikinci samit tələffüz olunmur: dostluq [**doslux**], neftçi [**nefçi**], turist [**turislər**], idealist [**idealislər**], kommunist [**kommunislər**], kapitalist [**kapitalislər**] və s.

11) Azərbaycan dilində bir çox ikihecalı sözlər vardır ki, onlara saitlə başlayan (hər cür saitlə başlayan) şəkilçi artıranda sonuncu sait düşür. Vaxtilə orfoepik səciiyyə daşıyan bu norma artıq orfoqrafik normaya cevrilmişdir. Bu sözlər isə aşağıdakılardan ibarətdir: **qəbir**, **qədir**, **eyib**, **ətir**, **zehin**, **izin**, **səbir**, **ömür**, **isim**, **cisim**, **nəsil**, **sətir**, **sinif**, **fəsil**, **fikir**, **şəkil**, **heyif**, **meyil**, **şeyr**, **əsil** və s.

Dilimizdə eyni formalı milli sözlərimiz də vardır ki, onlara ancaq saitlə başlayan mənsubiyyət şəkilçiləri artıranda sonuncu saitlər düşür. Bu sözlər aşağıdakılardan ibarətdir: **beyin**, **ağıl** (bu söz ərəb sözü

hesab edilir, lakin eyni formalı alınma sözlərdən fərqləndiyi üçün şübhə doğurur...Hər halda bu söz artıq milliləşmişdir), **alın, burun, ağız, boyun, çiyin, qoyun** (qucaq mənasında), **qarın, oğul, oyun, ovuc** və s.

12) Sonu **q** və **k** hərfləri ilə bitən sözlərimizə saitlə başlayan şəkilçi artıranda **q ğ**-ya, **k g**-ya, **t d**-ya çevrilir: daraq **-darağın**, inək **-inəyə**, papaq **-papağım**, köynək **-köynəyin**, oxut **-oxudur**, axıt **-axıdacaq** və s.

Vaxtilə orfoepik səciyyə daşıyan bu norma da artıq orfoqrafik normaya çevrilmişdir. **T**-nın **d**-ya çevrilməsi norması isə əsasən fellərə aiddir. Dilimizdə eyni formalı digər sözlərdə isə bu hadisə baş vermir.

Azərbaycan dilində sonu **k** və **t** samitləri ilə qurtaran, lakin saitlə başlayan şəkilçi artıranda, onlar birhecalı olduğu üçün bu hadisə baş vermir. Sonu **t** ilə qurtaran **get** və **et** felləri istisnalıq təşkil edir: **tük, kürk, türk, kök, lək, çək, bük, dik, tək, at, yat, qat, çat, sat, bat** və s.

13) Sonu **b, d, g, c** samitləri ilə qurtaran sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artıranda həmin sözlər olduğu kimi yazılır və tələffüz olunur. Yaxud sözün sonundakı səsin kar və ya cingiltili olmasını müəyyənləşdirmək üçün ona saitlə başlayan şəkilçi artırmaq lazımdır: **buluda, corabı, çəkicin** və s.

Əgər bu kimi sözlərə samitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırısaq, bu samitlər tələffüz zamanı kar qarşılıqları olan samitlər kimi tələffüz olunar: palıd ağacı- [**palıt qozası**], [**corap rəngi**], buludlu - [**bulutdu**], [**balğ əti**], [**balıx sümüyü**] və s.

3. Vurğu haqqında. Azərbaycan dili təlimində ən çətin və mürəkkəb mövzulardan biri də vurğudur. Nəinki bir çox şagirdlər bu mövzunu çətin mənimsəyir, hətta bəzi müəllimlər də vurğu haqqında aydın və geniş təsəvvürə malik deyillər. V sinif üçün “Azərbaycan dili” dərslərində vurğu haqqında çox az məlumat verilmişdir. Elmi ədəbiyyatda sözlərdə əsas və əlavə vurğuların işlənməsi haqqında məlumat verilsə də, proqram və dərslərdə olmadığı üçün burada, müəllimlərə kömək məqsədilə, ancaq sözün əsas vurğusu barədə geniş bəhs etməyi lazım bilirik. Dərslərdə olmasa da, müəllimlər sözlərdə vurğunun işlənmə yeri haqqında şagirdlərə aşağıdakı məlumatları çatdırmalıdır.

1) Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözün son hecasındakı saitin üzərinə düşür: kağı'z, quzuqulağı', qarabəni'z, qarda's, dirsə'k və s.

Azərbaycan dilində vurğunun yeri sabitdir. Bir sıra alınma sözlər də dilimizin fonetik normalarına uyğunlaşdırılmış və onlarda vurğu son hecanın üzərinə düşür: müəlli'm, şərəi't, çayni'k, dərya', asima'n, aqrono'm, akti'v, proqresi'v, monoli't, institu't, telefo'n, proqra'm, apte'k və s.

2) Vurğusu sözün ilk saiti üzərinə düşən sözlər: A'siya, o'pera, ka'fedra, di'ktor, ko'mpas, A'frika, Ru'siya, Tü'rkiyə, Fra'nsa, de'lta, te'xnika, mə'sələ, bə'lkə, a'mma, la'kin və s.

Adətən, Azərbaycan dilində uzun tələffüz olunan saitlər üzərinə vurğu düşmür, lakin **bəzi, bəzən,yəni, sonra** kimi sözlərdə uzun tələffüz olunan birinci saitlərin üzərinə vurğu düşməsi istisnalıq təşkil edir. Sifətin çoxaltma dərəcəsində olub, **m, p, r, s** ünsürləri ilə yaranan sözlərdə də vurğu birinci hecanın üstünə düşür: qı'pqırmızı, gö'mgöy, tərtəmiz, sa'psarı, ya'myaşıl, bü'sbütün və s.

3) Vurğusu orta hecanın üzərinə düşən sözlər: poe'ma, Avro'pa, avto'bus, Ame'rika, Avstra'liya, coğra'fiya, Norve'giya, dire'ktor, Holla'ndiya, Alma'niya, İngi'ltərə, kome'diya, este'tika, dikta'tura və s. nümunələrdən görüldüyü kimi, bu sözlərin hamısı alınma sözlərdir.

Vurğunun təlimi prosesində, adətən, belə bir sual meydana çıxır: “Vurğunu şagirdlərə öyrətməyin əhəmiyyəti nədir və bunu hansı yolla onlara öyrətmək olar?”. Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, sözlərdə vurğunu düzgün işlətmək, hər şeydən əvvəl, nitq mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətlidir. Sözdə vurğunu düzgün işlətməmək orfoepik cəhətdən də ciddi nöqsan hesab edilir. Məsələn, bəziləri mədəni sözünü [mə:dəni] şəklində tələffüz edir ki, dinləyici onu asanlıqla duya bilir. Çünki Azərbaycan dilində sözlərdə vurğunun yerini dəyişəndə o sözün mənası da dəyişir: gə'lin-gəli'n, al'n-a'lın, süzmə'-sü'zmə, burma' (sifət)-bu'rma, axı'n-a'xın və s. (Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, vurğunu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər omonimik cərgə yarada bilmir).

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, sözdə vurğunun yerini müəyyənləşdirmək üçün müqayisədən geniş istifadə etmək lazımdır: ya'tmaqdan-yatma'qdan-yatmaqda'n, co'ğrafiya-coğra'fiya-coğrafi'ya-coğrafiya' və s.

Məlumdur ki, şəkilçilər ayrılıqda vurğusuz olur və heç bir leksik mənaya malik deyildir. Onlar ancaq söz köklərinə artırıldıqda müəyyən

məna çalarları yaradır. Elə buna görə də şəkilçilərin bir qismi sözün tərkibində vurğulu vahidə çevrilir, bəziləri isə vurğu qəbul etmir.

Professor A.Axundov şəkilçilərin vurğu qəbul edib-etməməsi haqqında yazır: “Azərbaycan dilində bəzi şəkilçilərin vurğu qəbul etməməsi haqqında fikir əslində dəqiq deyil. Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər vurğuludur. Çünki şəkilçi kökdən sonra gəlir, vurğu isə dilimizdə həmişə son hecaya düşür. Dilimizdə yalnız omonim şəkilçilər vurğu qəbul etmir, bu isə fonetik hadisədən daha çox fonoloji hadisədir” (“Azərbaycan dilinin fonetikasi”. Bakı, 1984, səh. 280).

Söz köklərinə şəkilçilərin artırılması fonoloji hadisə olsa da, fonetikada bunun şagirdlərə öyrədilməsinin böyük elmi və təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dilindəki şəkilçilərin çoxu vurğu qəbul edir. Həmin şəkilçilər sözə əlavə olunduqca sözün sonuncu hecasındakı vurğu onun üzərinə keçir: yaz-yazı'- yazıçı'-yazıçı'lıq, söylə'-söyləyi'r, çiçək'-çiçəkli'k-çiçəkliyimi'z və s.

Azərbaycan dilində müxtəlif məqamlarda vurğu qəbul edən və ya etməyən şəkilçilər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **-ma²**. 1) Feldən isim və sifət düzəldəndə vurğu qəbul edir: vurma', bölmə', qoşma', qovurma', çığırma', seçmə' (insanlar), gəlmə' (adam), burma' (saç); 2) feldə inkar şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul etmir: vu'rma, bö'lmə, qovu'rma, se'çmə; 3) inkar şəkilçili fel xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanında saitsiz işləndəndə vurğu **-ar-**ın üzərinə düşür: oxuma'ram, oxuma'zsan, oxuma'z, oxuma'rıq, oxuma'zsınız, oxuma'zlar.

Tərkibində **-ma²** inkar şəkilçisi olan feli sifət və feli bağlama şəkilçiləri də vurğu qəbul etmir: oxu'madan, gə'lmədən, oxu'mamış (adam), oxu'mamış (qol çəkmək), bi'sməmiş (xörək), bi'sməmiş (götürmək), oxu'madığım (kitab), görü'nməyən (hadisə) və s.

2. **-in⁴**. 1) feldən isim düzəldən leksik və ismin hal, mənsubiyyət şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul edir: əki'n, biç'i'n, qoşu'n, yayı'n; ananı'n, dəftəri'n: (sənin) gülü'n, (sənin) dəftəri'n; 2) felin əmr şəklində II şəxs cəminin şəxs sonluğu kimi işləndikdə vurğu qəbul etmir: a'tın, gə'lin, gəti'rin və s.

3. **-arkən²** mürəkkəb feli bağlama şəkilçisinin birinci tərəfi vurğu qəbul edir, ikinci tərəf isə vurğusuzdur: ala'rkən, gedə'rkən, yaza'rkən və s.

4. **-am²**. 1) feldən isim düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: önə'm, dönə'm; 2) I şəxs təkin xəbər şəkilçisi kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: müəlli'məm, ana'yam, cava'nam; 3) felin xəbər, vacib, lazım şəkillərində I şəxs təkinin şəxs sonluğu kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: almi'sam, gəli'rəm, alı'ram, alaca'ğam, güləcə'yəm, tikməli'yəm, oxuya'ram, vurası'yam və s.

5. **-ıq⁴**. 1) feldən isim və sifət düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: buru'q, sovru'q, qatı'q, kəsi'k (parça), qırı'q (stəkan), uçu'q (ev), sökü'k (paltar); 2) I şəxs cəmin ismi xəbər şəkilçisi kimi çıxış edəndə vurğu qəbul etmir: şagi'rdik, pambıqçı'yıq, üzümçü'yük; 3) felin xəbər şəklində I şəxs cəmdə şəxs sonluğu kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: almi'sıq, işləyi'rik, oxuyaca'ğırq, yaza'ırq və s.

6. **-san²**. 1) II şəxs təkdə xəbər şəkilçisi kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: həki'msən, gözə'lsən, oyunçu'san; 2) fel şəkillərində (xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanı və şərt şəkli istisna olmaqla) II şəxs təkinin şəxs sonluğu kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: oxumu'ssan, gəlmi'ssən (bu sözlər oxumusa'n, gəlmisə'n şəklində yazılarda **-san²** şəkilçisi vurğu qəbul edir), alı'rsan, gələcə'ksən, ala'rsan, gələ'sən, almalı'san, alası'san və s.

7. **-sınız⁴**. 1) II şəxs cəminin xəbər şəkilçisi kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: müəlli'msiniz, gözə'lsiniz, si'zsiniz, ço'xsunuz; 2) fel şəkillərində (xəbər şəklinin şühudi keçmişində istisna olmaqla) II şəxs cəminin şəxs sonluğu kimi vurğu qəbul etmir: gəlmi'ssiniz, görmü'ssünüz, alı'bsınız (Bu sözlər gəlmisiniz, görmüsünüz kimi yazılarda vurğu qəbul edir), yazı'rsınız, qaçaca'qsınız, sata'rsınız, satma'zsınız, oxuya'sınız, tikməli'siniz, gələsi'siniz, oxuyası'sınız, büksə'niz, açsa'nız və s.

8. **-dır⁴**. 1) təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən və icbar növ şəkilçisi kimi işlənəndə vurğu qəbul edir: güldü'r, yandı'r, alıxdı'r, sildi'r, aldı'r; 2) III şəxs təkinin ismi xəbər şəkilçisi kimi işlənəndə vurğu qəbul etmir: Afi'qdir, vətənda'sdır, gözə'ldir, ço'xdur; 3) felin xəbər şəklinin nəqli, qəti-qələcək zamanında və vacib, lazım şəkillərində şəxs sonluğu kimi vurğu qəbul etmir: almi'sdır, yumu'sdur, görü'bdür, gələcə'kdir, oxuyaca'qdir, yazmalı'dır, açası'dır və s.

9. **-di⁴**. 1) xəbər şəklinin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi kimi işləndikdə vurğu qəbul edir: aldı'm, gətirdi'm, oxudu', yazdı'q; 2) felin mürəkkəb şəklinin hekayəti kimi şəkilçiləşəndə müvafiq şəkillərdə

vurğu qəbul etmir: almi'şdı, gətiri'rdi, baxaca'qdı, bilə'rdi, gülə'ydi, getməli'ydi, yazası'ydi, qaçsa'ydi və s.

10. **-miş⁴**. 1) felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi vurğu qəbul edir: almi'sam, gəlmi'səm; 2) felin mürəkkəb şəkillərinin rəvayəti kimi şəkilçiləşəndə müvafiq şəkillərdə vurğu qəbul etmir: almi'smiş, gəli'rmiş, baxaca'qmış, bilə'rmiş, gülə'ymiş, getməli'ymiş, yazası'ymiş, qalsa'ymiş və s.

11. **-sa²**. 1) felin şərt şəklinin şəkilçisi kimi vurğu qəbul edir: gəlsə'm, alsə'm, qaçsa'n, atsa', baxsa'q, düşsə'niz, yarsa'; 2) felin mürəkkəb şəklinin şərti kimi şəkilçiləşəndə vurğu qəbul etmir. Bu proses xəbər şəklinin şühudi zamanın I, II, III şəxs təkində, I şəxsin cəmində, indiki zamanın III şəxs təkində və qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs təkində xüsusilə diqqəti cəlb edir. Çünki felin digər zaman və şəkillərində şəxs sonluqları vurğu qəbul etmədiyi üçün **-sa²** şəkilçisinə də vurğu keçmir: gəldi'msə, gətirdi'nsə, aldı'sa, baxdı'qsa, düşü'rsə, yataca'qsa, tikə'rsə, getmi'səmsə, qorxdu'nuzsa, biçirəmsə qaçaca'ğamsa, yata'ramsa, qaçmalı'yıqsa, düşünəsi'sinizsə; 3) **isə** hissəciyi şəkilçiləşərək adlarda işləyəndə də vurğu qəbul etmir: həki'məmsə, müəlli'msənsə, ali'mdirsə və s.

12. **-la²**. 1) adlardan, xüsusən isimlərdən fel düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul edir: dişlə', başla', hazırla', qoşala'; 2) zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi vurğu qəbul etmir: sürə'tlə, zo'rla, gü'clə, zarafa'tla; 3) ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş forması kimi işləyəndə vurğu qəbul etmir: Fəri'dlə, Güna'yyla, çəki'clə; 4) **-lar²** şəkilçili substantivləşmiş müəyyən miqdar saylarından qeyri-müəyyən miqdar sayı düzəldəndə vurğu qəbul etmir: onla'rla, yüzlə'rlə, minlə'rlə və s.

13. **-ca²**. 1) sifətin çoxaltma dərəcəsi düzəldən şəkilçi kimi işlədikdə vurğu qəbul edir: xırdaca', zorbaca'; 2) zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi işlədikdə isə vurğu qəbul etmir: ru'sca, ingili'scə, məzmu'nca, ehma'lca, yava'sca, saki'tcə, yüngü'lcə, qaba'qca (Bəziləri səhvən zərf düzəldən **-ca²**-ni vurğulu şəkilçi hesab edirlər); 3) **-lar²** şəkilçili substantivləşmiş müəyyən miqdar saylarından qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldərkən vurğu qəbul etmir: onla'rca, yüzlə'rcə; 4) qoşma və fikrin mənbəyini bildirən modal sözlərdə leksik şəkilçi kimi işləyəndə vurğu qəbul etmir: dərya'ca, dağla'rca, dünyala'rca; mə'nəcə, sə'nəcə, fikri'mcə və s.

14. **-gil** isim düzəldən şəkilçi vurğu qəbul etmir: Ülvi'gil, baci'mgil, ana'mgil və s.

15. **-ov/-yev** soyadı düzəldən şəkilçi vurğu qəbul etmir: Məmmə'dov, Paşa'yev və s.

16. **-casına²** zərf düzəldən şəkilçi vurğu qəbul etmir: qəhrəma'ncasına, igi'dcəsinə, mehribə'ncasına və s.

17. **-lar²**. 1) ismin cəm şəkilçisi kimi həm xüsusi, həm də ümumi isimlərlə işləndə vurğu qəbul edir: Nizamilə'r, Füzulilə'r, kitabla'r, əməkçilə'r; 2) felin əmr, xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanı III şəxs cəmində vurğu qəbul edir: alsınla'r, yesinlə'r, baxdıla'r, gəldilə'r; 3) felin xəbər şəklinin digər zamanlarında, arzu, vacib, lazım və şört şəkillərinin III şəxs cəmində şəxs sonluqları vurğu qəbul etmir: içməli'dirlər, satmı'şlar, yazı'rlar, alaca'qlar, əkəcə'klər, tikə'rlər, gələsi'dirlər, yazsa'lar, yesə'lər və s.

18. **-mı⁴** sual ədatları da vurğu qəbul etmir: gəli'mmi, görmü'şmü, yazdı'mı, gəli'rmi, alaca'qmı, gərək oxuya'mmı və s.

19. **-dək, -can²** məsafə bildirən şəkilçiləşmiş qoşmalar da vurğu qəbul etmir: evə'dək, məktəbə'cən, bağa'can və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi nəinki omonim leksik və qrammatik şəkilçilər, hətta omonim olmayan bəzi şəkilçilər və şəkilçiləşmiş köməkçi nitq hissələri də vurğu qəbul etmir. Odur ki, sözlərdə vurğunun yerini düzgün müəyyənləşdirmək üçün V sinifdə buna ayrılan 1-2 saat kifayət etmir. Eyni zamanda "Morfolojiya" şöbəsinin tədrisi başa çatmayınca buna nail olmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də müəllimlər həm V, həm də VI siniflərdə ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid şəkilçilərin tədrisi zamanı da nümunələr əsasında vurğu qəbul etməyən şəkilçi və köməkçi nitq hissələri haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verməli, müxtəlif çalışmalar əsasında onların vurğu ilə əlaqədar biliklərini vərdişə çevirməyə çalışmalıdırlar.

Vurğu və onun növlərini şagirdlərə yaxşı öyrətmək lazımdır ki, sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası haqqında təsəvvürləri daha geniş olsun. Çünki vurğu qəbul etməyən elə şəkilçilər də vardır ki, onlar digər şəkilçilərlə omonimlik təşkil edir. Demək, həmin şəkilçilərin nə vaxt vurğu qəbul etməsini və nə vaxt vurğu qəbul etməməsini öyrənmək şagirdlərin həm elmi biliklərini inkişaf etdirir, həm də onlar şəkilçilərin iştirak etdiyi sözlərin düzgün yazılış və tələffüzü haqqında vərdişlərini möhkəmləndirir.

Şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini təkcə fonetikanın tədrisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu proses orta məktəbi qurtarıncaya qədər davam etdirilməlidir. Müəllim hər bir mövzunun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan söz qrupları haqqında şagirdlərə məlumat verməli və bu məlumatlara aid müxtəlif çalışmalar təşkil etməlidir.

Məsələn, şagirdlərə bitişdirici **-y, -n, -s** samitləri haqqında məlumat verərkən demək lazımdır ki, isim və fellərdə bitişdirici **-y** samitindən əvvəl gələn bütün açıq saitlər müvafiq qapalı saitlər kimi tələffüz olunur: **arabaya-[arabıya], kölgəyə-[kölgüyə], babaya-[babıya], okean-[okiyan], yaşayır-[yaşıyır], işləyir-[işliyir], yaşayar-[yaşıyar], oynayacaq-[oynuyacax], saxlayın-[saxlıyın], dişləyə-[dişliyə]** və s.

Yaxud "İsim" bəhsini tədris edəndə şagirdlərə məlumat vermək lazımdır ki, sonu **m** və **n** hərfləri ilə qurtaran isimlər hallananda çıxışlıq hal şəkilçisi **-dan²-nan²** kimi tələffüz olunur.

İsim və sifət düzəldən **-lıq⁴** şəkilçiləri söz tərkibində tələffüz zamanı **-lix, -nix, -liy** və s. şəkildə deyilir: **[yamannıx], [yaxşılıx], [daşlıx], [ağaçlıx], [aydınnıx], [çoxlux]** və s.

Fellərdən isim düzəldən **-qı⁴** və **-qım⁴** şəkilçilərindəki **q** və **k** samitləri **ğ** və **g** kimi tələffüz olunur: **satqı [satği], sürtkü [sürtgü], itki [itgi], bitki [bitgi], seçki [seçgi], itkin [itgin], qaçqın [qaçğın]** və s.

Bəzi isimlər **-lar²** şəkilçisi ilə işləndikdə aşağıdakı şəkillərdə tələffüz olunur: **dəftərlər [dəftərrər], dənizlər [dənizdər], qızlar [qızdar], buludlar [bulutdar], çəmənlər [çəmännər]** və s.

Ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı yazılışı ilə deyilişi fərqlənən müxtəlif şəkilçi və sözlər haqqında da şagirdlərə məlumat vermək və müvafiq sözlər üzərində çalışmalar təşkil etmək lazımdır. Məsələn, zərf düzəldən **-la²** şəkilçisi **-nan²** kimi tələffüz olunur: **inadla [inadnan], təlaşla [təlaşnan], sürətlə [sürətnən]** və s.

Fel düzəldən **-la²** şəkilçisi söz daxilində **-da²** kimi tələffüz olunur: **başlamaq [başdamax], otlamaq [otdamax], gözləmək [gözdəmə'x], dişləmək [dişdəmə'x]** və s.

Feli bağlama şəkilçisi **-dıqca⁴** söz tərkibində **-dıxca⁴** kimi tələffüz olunur: **oxuduqca [oxuduxca], danışdıqca [danışdıxca], gəzdikcə [gəzdi'xcə], itirdikcə [itirdi'xcə]** və s.

Fellərdə -ıq⁴şəxs sonluqları söz tərkibində -ıx⁴ kimi tələffüz olunur: **oxuyuruq [oxuyurux], gözləyirik [gözlüyiri'x], qaçırıq [qaçırıx]** və s.

Bütün bunlarla bərabər, şagirdlərə orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərindən istifadə etmək vərdişlərini aşılamaq lazımdır. "Orfoqrafiya-orfoepiya" lüğəti onların stolüstü kitabı olmalıdır.

Bütün siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkili və ona nəzarət, bütün öyrədici (imla, ifadə, inşa, lüğət üzrə imla və s.) yazı işlərinin düzgün təşkili, sinif və ev tapşırıqlarının icrasına, yoxlanmasına qayğı və tələbkarlıqla yanaşmaq şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır. Bu sahədə müəllimlərin qarşısında daha çətin, mürəkkəb, lakin şərəfli vəzifələr durur.

Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini daha da inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mövzuların tədrisi zamanı müəllim rəngarəng çalışmalardan istifadə etməklə bu çətin və mürəkkəb problemi həll edə bilər. Müəllimlərin bu cür məqsədyönlü sisteməlik və ardıcıl səyi nəticəsində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini inkişaf etdirmək olar.

Fonetik təhlil haqqında. Şagirdlərin fonetikaya aid qazandıqları nəzəri biliklərinin, orfoqrafiya və orfoepiyaya aid onların yiyələndikləri vərdişlərin üzə çıxarılmasında və möhkəmləndirilməsində fonetik təhlilin müstəsna rolu vardır. Buna görə də bundan təkə V sinifdə yox, bütün siniflərdə geniş istifadə olunmalıdır. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin və ya cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı morfoloji, sintaktik təhlillərin həyata keçirildiyi vaxt da deyilişi ilə yazılışı arasında fərqlənən sözlər üzərində də fonetik təhlildən istifadə etmək vacibdir.

Dərsləkdə fonetik təhlilin aparılma qaydaları çox geniş və düzgün şərh edilmişdir:

1. "Sözün səs və hərflər tərkibi"; 2. Sözün hecaları və vurğusu; 3. Sait səslər (qalın, incə; açıq, qapalı; dodaqlanan, dodaqlanmayan); 4. Samit səslər (kar və cingiltili). Qeyddə göstərilir ki: "Sait və samit səslərin təhlilini o sözdəki səslərin sırası ilə də aparmaq olar". Göründüyü kimi, köhnə dərsləklərdə fonetik təhlil qaydalarında əksini tapan "sözdəki səslərin... yazıda hansı hərflə ifadə olunması" tələbi yeni dərsləkdə yoxdur. Lakin təhlil nümunələrində qaydalardakı tələblər şifahi təhlildə nəzərə alınsa da, yazılı təhlildə yaddan çıxıb. Fonetik

təhlilə aid nümunələrdə anlaşılmayan və ziddiyyətli məqamlar olduğu üçün həmin hissəni eyni ilə verməyi lazım bilirik:

Şifahi təhlil:

palid [palit]: beş səs, beş hərfdən ibarətdir, [t] səsi “de” hərfi ilə ifadə olunub. Bu söz iki hecadan ibarətdir:pa-lid, vurğusu son hecanın üzərinə düşür.

Sait səsləri: [a] - qalın, açıq, dodaqlanmayan saitdir; [ɪ] - qalın, qapalı, dodaqlanmayan saitdir.

Samit səslər: [p] - kar, [l] - cingiltili, [t] - kar samitdir.

zəif [zəyif]: dörd hərf, beş səsdən ibarətdir, hecaları: zə-if, vurğusu son hecanın üzərinə düşür; [z]-samitdir, cingiltilidir; [ə]-saitdir; incə, açıq, dodaqlanmayan saitdir; [y]-samitdir, cingiltilidir; [i]-saitdir, incə, qapalı, dodaqlanmayandır; [f]-samitdir, kardır.

Yazılı təhlil:

palid [palit]: [p]-samitdir, kardır; [a]-saitdir, qalın, açıq, dodaqlanmayandır; [l]-samitdir, cingiltilidir; [ɪ]-saitdir, qalın, qapalı, dodaqlanmayandır; [t]-samitdir, kardır.

zəif [zəyif]: [z]-samitdir, cingiltilidir; [ə]-saitdir, incə, açıq, dodaqlanmayandır; [y]-samitdir, cingiltilidir; [i]-saitdir, incə, qapalı, dodaqlanmayandır; [f]-samitdir, kardır.

Qeyd: "Sözün heca və vurğuya görə təhlili onun yazılı forması üzərində, ondakı səslərin təhlili isə tələffüz forması üzərində aparılır".

Dərslərdə şifahi və yazılı təhlillər paralel şəkildə aparılıb. Doğrudan da, sözün şifahi təhlilində "palid" sözündə əvvəl sait, sonra isə samit səslər, "zəif" sözündə isə yazılı şəkildə olduğu kimi səslər ardıcıl təhlil olunmuşdur. Lakin nümunələrdən belə başa düşülə bilər ki, sözdə olan səs və hərflərin miqdarı, vurğu və heca onun yazılı təhlilində qeyd olunmur. Belə halda fonetik təhlil yarımçıq qalmış olur. Buna görə də sözün həm şifahi, həm də yazılı təhlili zamanı onda olan səs və hərflərin sayı, hecası, vurğusu hökmən qeyd edilməlidir.

Müəllimlər zəif [zəyif] tipli sözlərlə yanaşı, tərkibində uzun tələffüz olunan sait səslə (alim, Vaqif, Cavid, Xatirə, yadigar və s.), qoşa saitli (saat, təəccüb, inşaatçı, müəllim, Hacıağa, fəaliyyət və s.), qoşa samitli (hətta, tələffüz, əlbəttə, ədəbiyyat, dostluq, montyor) və s. kimi sözlərdən də geniş istifadə edirlər. Bizcə, təhlil olunan sözdə uzun tələffüz olunan səs varsa, qeyd edilməli, tələffüzü yazılışından

fərqlənməyən qoşa samitlərdən (müəllim, təəccüb və s.) ancaq biri təhlil olunmalıdır.

Fonetik təhlil üçün elə sözlər seçilməlidir ki, onların deyilişi və yazılışı arasında müəyyən fərq olsun. Şagirdlər meşə, dəniz, ağac, alma, qərənfil, yemiş və s. kimi sözlərdən istifadə edə bilərlər. Lakin təhlildə əsas məqsəd sait və samitlərin növlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, sözlərin düzgün deyiliş və yazılışı arasındakı fərqi dəqiqləşdirməkdən ibarət olmalıdır. Çünki bu, onlarda orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə də təsir göstərir. Bundan əlavə, müəllimlər fonetik təhlil üçün traktor, avtobus, trolleybus, avtomat, ekologiya, biznesmen, əcaib, funikulyor, kosmodrom, kostyum, qabiliyyətli, respublika, neftçi, stəkan, şabalıd, valideyn və s. kimi yazılışı çətin olan sözlərdən də istifadə etməlidirlər.

Faktlar göstərir ki, dərslərdə tələb olunmasa da, qabaqcıl müəllimlər fonetik təhlil zamanı saitlərə görə ahəng qanununun pozulub-pozulmamasını, sözdə olan samitlərin kar və ya cingilti qarşılığını da şagirdlərdən soruşurlar. Beləliklə, onlar öz təcrübələri ilə fonetik təhlil qaydalarını daha da zənginləşdirirlər. Bu da öz növbəsində şagirdlərin səslər haqqında nəzəri biliklərinin və praktik bacarıqlarının üzə çıxarılmasında müəyyən rol oynayır. Nümunə üçün **doqquz** və **məftil** sözlərini bu aspektdən fonetik təhlil edək. Sözü həm şifahi, həm də yazılı təhlili zamanı fonetik təhlilin dərslərdə göstərilən bütün qaydaları da öz əksini tapacaqdır.

doqquz [dokquz]: altı səsdən və altı hərfdən ibarətdir; iki hecası vardır: doq-quz, hər ikisi qapalı hecadır; vurğusu sonuncu hecanın üzərinə düşür; [d]-cingilti samitdir, "de" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, kar qarşılığı [t]-dir; [o]-qalın, açıq və dodaqlanan saitdir, "o" hərfi ilə ifadə olunmuşdur; [k]-kar samitdir, "qe" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, cingilti qarşılığı [q]-dir; [q]-cingilti samitdir, "qe" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, kar qarşılığı [k]-dir; [u]-qalın, qapalı, dodaqlanan saitdir, "u" hərfi ilə ifadə olunmuşdur; [z]-cingilti samitdir, "ze" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, kar qarşılığı [s]-dir; sözdə qalın və dodaqlanan saitlərin ahəngi gözlənilmişdir.

məftil [məfdil]: beş səs və beş hərfdən ibarətdir; iki hecası vardır: məf-til, hər ikisi qapalı hecadır; vurğusu son hecanın üzərinə düşür; [m]-cingilti samitdir, "em" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, kar qarşılığı yoxdur; [ə]-incə, açıq və dodaqlanmayan saitdir, "ə" hərfi ilə

ifadə olunmuşdur; [f]-kar samitdir, "fe" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, cingiltili qarşılığı [v]-dır; [d]-cingiltili samitdir, "te" hərfi ilə ifadə olunmuşdur, kar qarşılığı [t]-dir; [i]-incə, qapalı və dodaqlanmayan saitdir, "i" hərfi ilə ifadə olunmuşdur; [l]-cingiltili samitdir, kar qarşılığı yoxdur, "el" hərfi ilə ifadə olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dərslərdə olmasa da, müəllimlər proqram üzrə açıq və qapalı hecalar haqqında da şagirdlərə məlumat verirlər. Əgər fonetik təhlil zamanı hecaların sayını göstərmək tələb olunursa, demək, yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi, onların açıq və qapalı heca olmasını da göstərmək lazımdır.

Məlumdur ki, V sinifdə fonetik təhlil haqqında "Fonetika" bölməsinin sonunda məlumat verilir. Lakin müəllimlər bu vaxta qədər gözlənməli və hər dərstdə mövzuya uyğun fonetik təhlildən geniş istifadə etməlidirlər. Məs.; sait və samitlərin sorğusu zamanı şagirdlərə heyifsilənmək, bənövşəyi, qaratoyuq və s. kimi sözlər vermək və ardıcılıqla sait və samitləri təhlil etməyi tapşırmaq lazımdır, "Sait səslərin növləri"ni tədris edərkən çamadan, yumşaq, mübtəda, alışdırmaq, yazıb-oxumaq, ütüləyirdi, portret və s. kimi sözlərdə saitlərin növləri dəqiqləşdirilməli və hər saitin növü sadalanmalıdır. "Samit səslərin növləri", "Ahəng qanunu", "Heca", "Vurgu" mövzularının tədrisi zamanı da müvafiq kartoçka və ya testlərdən istifadə etməklə şagirdləri fonetik təhlilə hazırlamaq olar.

Məlumdur ki, hazırda şagirdlərin ali məktəblərə hazırlıqlarını təmin etmək məqsədi ilə çoxlu test kitabları çap olunmuşdur. Müəllimlər və şagirdlər "Hədəf" kursları və "Araz" kurslarının hazırladıqları testlərdən də istifadə edə bilirlər. Amma əsas diqqəti TQDK-nın müxtəlif siniflər üzrə hazırladığı "Azərbaycan dili" testlərindən və iki hissədən ibarət olan test banklarından istifadəyə verməlidirlər. Çünki bu, birbaşa şagirdləri ali məktəblərə hazırlamaq deməkdir.

Bəllidir ki, ümumtəhsil məktəblərində fonetikaya aid biliklər şagirdlərə ibtidai siniflərdə verilməyə başlanır və V sinifdə tamamlanır. Proqram üzrə VI-VIII siniflərdə fonetikanın təkrarına cəmi 5 saat (6 s.-1; 7 s.-1; 8 s.-3 s.) vaxt verilmişdir ki, bu da çox azdır. İnsan hafizəsi isə elə bir qüvvəyə malik deyildir ki, VII sinfə qədər öyrəndiklərini uzun müddət yadda saxlasın. Buna görə də Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də şagirdlərin fonetikaya aid

qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişləri sonrakı illərdə də möhkəmləndirmək və inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır. Bu da bir həqiqətdir ki, fonetikaya aid biliklər orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır.

Hazırda isə müəllimlər həm morfolojiya (V-VII siniflərdə) və sintaksisin (VIII-IX siniflərdə), həm də dil tarixi, nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın (IX-XI siniflərdə) tədrisi zamanı digər (morfoloji və sintaktik) təhlillərlə yanaşı, tez-tez fonetik təhlilə də müraciət etməli və şagirdlərin bu sahədə əldə etdikləri bilikləri dəqiqləşdirməli və möhkəmləndirməlidirlər. Bu məqsədlə fonetik təhlilə vaxtaşırı müraciət olunması vacibdir. Məs.; lövhədə hər hansı söz və ya cümlə üzərində morfoloji, yaxud hər hansı müxtəlif quruluşlu cümləni sintaktik təhlil edən şagirddən tələb etmək olar ki, müəyyən bir sözü və ya cümlə üzvünü şifahi (və ya yazılı) fonetik təhlil etsin. Yaxud sorğu zamanı hər hansı mövzu ilə əlaqədar sual vərəqələri və ya testlər hazırlayanda, mövzu ilə bağlı söz və ya cümlə üzvünün biri fonetik təhlillə əlaqələndirilsə, faydalı olar. Evə verilən tapşırıq zamanı da bu məsələni unutmamaq olmur. Məs.; VI sinifdə 70-ci çalışmanı evə verəndə əlavə etmək olar ki, sözlərdən biri (məs. başdır, qabaxlayır və s.) fonetik təhlil edilsin. Yaxud XI sinifdə "Üslubların ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri" mövzusunun tədris edərkən "xüsusiyyətləri" sözünü ya sinifdə fonetik təhlil etdirmək olar, ya da bu iş evə tapşırıla bilər və s.

Müəllimlərin ancaq ardıcıl səyi, qayğı və tələbkərligi yolu ilə şagirdlərin fonetika, orfoqrafiya və orfoepiyaya aid bilik, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirib möhkəmləndirmək olar.

2. FEL BƏHSİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞİRD LƏRİN ORFOEPİK VƏRDİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ.

Morfolojiyanın ən çətin və mürəkkəb nitq hissəsi olan fellər ümumi qrammatik mənasına görə hərəkət bildirir. Fel bütün zamanlarda, forma və növlərdə işlənir və **nə etmək?** sualına cavab verir. Onlar leksik baxımdan **iş (tikmək, sökmək), hərəkət (getmək, qaçmaq), nitq (demək, söyləmək), təfəkkür (anlamaq, düşünmək), hal-vəziyyət (ağarmaq, bozarmaq)** bildirir.

Feli başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət bunlardır:

1. Şəxs bildirir; 2. Təsirlilik bildirir; 3. İnkərlıq bildirir; 4. Zaman bildirir; 5. Növ bildirir.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, dilimizdə işlənən sadə fellərin hamısı milli sözlərdir. Həm adlardan, həm də fellərdən fel düzəldən şəkilçilərin də hamısı, eyni zamanda digər nitq hissələrində olduğu kimi fellərdə də işlənən bütün qrammatik şəkilçilərin hamısı milli şəkilçilərimizdir.

Məlumdur ki, şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin aşılması işinə ibtidai siniflərdə başlanılır və bu proses V-VI siniflərdə davam etdirilir. Fonetikadan uzun saiti olan sözlər, qoşa sait və qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü, sonu qoşa samitlə bitən sözlərdə son samitin düşməsi, sözün sonunda samitin kar və ya cingiltili olmasının müəyyənləşdirilməsi və s. ilə əlaqədar olan mövzuların tədrisi zamanı müəyyən işlər görülür. Feldən başqa digər nitq hissələrinin tədrisi zamanı şəkilçilər və mürəkkəb sözlərlə əlaqədar şagirdlərin qazandıqları orfoepik vərdişlər daha da inkişaf etdirilir.

Morfologiyanın ən maraqlı və çətin mövzularından biri olan felin tədrisi zamanı şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün çox geniş imkanlar vardır. Adətən hər hansı sözün fel olduğunu göstərmək üçün sözün sonuna mörtərizədə **-maq²** şəkilçisi artırmaq lazım gəlir. Bu şəkilçiləri qəbul edən feldən sonra saitlə başlayan söz gəldikdə **-q (ğ)** kimi, **-k** isə (**y**) kimi tələffüz olunur: **oxumaq arzusu (oxumağ arzusu), tikmək istəyi (tikməy istəyi)** və s. Bu cür sözlərə samitlə başlayan söz artırıldıqda isə **-q(x), k(k)** kimi də tələffüz edilir: **oxumaq həvəsi (oxumax həvəsi), tikmək planı (tikmək planı)** və s.

Düzəltmə fellərin tədrisi zamanı şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, sonu **q** samiti ilə qurtaran sözlərə **-la², -lan², -laş²** fel düzəldən şəkilçi artırılanda **-q** yenə (**-x**) kimi tələffüz olunur: **qabaqlamaq (qabaxlamax), ayaqlamaq (ayaxlamax), ayaqlanmaq (ayaxlammax)** və s.

Sonu **-n** samiti ilə qurtaran fellərə **-maq²** şəkilçisi artırılanda (**m**) kimi tələffüz olunur. Məsələn: **adaxlanmaq (adaxlammax), veyillənmək (veyilləmmək), lovğalanmaq (lo:ğalammax), evlənmək (evləmmək)** və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, **-ik** şəkilçisi ilə adlardan düzələn fellərə saitlə başlayan şəkilçilər artırıldıqda **-k -y**-ya çevrilir: **gecikir, pisikir** və s.

Felin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalarının yazılışında və deyilişində olan fərqlər daha çox diqqəti cəlb edir. Odur ki,

müəllim felin hər bir sadə və mürəkkəb növlərinin təsdiq və inkarını tədris edərkən şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verməli və bu məqsədlə şifahi və yazılı çalışmaların icra edilməsinə xüsusi məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bir qisim leksik və qrammatik şəkilçilər vardır ki, onlar vurğu qəbul etmir. Vurğusu dəyişərkən mənası dəyişən sözlərin yazılışı eyni olsa da, onlar müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Fellərdə isə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər çoxdur. Şəkilçilər üzərində vurğu ilə əlaqədar çalışmaların təşkil olunması həm şəkilçilər, həm də vurğu haqqında şagirdlərin bu sahədə qazandıqları bilik və vərdişlərini inkişaf etdirərək möhkəmləndirər, eyni zamanda fel haqqında biliklərini daha da genişləndirər.

Həm felin zaman şəkilçilərinin, həm də felin sadə və mürəkkəb şəkillərinin tədrisi zamanı bir çox söz və şəkilçilərdə fellərin deyilişi yazılışından fərqlənir. Məsələn: Felin əmr şəkilini tədris edərkən şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, əmr şəkli əmr, xahiş, öyüd, nəsihət, məsləhət və s. bildirir və xüsusi şəkilçisi yoxdur. Onlar felin kökünə, başlanğıc formasına şəxs sonluqlarının artırılması ilə düzəlik. Fellər əmr şəkilinin ikinci şəxsinin cəmində **-in⁴** (**-yin⁴**) şəxs sonluğu qəbul edərkən bu şəkilçilər vurğu qəbul etmir: **oxu'yun, ya'zın**.

Çox maraqlıdır ki, bütün fellər ayrılıqda ikinci şəxsin təkində elə əmr formasında olur. Bütün milli sözlərimizdə, xüsusən fellərdə vurğu həmişə sözün son hecasında olur. Bu fikir bütün ikihecalı fellərimizə də aiddir: **süpür,oxu, tüpür,toxu, quru, təpi, qoru, böyü, əri, sarı, çeynə,yarı(maq), gərnəş** və s.

Eyni formalı elə ikihecalı fellər də vardır ki, onlar ikinci şəxsin təkində işləyəndə vurğu birinci hecanın üstünə düşür: **otur, gətir, götür** və s.

Felin xəbər şəkilinin də xüsusi şəkilçisi yoxdur. Bu şəkildə olan fellərdə ancaq zaman şəkilçiləri və şəxs sonluqları işlənir. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi də bütün şəxslərdə olduğu kimi işləyə bilər: **gəlmişəm, gəlmişsən, gəlmişdir** və s. Lakin ikinci şəxsin tək və cəmində **-mı⁴** şəklində də işləyə bilər: **gəlmisən,gəlmisiniz**. Üçüncü şəxsin təkində və cəmində, hətta ikinci şəxsin təkində və cəmində də **-ib** şəklində işlənir: **gəlibsən, gəlibsiniz, gəlib, gəliblər** və s. Bu orfoepik norma artıq orfoqrafik formaya da keçmək üzrədir. Mətbuat səhifələrində və hətta dərsləklərdə də bu kimi fellərə rast gəlinməkdədir.

Felin xəbər şəklinin indiki zamanının inkarında əslinə qalsa, fellər **gəl-mə-yir-əm, gəl-mə-yir-sən, gəl-mə-yir** və s. şəkilində olmalıdır. Lakin bu fellər hazırda ən çox **gəlmirəm, gəlmirsən, gəlmir** və s. formalarda işlənir. Bu orfoepik norma da artıq orfoqrafik normaya keçmək üzrədir.

Məlumdur ki, indiki zaman şəkilçisi saitle başlanır. İnkər şəkilçisi vurğu qəbul etmir və vurğunu özündən sonra işlənən şəkilçilərə də keçirmir. İnkər şəkilçisi saitle qurtardığı və indiki zaman şəkilçisi də saitle başladığı üçün çox vaxt inkər şəkilçisinin saiti düşsə də, vurğu yenə də felin kökündə qalır: **oxuyur –oxu'ma-yır – oxu'-m-ur** və s.

Xəbər şəklinin qəti-gələcəyində birinci şəxsin təkində də fel yazıldığından fərqli şəkildə tələffüz olunur: **gələcəyəm (gələcəm), oxuyacağam (oxuyacam)** və s.

Xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında isə əslində fellər belə işlənməlidir: **gəl-mə-yər-əm, gəl-mə-yər-sən, gəlmə-yər, gəl-mə-yər-ik** və s. Lakin biz heç vaxt bu felləri belə tələffüz etmirik. Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında biz inkər şəkilçisini həmişə ixtisar edirik və ikinci və üçüncü şəxsində həm təkdə, həm də cəmində **-ar²** şəkilçisinin "r"-sı "z" kimi tələffüz olunur. Bu orfoepik norma da artıq orfoqrafik normaya keçmişdir: **oxumaram, oxumaz, oxumarıq, oxumazsan, oxumazsınız, oxumazlar** və s. Felin xəbər şəklinin nəqli keçmişində, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda şəxs sonluqları vurğu qəbul etmir: **almı'sam, oxumu'sam, görmü'sdür, yazaca'ğam, yaza'ram, görəcə'yəm, görər'rəm** və s.

Felin xəbər şəklinin nəqli keçmişində qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda şəxs sonluqları vurğu qəbul etmir: **almı'sam, oxumu'ssan, görmü'sdür** və s.

Əmr və xəbər şəkillərindən fərqli olaraq arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərinin xüsusi şəkilçiləri vardır, lakin onların hamısı qrammatik şəkilçi hesab olunur.

Felin arzu şəkli fellərin kökünə və ya başlanğıc formasına **-a² (-ya²)** şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir və həm təsdiqdə, həm də inkarda şəxsə görə dəyişə bilər. Arzu şəklində olan fellər **gərək, kaş, barı, təki**, kimi arzu ədatları ilə işlənir. Məsələn: **gərək yaz-a-m, gərək yaz-a-san, gərək yaz-a; gərək yaz-a-q, gərək yaz-a-sınız, gərək yaz-a-lar** və s.

Arzu şəklində işlənən fellər saitle qurtarıqda və inkər şəkilçisi ilə işləndikdə ondan sonra bitişdirici **-y** samitindən istifadə olunur:

gərək oxu-ya-m, gərək oxu-ya-san, gərək oxu-ya və s.; gərək oxu-ma-ya-m, gərək oxu-ma-ya-san, gərək oxu-ma-ya və s.

Felin vacib şəkli hərəkətin gələcəkdə icra olunmasının və ya icra olunmamasının vacibliyini bildirir və **-malı²**şəkilçisi ilə düzəlir və şəxsə görə dəyişir: **oxu-malı-yam, oxu-malı-san, oxu-malı-dir, oxu-malı-yıq** və s.

Felin vacib şəkli həm inkar şəkilçisi ilə, həm də **"deyil"** sözü ilə işlənə bilər: **oxu-ma-malı-yam, oxumalı deyiləm, oxu-ma-malı-san, oxu-malı deyilsən** və s.

Felin lazım şəkli **-ası²** (**-yası²**) şəkilçisi ilə düzəlir və şəxsə görə dəyişir. Əgər fel saitle qurtarırsa, bitişdirici **-y** samitindən istifadə olunur: **yaz-ası-yam, yaz-ası-san, yaz-ası-dir, oxu-yası-san** və s.

Felin lazım şəkli inkarda, əsasən, **"deyil"** sözü ilə işlənir: **yaz-ası deyiləm, yaz-ası deyilsən, oxu-yası deyiləm, oxu-yası deyilsən** və s.

Çox maraqlıdır ki, **"deyil"** məchul növdə olan fel kimi işləndikdə vurğu sözün sonuna düşür, lakin vacib və lazım şəkillərdə inkarlıq bildiren söz kimi işləndikdə vurğu birinci hecədə olur: **deyilmişdir – gələsi deyiləm** və s.

Adətən felin şərt şəkli **-sa²** şəkilçisi ilə düzəlir və hərəkətin icra olunacağını müəyyən şərtlə bağlayır, şəxsə görə dəyişir, lakin deyilişi ilə yazılışı arasında müəyyən fərq yoxdur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, felin əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərində baş verəcək iş gələcək zaman anlayışı ilə əlaqədardır.

Felin mürəkkəb şəkilləri olan **idi, imiş, isə** və **ikən** şəkilçiləşəndə və felin sadə şəkilləri ilə işləndikdə vurğu qəbul etmir: **oxuyurdu, yazırmış, gəlirəmsə, gəlirkən** və s.

Məlumdur ki, felin mürəkkəb şəkilləri digər nitq hissələri ilə də işlənə bilər. Bu zaman onlar müstəqil vurğu ilə tələffüz olunur: **Əli idi, Əhməd imiş, Ramiz isə, uşaq ikən** və s.

Əgər felin sadə şəkilləri saitle qurtarırsa, felin mürəkkəb şəkilləri ayrı, samitlə qurtaranda isə onlar şəkilçiləşərək bitişik yazılır: **oxuyurmuş, yazırmış, gələcəkmiş, tikərəmsə, görərdi, əkərsinizsə** və s.

Bəzən də felin sadə şəkilləri saitle qurtaranda da felin mürəkkəb şəkilləri şəkilçiləşir və həmin sözə bitişik yazılır. Bu zaman bitişdirici **-y**

samitindən istifadə olunur: **yazaymışam, yazmalıydıq, oxuyasımışsınız** və s.

Çox vaxt **oxuya idim, yaza imiş, gəlməli idi** və s. tərkibli fellər **oxuyaydım, yazaymış, gəlməliymiş** və s. kimi tələffüz olunur.

Felin təsriflənməyən formalarından məsdəri şagirdlərə öyrədərkən qeyd etmək lazımdır ki, məsdərdən sonra saitlə başlayan söz gələrsə, onda **-maq²** şəkilçisi (**-mağ²**) kimi tələffüz olunur: **oxumaq arzusu (oxumağ arzusu), görüşmək istəyi (görüşməy istəyi)** və s. Əgər məsdərdən sonra samitlə başlayan söz işlənərsə, onda **-maq²** şəkilçisi (**-max²**) kimi tələffüz olunur: **oynamaq həvəsi (oynamax həvəsi), işləmək təşəbbüsü (işləmək və ya işləməx təşəbbüsü)** və s.

Eyni sözləri **-acaq²** feli sifət şəkilçisi haqqında da söyləmək olar: **almacaq alma (alınacaq alma), yeyiləcək (yeyiləcəy) armud, yazılacaq (yazılacax) məktub, deyiləcək (deyiləcək və ya deyiləcəx)** söz və s.

Feli bağlamamı tədris edərkən şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, feli bağlama şəkilçilərindən **-dıqda⁴** və **-dıqca⁴** şəkilçiləri olduğu kimi yazılır, lakin (**-dıxda⁴**) və (**-dıxca⁴**) kimi tələffüz olunur: **qaldıqda (qaldıxda), gördükdə (gördüxdə)** və s.

Feli bağlama şəkilçilərindən **-araq², -arkən², -ınca⁴** və **-dıqca⁴** şəkilçilərdə vurğu birinci hecanın üstünə düşür.

Şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, felin inkar, zaman, felin sadə şəkillərinin şəkilçiləri, bütün şəxs sonluqları, feli bağlama, feli sifət və məsdər şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini inkişaf etdirmək və daha da möhkəmləndirmək prosesi çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Bu, bir daha göstərir ki, müxtəlif nitq hissələrini tədris edərkən müəllim o nitq hissəsinə aid olan və deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlər və şəkilçilər haqqında məlumat verməli, şagirdləri belə sözlər üzərində işlətməli, bu sahədəki bilik və vərdişlərini daha da inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

III FƏSİL
LEKSİK VƏ QRAMMATİK TƏHLİLƏRİN TƏŞKİLİ
METODİKASI.

1. ŞAĞİRDƏRİN LÜĞƏT EHTİYATLARININ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ LEKSİK TƏHLİLİN TƏŞKİLİ.

Cəmiyyətimizin hər bir vətəndaşı, xüsusilə ziyalılar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik qanun və normalarını bilməli və yeri gəldikcə ondan səmərəli şəkildə bəhrələnməyi bacarmalıdır. Dilin ümumi qanun və normalarını bilmədən də danışmaq və yazmaq olar. Lakin söhbət düzgün, savadlı, mədəni yazmaq və danışmaqdan gedir. Zəngin söz ehtiyatı olmayan insan heç vaxt düzgün yazmaq və danışmaq qabiliyyətinə malik ola bilməz.

Dil açarkən ilk dəfə “ana” sözü deyən uşağın söz ehtiyatı gündən-günə, həftədən-həftəyə, aydan-aya sürətlə inkişaf edir. O, hər sözün mənasını da öyrənməyə böyük maraq gösərir. Uşağın “filan söz nədir?”, “filan şey necə adlanır?” və s. suallarını heç vaxt cavabsız qoymaq olmaz. Məktəbə qədəm qoyan uşaq artıq sərbəst şəkildə danışır, nəyi isə təsvir edir və s. Demək, onun söz ehtiyatı sürətlə artır.

İbtidai siniflərdə onlar, demək olar ki, hər gün hansı sözü isə öyrənir, yazır, yadda saxlayır. Bəzən də çoxmənalı sözlər, məcazi sözlər, sözlərin omonimliyi, sinonimliyi və s. haqqında nəzəri biliklərlə yanaşı, o sözlərin yazılışı, tələffüzü haqqında da müəyyən məlumatlara yiyələnirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlər şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Odur ki, bu problemlə tək-cə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri deyil, bütün fənn müəllimləri məşğul olmalıdırlar. Lakin şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində əsas məsuliyyət məhz Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin üzərinə düşür.

Digər fənn müəllimləri şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində müəyyən rol oynasalar da, bu işdə biz, müəllimlər cavabdehlik daşıyıırıq. Adətən, yaxşı yazıb-oxuya bilməyənlərdən, başqa fənn müəllimlərinin yox, məhz “Azərbaycan dilindən sənə hansı müəllim dərslər demişdir?” deyər soruşurlar...

Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində, sözlərin mənasının və mənə çalarlarının izah olunmasında dilçiliyin ən maraqlı

şöbələrindən biri olan leksikanın tədrisinin müstəsna rolu vardır. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibini öyrənən dilçilik sahəsi leksikologiya adlanır. Hər bir sözün ifadə etdiyi ilkin mənaya onun leksik mənası deyilir. Sözü deyərək nəzərimizdə nə canlanır, onun leksik mənası da elə odur.

Sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, onun qrammatik mənası da olur. Əsas nitq hissələrini təşkil edən bütün sözlərin həm leksik, həm də qrammatik mənası olur. Köməkçi nitq hissələrinin isə ancaq qrammatik mənası vardır. Məsələn, **Aşıq** – I. Heyvanın diz oynaq sümüyü. II. Saz çalib-oxuyan xalq sənətkarı. Bu, "aşıq" sözünün leksik mənasıdır. Onun hansı suala cavab verməsi, hansı nitq hissəsi olması, quruluşca növü və s. isə qrammatik mənasıdır.

İzahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mənalı, orfoqrafiya lüğətində onların düzgün yazılış qaydaları, orfoepik lüğətlərdə düzgün tələffüz qaydaları və s. əhatə olunur. Bunlardan başqa, dialektoloji, etimoloji, terminoloji, frazeoloji, omonimlər, sinonimlər, antonimlər və s. lüğətlər də mövcuddur. Bunların hamısında sözlər əlifba sırası ilə düzülür.

Azərbaycan dilində leksik mənası olan sözlərin hamısı həqiqi mənada işlənir. Bu, onun dominant, yəni ilkin mənasıdır. Sözlərin bir qisminin ilkin mənasından başqa, yeni, törəmə mənası da ola bilər. Demək, sözlərin iki mənası olur: həqiqi və məcazi mənə. Sözlərin ilkin mənası həqiqi, törəmə mənası isə məcazi mənə adlanır: **polad balta - polad iradə, soyuq su - soyuq münasibət, ağır yük - ağır söz, insan oyandı - təbiət oyandı, dumanlı hava - dumanlı fikir, coşqun dəniz - insan dənizi** və s.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində təkmənalı və çoxmənalı sözlərin onlara öyrədilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yalnız bir leksik mənası olan sözlərə təkmənalı (**moruq, böyürtkən, avtobus, yaşıl** və s.), eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın olan müxtəlif mənalı bildiren sözə isə çoxmənalı söz deyilir: **üz - adamın üzü - suyun üzü - yorğanın üzü; göz - adamın gözü, bulağın gözü, şkaflın gözü** və s. Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər çoxdur: **qol, maşın, baş, tutmaq, ağız, almaq, qaş, burun, göz, dil** və s.

Sözlərin mənə çalarları olan omonim, sinonim və antonimlərin şagirdlərə dərindən öyrədilməsi onların gözəl və bədii danışmasına geniş şərait yaradır, eyni zamanda onların lüğət ehtiyatlarının

zənginləşdirilməsində müstəsna rol oynayır. Sonra omonim, sinonim və antonimlər haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat vermək lazımdır.

1. Yazılışı və deyilişi eyni olan, lakin müxtəlif leksik mənalar bildirən sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur: **düz** (sifət, zərf, isim, fel), **yaş** (isim, sifət), **ləpə** (isim, isim), **qaz** (isim, isim, fel), **sağ** (sifət, fel) və s.

Xüsusi isimlər də omonim ola bilər: **Araz** (çay) - **Araz**(şəxs adı), **Təbriz**(şəhər) - **Təbriz**(əsl ad), **Zöhrə**(ulduz adı) - **Zöhrə** (əsl ad), **Malik** (mələk adı) - **Malik** (əsl ad) və s.

2. Sinonimlər deyilişi və yazılışı müxtəlif, lakin eyni və yaxın mənalar bildirən sözlərə deyilir və onlar ancaq eyni nitq hissəsinə aid olur: **gözlük-eynək-çəşmək**, **oturmaq-əyləşmək**, **ürək-könül-qəlb**, **cahan-ələm-dünya** və s.

3. Əks mənəli sözlərə antonimlər deyilir. Onlar da eyni nitq hissəsinə aid olur: **susmaq-danışmaq**, **aşağı-yuxarı**, **çox-az**, **gözəl-çirkin**, **od-su**, **dağ-dərə** və s.

Şagirdlər V sinifdə oxuyarkən ümumişlək sözlərdən əlavə, ümumişlək olmayan dialekt sözlər, terminlər, vulqarizm, varvarizm, arxaizm, neologizmlər haqqında məlumatları və onlarla əlaqədar söz və terminləri, onların mənalarını öyrənməklə yüzlərlə sözləri mənimsəyir və lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirirlər.

Dialekt sözlər: **kəbə**, **məkə**, **peyğəmbəri**, **qarqundey**(qarğıdalı), **nimdər**, **ələrdan**, **təlis**, **məhraba**, **qəlbi**, **becid**, **qəmbər**, **ciyi**, **yerpənək**, **hancarı**, **maş**, **boranı**, **əppək**, **lapdan** və s.

Terminlər: a) dilçilikdə: **omonim**, **sinonim**, **antonim**, **frazеologiya**, **sait**, **samit**, **fonetika**, **leksika**, **mübtəda** və s.; b) Ədəbiyyatşünaslıqda: **roman**, **pövest**, **qafiyə**, **bənd**, **bayatı**, **dram**, **cinas**, **təcnis**, **ustadnamə**, **qafiyə** və s.

a) Tarixizmlər: **darğa**, **çuxa**, **abbası**, **batman**, **koxa**, **qorodovoy**, **konka**, **çarıq**, **qalxan**, **xurcun**, **padşah**, **vəzir**, **cəllad**, **pristav**, **kvartal** və s.

b) Arxaizimlər: **arı**, **yaşınmaq**, **ərən**, **tanıq**, **sayru**, **us** (ağıl), **damu**, **uçmaq** (cəhənnəm), **güz**, **ayıtmaq**, **varmaq**, **qənşər**, **yazı**, **yalavac**(peyğəmbər), **dəli** və s. Yeni sözlər – Neologizmlər: **çimərlik**, **sözlük**, **toplum**, **soyad**, **çağdaş**, **yətərsay**, **mesaj**, **spiker**, **biznes**, **biznesmen**, **Sim-sim**, **Cin Kart**, **Azersel**, **Baksel** və s.

Mənşəyinə görə sözlər iki qrupa bölünür: a) milli sözlər, b) alınma sözlər.

a) Milli sözlər. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin əksəriyyəti (təxminən 55-60%-i) türk mənşəlidir. Dilimizdəki əvəzlilər və saylar(sıfır, həştad, milyon, milyard, trilyon saylarından başqa), sadə fellər türk mənşəlidir.

b) Alınma sözlər də 2 böyük qrupa bölünür: 1) Ərəb və fars mənşəli sözlər. Ərəb mənşəli sözlər dilimizə VII-X əsrlərdə, fars mənşəli sözlər isə XI-XII əsrlərdə dilimizə keçmişdir: **islam, müsəlman, ramazan, məktəb, katib, kitab, oruc, namaz, bahar, novruz, çeşmək** və s. ; 2) Rus və Qərbi Avropa mənşəli sözlər: **samovar, paroxod, parovoz, vedrə, kolxoz, sovxoz, bolşevik, menşevik, Roza, Sveta, Svetlana, prezident, konstitusiya, parlament, demokratiya, diktatura, ekskavator, maqnitofon, basketbol, futbol, kurort, qalstuk** və s.

Alınma sözlərə xas olan cəhətlər: 1. İki samitlə başlayan sözlər: **plan, ş kaf**. 2. Sonu qoşa samitlə qurtaran sözlər: **fənn, hiss, sirr, haqq...**; 3. **R, z, f** hərfi ilə başlayan sözlər: **razi, rəfiqə, zavod, zəif, fəhlə, futbol** (istisna: zoğ, zoğal); 4. Qoşa saitli sözlər: **maaş, ailə, Nailə...**; 5. Ahəng qanununa tabe olmayan sözlər: **kitab, hakim, Nizami...** (istisna: **işiq, ilan, ildırım, ilxı, ilğım, inanmaq, inanc, işartı, islanmaq, elat**. Mürəkkəb milli sözlərdə də ahəng qanunu pozula bilər: **quşüzümü, dəvədabarı, Ağdərə, hacileylək, istiot, kəklikotu** və s.); 6. Uzun tələffüz olunan saitli sözlər: **alim, nümünə, Füzuli, Vaqif** (bütün saitlər uzun tələffüz oluna bilər: **bəzi, nizə, alır?, sürür?, kompyuter, elan** və s.)...; 7. Vurgusu son hecaya düşməyən sözlər: **kosmos, fabrika, opera...** (istisna: **bayaq, dünən, sanki, yalnız, bəzi, bəzən, amma, ancaq** və s.) 8. Fleksiyaya uğrayan sözlər: **lüğət-lüğəvi, mənə-mənəvi, nəzm-nizam-Nizami – Nazim-mənzum, nəsr-nasir-mənsur** (istisna – türk mənşəli: **alçaq – alçal, sarı-saral, kiçik-kiçil, uzun – uzat-uzan, dağıt-dağıl-dağınmış** və s.); 9. Sonu – **at**² şəkilçili sözlər: **məlumat, hesabat** (istisna: **gedişat, elat**) vəs. 10. Ön şəkilçili sözlər: **anormal, bivəfa, namərd**(istisna: **natəmiz, nakışı, nadinc**); 11. İki və çoxhecalı sözlərin sonunda **o, ö, e** saitlərinin və tərkibində bu saitlər olan şəkilçilərin işlənməsi: **kino, imperator, büro, Nitşe** və s. (-**lov, -sov, -ey** Azərbaycan şəkilçiləri istisnadır); 12. **mö, mü** hecaları ilə başlanan sözlər: **mömin, mübarizə, müalicə** və s. 13. Sonu **q** və **k**

samitləri ilə bitən, lakin saitlə başlanan şəkli artırılarkən **q ğ-ya, k g-ya** çevrilməyən sözlər: **üfüq, şafəq, mexanik, biolog, dialoq** və s.

Alınma sözlərin müəyyən hissəsi beynəlmiləl sözlərdir: **kompyuter, futbol, parlament, deputat, firma, fonetika** və s.

Frazeoloji birləşmələr. Tərkibcə dəyişməz, dildə hazır olan və bütövlükdə bir leksik məna bildirən və məcazi mənada işlənən birləşmələr frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələrin ümumişlək sözlərlə qarşılığı mövcuddur: **gözü ayağının altını görməmək - lovğalanmaq, siçan deşiyinə girmək- qorxmaq, gözü su içməmək- şübhələnmək, əldən düşmək- yorulmaq** və s. Omonim frazeoloji birləşmələr: **əldən düşmək**(həqiqi və məcazi mənada), **üz vermək**(həqiqi və məcazi), **gözü ayağının altını görməmək** (həqiqi və məcazi) və s. Antonim frazeoloji birləşmələr: **ağzına su almaq- dil otu yemək, can vermək**(günəş bitkilərə can verir, yaralı quş can verir) və s.

Bura qədər deyilənlərin hamısı şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində müstəsna rol oynayır. Hər mövzunun tədrisi zamanı sinifdə və evdə çalışmaların icra etdirilməsi şagirdlərin mənasını öyrəndikləri sözləri yazması, cümlədə işlətməsi bu sahədə qazanılmış biliklərin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Ədəbiyyat dərslərində müxtəlif bədii parçaların tədrisi zamanı mənası çətin olan sözlər üzərində müxtəlif işlərin təşkili, lüğətin yazdırılması, izahı, əzbərlənməsi, müxtəlif ev tapşırıqlarının icrası şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirir. Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə öyrədici imlaların, ifadə və inşaların aparılması bu mühüm problemin həllinin daha uğurla həyata keçirilməsinə müsbət təsir göstərir. Müəllimlər təkcə leksika bəhsinin tədrisi zamanı yox, bütün siniflərlə əlaqədar bütün mövzuların tədrisi zamanı şərait və məqamdan səmərəli və bacarıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəllimlər çalışmalıdır ki, şagirdlər hər dərslərdə olan lüğətləri öyrənsinlər, onlar izahlı lüğətlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr lüğətlərindən istifadə etsinlər, müntəzəm və ardıcıl şəkildə həm müəllimin nəzarəti altında, həm də müstəqil şəkildə öz söz ehtiyatlarını zənginləşdirsinlər və yeri gəldikcə onlardan səmərəli şəkildə istifadə etsinlər.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsi ilə təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri deyil, onlara dərs deyən bütün fənn müəllimləri məşğul olmalıdır. Əgər bütün müəllimlər bu mürəkkəb

və çətin problemin həllində əlbir olsalar, onda qarşıya qoyulan bu mühüm məsələni asanlıqla həyata keçirmək olar.

Leksik təhlil haqqında.Çox təəssüfləndirici haldır ki, ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər leksik təhlildən istifadə etmir, leksikaya aid şagirdlərin qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan leksik təhlilin imkanlarından səmərəli şəkildə bəhrələnmirlər.

Uzun illər ümumtəhsil məktəblərində gənc nəslin təlim-təربiyəsi ilə məşğul olan bir şəxs kimi fonetik və digər qrammatik təhlillər qədər leksik təhlilin də böyük təcrübi əhəmiyyəti olduğunu bir daha müəllimlərin nəzərinə çatdırırıq. Leksik təhlil üçün elə nümunələr seçilməlidir ki, oradakı sözlər leksik cəhətdən rəngarəng olsun. Məsələn, nümunə üçün aşağıdakı şəirdən istifadə etmək olar:

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,

Gözəl olmaz sən tək, olsa gözəl yüz... (M.P.Vaqif)

Adətən, leksik təhlil zamanı cümlədə birinci sözdən başlayaraq onun leksik mənası, həqiqi və məcazi mənası, tək və ya çox mənaya malik olması, ümumişlək və ya qeyri-ümumişlək olması, milli və ya alınma olması və s. haqqında məlumat verilir. Məsələn, nümunədəki sözlər aşağıdakı kimi təhlil olunur: **gözəl** – leksik mənası əlamət bildirir, milli sözdür, digər sözlərlə sinonimik cərgə yarada bilər, ümumişlək sözdür; **qamət** – leksik mənası boy, qədd, arxaik sözdür, konkret, digər sözlərlə sinonimik cərgə yarada bilər, alınmadır, ərəb sözüdür və s.; **gərdən** – köhnəlmiş sözdür, boyun deməkdir, fars sözüdür, konkret və s.; **üz** – insan sifəti, milli sözdür, konkret, ümumişləkdir, çoxmənalıdır (insanın üzü, kitabın üzü, suyun üzü və s.), omonimik cərgə yarada bilər (insan üzü, suda üzmək və s.) və s.; **olmaz** – leksik mənası gözəlin mövcud olmadığını bildirir, ümumişlək sözdür və s.; **sən** – leksik cəhətdən şəxs bildirir, ümumişlək sözdür, millidir, eyni formalı xəbər, fellərdə isə şəxs şəkilçisidir; **tək** – leksik mənası bir deməkdir, milli sözdür, bir sözü ilə sinonimdir, eyni formalı qoşma ilə omonimdir; **yüz** – leksik cəhətdən miqdar sayı (iki əllilik) mənasını bildirir, tək mənalıdır, milli sözdür, ümumişləkdir və s.

2. MORFOLOJİ TƏHLİLİN APARILMASINA DAİR.

Uzun illərin təcrübəsinə əsasən, inamla demək olar ki, morfoloji biliklərin şagirdlərə hərtərəfli öyrədilməsində morfoloji təhlilin böyük

əhəmiyyəti vardır. Təlim prosesində morfoloji təhlildən istifadə etmədən müxtəlif mənalı və formalı sözlər haqqında şagirdlərə nəzəri biliklər vermək olmaz. Rəngarəng leksik və qrammatik şəkildələri nəzəri və praktik cəhətdən mənimsətmədən sintaktik qanun və normaları da şagirdlərə öyrətmək qeyri-mümkündür. Buna görə də müəllimlər qrammatikaya aid nəzəri bilikləri bacarıq və vərdiş çevirmək üçün dərslərdəki çalışmaları şagirdlərə icra etdirməklə yanaşı, müxtəlif qrammatik təhlil formalarından da istifadə etməlidirlər. Morfoloji təhlilin isə 2 növü vardır: a) Sözlün tərkibinə görə təhlili; b) Sözlün nitq hissəsinə görə təhlili.

I. Sözlün tərkibinə görə təhlili. Ümumi qaydalara əsasən, sözlün tərkibinə görə təhlili aşağıdakı ardıcılıqla aparılmalıdır:

1. Təhlil edilən sözlün hansı nitq hissəsinə aidiyi göstərilir; 2. Sözlün başlanğıc forması müəyyən edilir; 3. Əgər başlanğıc forması düzəltmə sözdürsə, onun necə əmələ gəlməsi izah olunur; 4. Sözlün qrammatik şəkildərdən hər birinin mənası müəyyənləşdirilir.

Adından da göründüyü kimi, burada cümlə daxilindən götürülmüş müxtəlif quruluşlu sözlər təhlil olunur. Bu, məqsəddən asılı olaraq, müxtəlif nitq hissələrinə məxsus leksik və qrammatik şəkildəli sözlərin seçilməsində müəllimlərə geniş şərait yaradır. Dərslərdə həm şifahi, həm də yazılı təhlilə aid nümunələr verilmişdir:

Şifahi təhlil nümunələri:

qayıqçılardan: Bu söz nitq hissəsinə görə isimdir. Sözlün başlanğıc forması **qayıqçı**dır; **qayıq**-kök, **-çı** isə sənət, peşə mənalı isim düzəldən leksik şəkildədir; həmin sözdə **-lar** cəm, **-dan** isə ismin çıxışlıq hal şəkildəsidir.

bağçadakı: Bu söz sifətdir. Bütövlükdə başlanğıc formadadır; **-dakı** isimdən sifət düzəldən, **-ça** isə kiçiltmə mənasını bildirən leksik şəkildədir. Demək, **-ça** şəkildəsi "bağ" sözlündən "bağça", **-dakı** şəkildəsi isə "bağça" sözlündən "bağçadakı" sifətini əmələ gətirmişdir.

Yazılı təhlil nümunəsi:

qayıqçılardan, bağçadakılar.

Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər sözlün tərkibinə görə şifahi və yazılı təhlilini məhz elə bu cür təşkil edirlər. Yəni onlar əvvəl sözlün başlanğıc formasının sonuncu leksik şəkildəsindən başlayaraq kökə doğru irəliləyirlər. Kökün izahından sonra həmin sözlün başlanğıc

formasına artırılan qrammatik şəkilçilər ardıcılıqla izah edilir. Lakin müəllimlərin əksəriyyəti, səhv olaraq, sözün tərkibinə görə təhlili zamanı bu ardıcılığa əməl etmir, əvvəl sözün kökünü, sonra ardıcılıqla leksik və qrammatik şəkilçiləri izah edirlər və bu təhlil "qaydasını" şagirdlərə də öyrədirlər. Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, müəllimlər sözün tərkibinə görə təhlilinin hər iki formasından geniş istifadə edirlər. Sözün tərkibinə görə təhlili morfoloji təhlilin əsasını təşkil edir. Yəni bütün müxtəlif quruluşlu sözlər məhz bu cür təhlil edilir. Düzdür, hər bir nitq hissəsinə məxsus spesifik təhlil xüsusiyyətləri burada öz əksini tapmışdır. Lakin unutmamaq olmur ki, şagirdlər ibtidai siniflərdə nitq hissələrini öyrənir və V sinifdə söz yaradıcılığı, leksik və qrammatik şəkilçilərin funksiyaları, sözün başlanğıc forması ilə yaxından tanış olur, VI-VII siniflərdə onlar morfolojiya kursunu öyrənib başa vurur və əvvəlki siniflərdə qazandıqları bilikləri daha da genişləndirirlər. Buna görə də dərslərdə sözün tərkibinə görə təhlili haqqında məlumatı şagirdlərə öyrətdikdən sonra müəllimlər təhlil zamanı müxtəlif nitq hissələrinə məxsus leksik və qrammatik şəkilçili sözlərdən geniş istifadə edə bilirlər. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin tədrisi zamanı isə sözün tərkibinə görə təhlili daha da genişləndirilməli və dərinləşdirilməlidir.

Məlumdur ki, leksik şəkilçilər, əsasən, söz kökünə artırılır, qrammatik şəkilçilər isə onlardan sonra işlənir: **dəmirçilikdən**, **yazıçılar**, **yaxşılığı**, **məktəblilərə** və s. Bu sözlərin başlanğıc formasını müəyyənləşdirmək çətin deyildir. Lakin Azərbaycan dilində elə düzəltmə sözlərə də rast gəlmək olur ki, orada leksik şəkilçilər söz kökünə əlavə olunmuş qrammatik şəkilçidən sonra işlənir: **idmançılardakı** (inam), **uşaqlarsız** (darıxmaq), **həyatımızdakı** (çiçəklər) və s.

Bu cür sözlər tərkibinə görə təhlil edilərkən nəinki şagirdlər, hətta bəzi müəllimlər də çətinlik çəkirlər. Təhlil qaydalarında isə bu cür sözlər haqqında məlumat verilməmişdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, cəm şəkilçiləri qəbul etmiş işimlər əsasən **-dakı²**, **-sız⁴** leksik şəkilçiləri qəbul edə bilər. **İdmançılardakı** sözü də bütövlükdə başlanğıc formadır. Burada **-dakı-** isimdən sifət düzəldən leksik, **-lar-** cəm (qrammatik), **-çı-** cansız isimdən canlı isim düzəldən leksik şəkilçidir. Bu şəkilçilərlə düzələn sözlər mənaca peşə, sənət və

məşğuliyyət bildirir. Yazılı təhlil zamanı onu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

idmançılardakı (inam).

İdman isə nə? sualına cavab verən ümumi isimdir. Unutmaq olmaz ki, **-çı⁴** şəkilçisi ilə düzələn və peşə, sənət, məşğuliyyət bildirən sözlər konkretləşəndə, yəni müəyyən bir şəxsə aid olanda təyin funksiyasında da işləyə bilər: **Neftçi Qurban, pambıqçı Bəsti Bağirova, çəkməçi Əli** və s. Bu da bir həqiqətdir ki, sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu bütün peşə-sənət adları kim? sualına cavab verir və şəxs bildirir. Elə buna görə də **-çı⁴** şəkilçili sözlər sifət yox, isim düzəldən şəkilçi hesab edilir. Lakin bu düzəltmə isimlər sifət kimi işləmişdir.

Bəzən də leksik şəkilçilər (xüsusən **-dakı²** və **-gil**) sözdə mənsubiyyət (qrammatik) şəkilçilərindən sonra işlənir: **bağçamızdakı, bacımgil**. Bu sözlər də bütövlükdə başlanğıc formada hesab edilməlidir. Burada birinci söz sifət, ikincisi isə isimdir. Bağçamızdakı sözündə **-dakı** leksik, **-mız** qrammatik, **-ça** isimdə kiçiltmə mənə yaradan leksik şəkilçilərdir. Bu söz yazılı şəkildə belə təhlil olunur:

bağçamızdakı (güllər).

Eyni sözləri isim düzəldən **-ki⁴** şəkilçisi haqqında da söyləmək olar. Bu şəkilçi isə hal və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən sözlərə artırılaraq isim düzəldir: **Afiqinki, Elçininki, özünki, səninki, ordumuzunku** və s.

Demək, Azərbaycan dilində **-sız⁴, -dakı², -gil** və **-kı⁴** leksik şəkilçiləri istisnalıq təşkil edərək söz kökündə olan qrammatik şəkilçilərdən sonra da işləyə bilər.

Leksik şəkilçilərin bir qismi artırıldığı sözdə mənə dəyişikliyi əmələ gətirir, lakin bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi düzəltmir: **bağ** (isim) - **bağban** (isim), **vətən** (isim) - **vətəndaş** (isim), **dəmir** (isim) - **dəmirçi** (isim) - **dəmirçilik** (isim); **baxmaq** (fel) - **baxılmaq** (fel) - **baxdırmaq** (fel) - **baxışmaq** (fel).

Leksik şəkilçilərin bir hissəsi isə bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi yaradır: **ağıl** (isim)-**ağıllı** (sifət), **vurmaq** (fel)-**vurma** (isim), **çox** (say)-**çoxdan** (zərf), **baş** (isim)-**başla** (fel) və s.

Bəllidir ki, ön şəkilçili namərd, natamam, biqeyrət, antisanitariya və s. kimi alınma sözlər də bütövlükdə başlangıç formadadır. Şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirmək məqsədilə, yeri gəldikcə, belə sözlərdən də istifadə etmək olar: **namərdlikdən, biqeyrətləri**. Burada **biqeyrət** sifət, **-lər** cəm şəkilçisi, **-i** təsirlik hal şəkilçisidir.

Sözün tərkibinə görə təhlili zamanı müəllimlərin yol verdikləri nöqsanlardan biri də mürəkkəb sözlərlə əlaqədardır. Azərbaycan dilində isə mürəkkəb quruluşa malik belə sözlər çoxdur: a) I növ təyini söz birləşməsi formasında olanlar: **istiöt, balqabaq, düzbucaq, ağsaqqal, uzunsaç, çoxmərtəbəli** və s.; b) II növ təyini söz birləşməsi formasında olanlar: **qələmqabı, baramaqrdu, ayaqqabı, suiti, bağayarpağı, itburnu, dəvədabanı** və s.; c) feli sifət birləşməsi formasında olanlar: **paltaryuyan, əlüzyuyan, ağacdələn, quşqonmaz, ağlagəlməz, subasar** və s.; ç) birinci tərəfi təktərəfli ismi birləşmə (mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim), ikinci tərəfi müxtəlif sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: **əliyəri, gözüaçıq, əliuzun, qoluzorlu, sözübütöv, gözüqırıq, könlütöx** və s.; d) tabesizlik əlaqəsi ilə yarananlar: **şirin-şirin** (meyvələr), **yavaş-yavaş** (gəlmək), **uzundraz** (adam), **qarabuğdayı** (qız), **Əlihüseyn, Məmmədəli, Qulamrza, Əlimirzə** və s.

Bu cür mürəkkəb sözlərin də tərkibinə görə təhlili ilə əlaqədar dərslərdə müəyyən məlumat təsadüf olunmur. Müxtəlif söz birləşmələri formasında olan bu cür mürəkkəb sözlər də leksik və qrammatik şəkilçilər qəbul edə bilir: **düzbucaqlıdan, ağacdələnələr, gözüqırıqlıq** (salmaq), **gözüqırıqlıq** və s. Bizə elə gəlir ki, onları aşağıdakı şəkildə təhlil etmək lazımdır:

düzbucaqlıdan, ağacdələnələr, gözüqırıqlıq.

Mürəkkəb sözlər və mürəkkəb nitq hissələrini tədris edərkən, yeri gəldikcə, müxtəlif mənalı və tərkibli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn bu cür sözlərin əmələgəlmə xüsusiyyətləri haqqında daha ətraflı məlumat vermək olar.

Sözün tərkibinə görə təhlili zamanı müəllimlərin yol verdikləri nöqsanlardan biri də "düzəltmə adlarla" əlaqədardır. Bəzi müəllimlər **Xallı, Xanlar, Bəylər, Gülər, Adilə, Sevil, Qorxmaz, Dursun** və s. kimi adları düzəltmə hesab edirlər. Halbuki elmi ədəbiyyatda artıq sübut olunmuşdur ki, düzəltmə şəxs adı yoxdur. Çünki **Xallı-xallı, Xanlar-**

xanlar, Gülər-gülər, Qorxmaz-qorxmaz, Dursun-dursun, Sevil-sevil və s. kimi leksik və qrammatik şəkilçili ümumi sözlərdən leksik yolla yaranmışdır. **Həmidə, Nailə, Fəridə** və s. bu kimi adlar da düzəltmə deyildir. Çünki belə qadın adlarının əsasında eyni forma və mənalı kişi adları durur. Burada **-a** şəkilçisi isə addan yeni ad yaratmır, sadəcə olaraq cins mənasını ifadə edir.

2. Sözün nitq hissələrinə görə təhlili. Sözün nitq hissələrinə görə təhlili sözün tərkibinə görə təhlilindən, əsasən, onunla fərqlənir ki, burada hər bir nitq hissəsinin xüsusiyyətləri qeyd olunur və hətta onların cümlədə rolu da müəyyənləşdirilir. Sözün tərkibinə görə təhlilində ancaq ayrı-ayrı müxtəlif leksik mənalı və qrammatik şəkilçili sözlərdən istifadə olunduğu halda, burada ayrı-ayrı sözlər, həm də cümlələr təhlil obyektinə çevrilə bilər. Cümlə daxilində isə sözlərin morfoloji təhlili zamanı həmin cümlə daxilində daşdığı vəzifəni də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn: **İdmançılar qaçış yarışına hazırlaşırlar** cümləsini morfoloji təhlil edən şagirdlər (hətta bəzi müəllimlər) **yarışına** sözünə fikir vermədən **qaçış** sözünün ismin adlıq halında olduğunu söyləyirlər. Cümlənin şifahi təhlili zamanı **qaçış** sözünün qeyri-müəyyən yiyəlik halında olması hökmən qeyd edilməlidir. Yazılı təhlil zamanı isə bunu qeyd etmək üçün xüsusi işarə yoxdur:

İdmançılar qaçış yarışına hazırlaşırlar.

Bəzi müəllimlər sözlərin cümlə daxilində morfoloji təhlilinə az əhəmiyyət verir və düşünürlər ki, morfologiyanın tədrisi qurtarmayınca cümlələr üzərində morfoloji təhlil aparmaq olmaz. Onlar unudurlar ki, şagirdlər ibtidai siniflərdə nəinki nitq hissələri, hətta cümlə üzvlərini də müəyyən səviyyədə öyrənmişlər. Bu cümlə daxilində ayrı-ayrı nitq hissələrinin və ya bütün sözlərin ardıcıl morfoloji təhlili həm də sintaksisin tədrisi üçün əsaslı zəmin yaradır.

Hazırkı dərsləklərdə morfoloji təhlil qaydaları haqqında ardıcıl və ətraflı məlumat verilmədiyi üçün nitq hissələrinin hər birinin tədrisindən sonra onun təhlil qaydaları haqqında şagirdlərə məlumat vermək lazımdır. Lakin müəllimlər bu bəhsə daxil olan mövzuların tədrisi zamanı da morfoloji təhlildən geniş istifadə edə bilərlər.

İsmin morfoloji təhlil qaydası. Burada onun aşağıdakı bütün xüsusiyyətləri öz əksini tapmalıdır: 1. Sözün hansı nitq hissəsindən olması. Sualı; 2. Başlanğıc forması; 3. Quruluşca növü; 4. Ümumi və ya

xüsusi olması; 5. Halı... Mənsubiyyət şəkilçisi (əgər varsa), tək və ya cəm olması və s. Bu qayda ilə **ağartıya** və **sözübütövlükdən** sözlərini əvvəl şifahi, sonra yazılı təhlil edək:

Ağartıya: ümumi isimdir, təkdir, sualı: **nəyə?**, başlanğıc forması: **ağartı**; quruluşca düzəltmədir: **-tı** leksik şəkilçisi ilə **ağar** felindən **ağartı** ismi düzəlmişdir; **-ar** leksik şəkilçisi ilə **ağ** sifətindən **ağar** (maq) feli düzəlmişdir; **-ya** ismin yönlük hal şəkilçisidir.

Sözübütövlükdən: ümumi isimdir, təkdir, sualı: **nə?** Başlanğıc forması: **sözübütövlük**; quruluşca mürəkkəbdir: **-lük** leksik şəkilçisi ilə **sözübütöv** mürəkkəb sifətindən mücərrəd mənalı **sözübütövlük** ismi yaranmışdır; **-dən** ismin çıxışlıq hal şəkilçisidir.

ağartıya, sözübütövlükdən.

Dərslərdə isim düzəldən leksik şəkilçilər haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. Lakin müəllim ismin cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini tədris edərkən onların qrammatik şəkilçilər olmasını hər dəfə şagirdlərin nəzərinə çatdırmalıdır.

Şagirdlər ibtidai siniflərdə ismin hallanmasını öyrənmişlər. Odur ki, müəllim həm onların biliklərini inkişaf etdirməyi, həm də hallar və onların şəkilçiləri haqqında şagirdlərə yeni biliklər verməlidir. İsmnin halları tədris olunarkən müəllim əsas diqqəti yiyəlik və təsirlik hallara yönəltməlidir. İsmnin yiyəlik halını və mənsubiyyət şəkilçisini yaxşı bilməyən şagirdlər sintaksisdə I və II növ təyini söz birləşməsinə başa düşməzlər. İsmnin hallanmasını bilməyən şagirdlər isə tamamlıq və zərflərləri fərqləndirməyi bacarmazlar. İsmnin təsirlik halını yaxşı başa düşən şagirdlər həm tamamlıqları, həm də təsirli və təsirsiz felləri asanlıqla mənimsəyə bilirlər. Çünki bunların hamısı bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Uşaqları başa salmaq lazımdır ki, xüsusi isimlər və mürəkkəb adlar ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənmiş və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar ola bilmir. Bütün bunları nümunələr əsasında şagirdlərə başa salmaq sintaksisin şagirdlərə öyrədilməsi üçün möhkəm zəmin yaradır.

Sifətin təhlil qaydası. Bu, bəzi cəhətdən ismin təhlil qaydasından fərqlənsə də, prinsip ehtibarilə onunla eynidir: 1. Ümumi qrammatik mənası(tərif) və sualları; 2. Quruluşca növü; 3. Dərəcəsi; 4. Əlaqədar olduğu söz; 5. Cümlədə rolu.

Novruz elimizdəki bayramların ən qədimidir və Hazırcavab adam söz tapmaqda çətinlik çəkməz cümlələrindəki **elimizdəki** və **hazırcavab** sifətlərini şifahi təhlil edək:

Elimizdəki (bayramlar): sifətdir, sualı: **hansı?**; bütövlükdə başlanğıc formadadır; quruluşca düzəltmədir: **-dəki** leksik şəkilçisinin köməyiylə birinci şəxs cəminin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş **elimiz** ismindən **elimizdəki** sifəti düzəltmişdir; adi dərəcədədir; bayramlar sözünə aiddir; cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir.

Hazırcavab (adam): sifətdir, sualı: **hansı?**; quruluşca mürəkkəbdir: **hazır** sifəti və **cavab** isminin birləşməsindən əmələ gəlmişdir; adi dərəcədədir; adam isminə aid olub onun keyfiyyətini bildirir; cümlədə təyin vəzifəsində işlənir.

İndi də bu cümlələri bütövlükdə yazılı morfoloji təhlil edək:

Novruz elimizdəki bayramların ən qədimidir.

Hazırcavab adam söz tapmaqda çətinlik çəkməz.

Müəllimlər şagirdlərə başa salmalıdır ki, sifətlərdə qrammatik şəkilçilər olmur. Sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrinin şəkilçiləri də leksik şəkilçilərdir. (Lakin bu, mübahisəli olduğu üçün dərslərdəki kimi onu qrammatik şəkilçisi adlandırmaq lazımdır) Düzəltmə və başqa sifətlər substantivləşəndə qrammatik şəkilçilər də qəbul edə bilər.

Sayın təhlil qaydası: 1. Ümumi qrammatik mənası, sualı; 2. Hansı isimlə bağlı olması; 3. Quruluşca növü; 4. Mənaca növü; 5. Cümlədə rolu. Burada başlanğıc forma xatırlanmır. **Bircə** və **1996-cı** saylarını şifahi təhlil edək:

Bircə (adam): saydır, sualı: **neçə?**; **adam** sözünə aiddir; quruluşca düzəltmədir; **-cə bir** sadə miqdar sayından konkretlik mənası ifadə edən **bircə** düzəltmə miqdar sayı yaratmışdır; cümlədə təyin olur.

1996-cı (il): sıra sayıdır, sualı: **neçənci?**; **il** isminə aiddir; quruluşca mürəkkəbdir: **-cı (-ıncı)** leksik şəkilçidir və mürəkkəb miqdar sayından **1996-cı** mürəkkəb sıra sayını düzəltmişdir; aid olduğu **il** sözüylə birlikdə cümlədə əsasən zaman zərfliyi olur.

İndi də aşağıdakı cümləni yazılı morfoloji təhlil edək:

Xalqımızın böyük oğlu Məmmədəmin Rəsulzadə 1894-cü ildə
Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur.

Şagirdlərə izah edilməlidir ki, **onlarla, onlarca, yüzlərcə** kimi qeyri-müəyyən saylarda **-lar²** qrammatik **-la²** və **-ca²**şəkilçiləri isə leksikdir. Bütün saylar, o cümlədən düzəltmə saylar substantivləşəndə ismə məxsus qrammatik şəkilçilər qəbul edə bilər.

Əvəzliyin təhlil qaydası. 1. Hansı nitq hissəsini əvəz edir və sualı; 2. Quruluşca növü; 3. Mənaca növü; 4. Halı (əgər varsa); 5. Mənsubiyyət şəkilçisi(əgər varsa); 6. Cümlədə rolu. Nümunə üçün aşağıdakı əvəzliləri və cümləni morfoloji təhlil edək:

Bəzisi: ismi əvəz etmişdir, sualı **kim?**; quruluşca düzəltmədir: **-si** leksik şəkilçi olub **bəzi** təyini əvəzliyindən (Dərslərdə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi təqdim edilən bu söz ayrılıqda digərləri kimi kim? nə? sualına cavab vermir. Ona görə də biz hər, bütün əvəzliləri kimi, atributivlik xüsusiyyətinə malik olduğu üçün onu təyini əvəzlik hesab edirik) **bəzisi** qeyri-müəyyən əvəzliyini düzəltmişdir; ismin adlıq halındadır; cümlədə mübtəda, tamamlıq və xəbər ola bilər.

Özünün: ismi əvəz etmişdir, sualı: **kimin?**; quruluşca sadədir: **-ü** III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisidir, mənaca **qayıdış** əvəzliyidir; **-nün** yiyəlik hal şəkilçisidir; cümlədə III növ ismi birləşməsinin 1 tərəfi və ya xəbər vəzifəsində işləyə bilər.

İndi isə həmin sözlərin işləndiyi cümləni bütövlükdə yazılı morfoloji təhlil edək:

Bəzisi elə düşünür ki, özünün sözündəki -ü leksik şəkilçidir.

Felin təhlil qaydası. 1. Ümumi qrammatik mənası; 2. Sualı; 3. Quruluşca növü; 4. Təsvirlənən və ya təsvirlənməyən olması; 5. Təsirli və ya təsirsiz olması; 6. Başlanğıc forması; 7. Mənaca növü; 8. Hansı şəkildə olması; Zamanı və şəxsi; 9. Təsdiq və inkar olması; 10. Cümlədə rolu. Göründüyü kimi, felin morfoloji təhlili daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Müəllimlər fellərin quruluşca və mənaca növlərini, sadə və mürəkkəb şəkillərini tədris edərkən şagirdləri həmin fellərin təsdiq və inkarında, şəxs və kəmiyyətə görə dəyişdirilməsi üzərində daha çox

işlətməlidir. Morfoloji təhlili isə həm ayrı-ayrı fellər üzərində, həm də cümlə daxilində həyata keçirmək şagirdlərə daha çox fayda verə bilər.

Bədbinləşmə: feldir, sualı: nə etmədi?; başlanğıc forması: **bədbinləş**-dir; quruluşca düzəlmədi: **-ləş** leksik şəkilçidir və **bədbin** sifətindən hal-vəziyyət bildirən **bədbinləş** felini düzəltdi; təsirlənən feldir; təsirsizdir; mənaca məlum növdür; xəbər şəklinin hekayəsindədir; inkar feldir (**-m** inkar şəkilçisidir); **-ir** indiki zaman şəkilçisidir; **-di** idi fel şəkillərinin hekayəsinin şəkilçilənmiş formasıdır; III şəxsin təkindədir; cümlədə xəbər vəzifəsində işləyə bilər.

Dəyişdirilmə: feldir, sualı: nə edilmədi?; felin başlanğıc forması **dəyişdiril**-dir; quruluşca düzəlmədi: **-il** məchul növ şəkilçisidir, **-dir** fel düzəldən leksik şəkilçidir və **dəyiş**(mək) təsirli felindən ikiqat təsirli olan dəyişdir(mək) felini düzəltdi; təsirlənən feldir; dəyişdiril(mək) feli təsirsizdir; mənaca məchul feldir; felin vacib şəklindədir: **-məli** qrammatik şəkilçidir; cümlədə xəbər ola bilər. İndi də bir cümləni yazılı morfoloji təhlil edək:

Kəşfiyyatçılardan biri pusquda gözləyirdi.

Fellər digər nitq hissələri ilə müqayisədə olduqca çətin və mürəkkəbdir. Fel elə nitq hissəsidir ki, digər nitq hissələrinin də başa düşülməsində müstəsna rol oynayır. Təsirli və təsirsiz felləri fərqləndirməyi bacarmayan şagirdlər isə felin qrammatik məna növlərini yaxşı mənimsəyə bilməzlər. Odur ki, müəllim hər mövzunu, hər mövzuya aid şəkilçiləri şagirdlərə öyrədikən elə etməlidir ki, şagirdlər şüurlu şəkildə hər bir şəkilçini, onun funksiyasını, leksik və ya qrammatik olmasını fərqləndirməyi bacarsınlar.

Bəllidir ki, isim və fellərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər çox və rəngarəngdir (Leksik və qrammatik şəkilçilər, onların məna çalarları haqqında irəlidə ətraflı məlumat veriləcəkdir). Onların hər birinin tədrisi zamanı müəllimlər praktik çalışmalara daha çox diqqət yetirməlidir.

Faktlar göstərir ki, düzəlmə fel şəkilçilərini şagirdlərə öyrədikən bəzi müəllimlər **hazırlaşmaq, salamlaşmaq, cütləmək** və s. fellərdəki **-laş²** şəkilçisini bütövlükdə bir şəkilçi hesab edirlər. Beləliklə, onlar bu felləri **halallaşmaq, gözəlləşmək** və s. kimi düzəlmə fellərdə olan şəkilçilərlə eyniləşdirirlər. Halbuki hazırlaşmaq felindəki **-laş** iki şəkilçidən ibarətdir (**-la+ş**). Burada **-la** adlardan fel, **-ş**

isə təsirli feldən təsirsiz fel düzəldən şəkilçidir. **Salamlamaq** felindəki -ş isə qarşılıq-birgəlik növün şəkilçisidir. Birinci felləri həm **hazırlamaq**, həm də **hazırlaşmaq** şəklində işlətmək mümkündür. Lakin eyni sözləri **halallaşmaq**, **gözəlləşmək** felləri haqqında söyləmək olmaz. Çünki bunları **halallamaq**, **gözəlləmək** şəklində işlətmək qeyri-mümkündür.

Zərfin təhlil qaydası. Zərfin təhlil qaydasını aşağıdakı kimi göstərmək olar: 1. Ümumi qrammatik mənası və sualı; 2. Başlanğıc forması;

3. Quruluşca növü; Mənaca növü; 5. Aid olduğu söz; 6. Cümlədə rolu.

Təhlil nümunələri:

Qəflətən (çıxdılar): zərfdir, sualı: necə?; bütövlükdə başlanğıc formadadır; quruluşca düzəlmədir: **-ən** leksik şəkilçidir və **qəflət** ismindən **qəflətən** zərfi düzəltmişdir; mənaca tərzi-hərəkət zərfidir; çıxdılar felinə aiddir; cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyidir.

Qorxudan (soxuldular): zərfdir, nə üçün?; bütövlükdə başlanğıc formadadır; quruluşca düzəlmədir: **-dan** leksik şəkilçidir, **qorxu** düzəltmə ismindən **qorxudan** zərfi düzəltmişdir; mənaca səbəb zərfidir; soxuldular felinə aiddir; cümlədə səbəb-məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

Dövüşçülərimiz qəflətən pusqudan çıxdılar, düşmənlər isə qorxudan

səngərə soxuldular.

Morfologiyaya aid ayrı-ayrı mövzuların tədrisi və sorğusu zamanı müəllimlər müxtəlif məzmunlu, kartoçka və testlərdən də istifadə edə bilərlər.

3. Mürəkkəb nitq hissələri haqqında. Müxtəlif illərdə məktəb dərslərlərində mürəkkəb nitq hissələri haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Məsələn, bitişik və defislə yazılan nitq hissələri mürəkkəb, ayrı yazılanlar isə mürəkkəb-tərkibi adlandırılmışdı. Beləliklə, enlikürək, açıqürəkli, qeyri-müəyyən, üç-dörd, yeddi-səkkiz, atılıb-düşmək, çalışıb-vuruşmaq və s. kimi sözlər mürəkkəb, on beş, bir sıra, iyirmi beş, heç kim, hər şey, oxuya bilmək və s. kimi sözlər isə mürəkkəb-tərkibi sözlər adlandırılmışdır. Hazırda bəzi dərsləklərdə “mürəkkəb-tərkibi” termininə təsadüf olunsa da, bu sözlərin hamısı mürəkkəb sözlər hesab olunur.

Mürəkkəb saylar haqqında. Çox maraqlı idi ki, 1992-ci ilə qədərki V sinif “Azərbaycan dili” dərslində üç-dörd, beş-altı, on-on beş, on doqquz, min doqquz yüz otuz üçüncü, beşdə iki..., 19, 1993-cü və s. tipli saylar mürəkkəb-tərkibi saylar hesab edilmişdir. Həmin dərslərdə on beşinci (səh.211) və 591-ci tapşırıqdakı 12-ci, 592-ci tapşırıqdakı 70-80-ci, 1990-cı, 1983-cü və s. saylar (səh.213) isə sıra sayı hesab edilmişdir. Bizə elə gəlir ki, 19 (on doqquz), 1934 (min doqquz yüz otuz dörd), 225 (iki yüz iyirmi beş) və s. bu kimi saylar mürəkkəb saylardır.

“Tərkib” termini sintaksislə əlaqədar olduğu üçün “Azərbaycan dili” proqramları sadələşdiriləndə 1999-cu ildə proqramdan çıxarıldı. Lakin dərslərdə yenə də o termindən istifadə olunmaqdadır. Dərslərdə “mürəkkəb-tərkibi” hesab edilən nitq hissələrinin hamısını “mürəkkəb” hesab etmək lazımdır.

Sifətlərin quruluşca növləri haqqında. V sinfin dərslində sifətlərin quruluşca üç növü göstərilir: sadə (ağ, qonur, mavi və s.), düzəltmə (düzlu, zarafətli, çalışqan, həyatli və s.), mürəkkəb (enlikürək, üçtelli və s.). “Sifətlərin çoxaltma dərəcəsi” paragrafında isə oxuyuruq: “Adi dərəcədə olan sifətlərin əvvəlinə **daha, ən, lap, olduqca** ədatlarından biri, **düm** hissəciyi və ya **tünd** sözü artırılır. Bunlardan **düm** bitişik, **tünd** defislə, qalanları ayrı yazılır; məsələn, **daha maraqlı, ən gözəl, lap yaxşı, olduqca yaşıl** və s.”. Bunlardan başqa, dərslərdə **yaşıltəhər, olduqca göy, lap kiçik** və s. kimi sintaktik yolla yaranan və müqayisə bildirən sifətlərə də təsadüf edilir. Lakin təəccüb doğuran odur ki, müəlliflər niyə bu kimi sifətlərin quruluşu haqqında məlumat verməyiblər. Bizə elə gəlir ki, digər ədatlara nisbətən **olduqca** sözü leksik mənası olsa da, ədat funksiyasında işlənir. Odur ki, qoşmalarda olduğu kimi ədatların işləndiyi sözlər də cümlədə sadə üzv hesab edilməlidir. Odur ki, **olduqca yaşıl** tipli sifətlər sadə, **tünd-qırmızı** sifəti isə mürəkkəb hesab olunmalıdır. Azaltma dərəcəsinə (yaşıltəhər, göytəhər və s.) ikinci tərəf birinci tərəfi, çoxaltma dərəcəsinə isə (tünd-yaşıl, olduqca qırmızı və s.) birinci tərəf ikinci tərəfin dərəcəsinə bildirir. Əvvəllər ayrı yazıldığı halda, hazırda “göytəhər” tipli sifətlər bitişik yazılır.

Mürəkkəb əvəzlilər haqqında. Əvəzlilər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və tərkibi olur; məsələn: **mən, sən, o, biz** əvəzliləri sadə, **birisi, kimisi, neçənci** əvəzliləri düzəltmə, **hər nə, heç kəs, hər**

kəs, nə isə, nə qədər əvəzlilikləri isə mürəkkəb əvəzlilərdir. Burada **neçənci** (Miqdar sayının sualı **neçə?** ilə sıra sayı düzəldən **-nci** şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir), doğrudan da, düzəltmə sual əvəzliyidir. Lakin **biri, birisi, bəzisi, bəziləri, kimi, kimisi** əvəzliliklərinin düzəltmə adlandırılması inandırıcı deyildir. Çünki **birisi, kimisi** qeyri-müəyyən əvəzliliklərində **bir** və **kim-kök, -isi** isə şəkilçidir. Burada həm **-i**, həm də **-si** III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisidir. Məs.; **ağaclardan biri//ağaclardan birisi, şagirdlərin biri//şagirdlərin birisi** və s. Çox maraqlıdır ki, eyni vəzifə daşıyan iki şəkilçi həm ayrılıqda, həm də birlikdə həmin funksiyada işlənir. **Birisi** sözü həm insan, həm də digər canlı və cansız əşya bildirən cəm şəkilçili sözlərlə işlənir və **nə? kim?** suallarından birinə cavab verdiyi halda, **kimisi** əvəzliyi ancaq şəxs anlayışı ilə bağlı sözlərlə işlənir, şəxs bildirir və **kim?** sualına cavab verir: **Nadirin kimi (Nadirin atası), uşaqların kimi (uşaqların anası)** və s. Burada birləşməni bütövlükdə **-si** şəkilçisi ilə işlətmək tələb olunmur. Təktərəfli birləşmə kimi işləndikdə isə **-si** şəkilçisini əlavə etmək tələb olunur.

Adamlardan biri (bəzisi, bəziləri), qızların kimi və s. kimi birinci tərəfi ancaq cəm şəkilçili ismi birləşmələrin ikinci tərəfi olan bu qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən ancaq **kimi** (Burada vurğu 2-ci hecaya düşəndə bu söz sual əvəzliyi və qoşma, 1-ci hecaya düşəndə isə qeyri-müəyyən əvəzlik olur) artıq daşlaşmış və müstəqil söz kimi işlənir. Bu baxımdan digər qeyri-müəyyən əvəzliliklər də isimlər kimi hallanır, lakin isimlərdən fərqli olaraq biri və kimi ancaq III şəxs təkdə (birisi, kimisi), I və II şəxs cəmdə (**birimiz, biriniz, kimimiz, kiminiz**) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək yenə qeyri-müəyyən əvəzlik funksiyasında işlənir. **Bəzi** təyini əvəzliyi isə ancaq III şəxsin təkində (**bəzisi**), I, II və III şəxsin cəmində (**bəzimiz, bəziniz, bəziləri**) işləyəndə qeyri-müəyyən əvəzlik olur. **Bəziləri** isə ancaq I və II şəxsin cəmində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və öz funksiyasını saxlayır: **bəzilərimiz, bəziləriniz**. Məlumdur ki, **bəzi** təyini əvəzliyi ancaq cəm şəkilçisi qəbul etmiş ümumi isimlərlə işlənir: **bəzi** quşlar, **bəzi** çiçəklər və s. Bu birləşmələrdə komponentlərin yerini dəyişəndə **adamların bəzisi, quşların bəzisi** və **çiçəklərin bəzisi** kimi qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmə alınır. Bu kiçik izahatdan sonra demək olar ki, **birisi, kimisi, bəzisi** düzəltmə əvəzliliklər yox, nümunə göstərilən birləşmələrin ayrılıqda işləyə bilən və birinci tərəfin işlənməsi tələb olunmayan qrammatik şəkilçili sözlərdir.

Lakin müəllimlərin dərslərdə olduğu kimi onları elə düzəltmə əvəzlilər adlandırması lazımdır.

Ancaq şəxs bildirən **hər kəs** (hər adam), **heç kəs // heç kim** (hər və ya heç bir adam), **kim isə // kimsə** (Eldar isə, qadın isə) və digər canlı, cansız əşya ilə bağlı olan **hər nə** (hər qələm), **nə isə** (dəftər isə; isə digər nitq hissələri ilə də işlənir və söz birləşməsi yaradır), **nə qədər** (neçə? sualının sinonimi) əvəzliləri isə sərbəst söz birləşmələridir. Tədqiqatlarda bu kimi söz birləşmələri haqqında da məlumatlara təsadüf edilməkdədir. Məs.: “Müasir Azərbaycan dili”(2 c. Morfologiya. “Elm”. Bakı. 1980. səh. 188) kitabında oxuyuruq: “Hər kəs, hər kim, hər kimsə qeyri-müəyyən əvəzlilər də sintaktik yolla hər təyini əvəzliyi ilə şəxs bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi yolu ilə əmələ gəlir və qeyri-müəyyən şəxs bildirir”. Yaxud M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı, 1973) kitabında qayıdış əvəzlilərləndən bəhs edərkən **mən özüm, qonaq özü** nümunələrindən də istifadə etmişdir. Bizcə, bu, **mənim özüm, qonağın özü** birləşmələrinin I tərəfindən ziyəlik hal şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində III növ ismi birləşməsinin II növ ismi birləşməsinə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlməmişdir. Dilimizdə buna uyğun olaraq **sən özün, o özü, biz özümüz, siz özünüiz, onlar özləri** kimi əvəzlilərinə də tez-tez rast gəlmək olur. Sonra müəllif **mənim özüm, sənin özün, onun özü, bizim özümüz, sizin özünüz, onların özləri** qayıdış əvəzlilərini hallandırmış və bunların işləndiyi cümlələrdən nümunələr göstərmişdir (səh. 132-133). Bu cür III növ ismi birləşmələrə “tərkibi əvəzlilər” söyləmək olarmı?

Diqqətlə baxdıqda məlum olur ki, **mən özüm, sən özün, o özü, Ülvü özü, Azərbaycan özü, bülbül özü** və s. kimi birləşmələr **mənim özüm, sənin özün, onun özü** və s. kimi III növ təyini söz birləşmələrindən düzəlməmişdir. Çünki II növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi ancaq III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyi üçün onlara II növ təyini söz birləşməsi demək olmaz. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəflərin əlavəsi funksiyasında işlənir. Əlavələrdə olduğu kimi tərəflərin hər ikisi eyni suala cavab verir və birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olsa da, bir cümlə üzvü olur. Əlavələr əsasən özündən əvvəlki üzvü izah etdiyi halda, bunlarda o xüsusiyyət olmur.

Tərkibi fellər haqqında. Dilimizdə mürəkkəb felə oxşar, əslində isə mürəkkəb olmayan fellər də var. Bunların bir qrupu tərkibi fellər adlandırılmış, digər qrupu isə frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir:

yaxşı elədi, yaxşı oldu, itib getdi, həll olundu tərkibi fellər hesab edilmiş; **başə düşdü, qulaq asdı, başə saldı** sözləri isə frazeoloji birləşmələrdir. Məlumdur ki, bu vaxta qədər morfologiyaya aid yazılmış dərslıklərdə başə düşmək, yola salmaq, göz qoymaq və s. kimi frazeoloji birləşmələr “mürəkkəb fel”, sintaksisə aid yazılmış dərslıklərdə isə “sabit söz birləşmələri” hesab edilirdi. Lakin son illərdə VIII sinif şagirdləri üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyində isə bu cür sabit birləşmələr nədənsə xatırlanmır.

Bu vaxta qədər morfologiyaya aid dərslıklərdə **hazır olmaq, əldə etmək, öyrənə bilmək, icra etmək** və s. kimi fellər mürəkkəb fel kimi təqdim edilirdi. Sintaksisə aid yeni dərslıklərdə də onlara münasibət dəyişməmişdir. Morfologiyada onların “tərkibi” adlanması müəllimlər arasında birmənalı qarşılanmadı. Görünür ki, Azərbaycan dilçiliyində sərbəst və sabit birləşmələrin mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin sərhadı hələ də dəqiqləşdirilməyib.

1999-cu ilə qədər “Azərbaycan dili” dərsliyində mürəkkəb və tərkibi fellərin fərqləndirilməsi ilə əlaqədar gösdərilirdi ki, bütün mürəkkəb sözlər kimi, mürəkkəb fellər də iki müstəqil sözün (köməkçi sözün yox) birləşməsindən əmələ gəlir. **Adam ol, yaxşı oldu, kömək et** kimi tərkibi fellərdəki ikinci söz müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır və belə sözlərə mürəkkəb fel demək olmaz. Əslində onlar elə mürəkkəb fellərdir. Əgər müəlliflər “tərkibi” dedikdə fellə birləşmələri nəzərdə tuturlarsa, onda onlar, həqiqətən, tərkibidir. Dərslıklərdən elə başə düşmək olar ki, mürəkkəb və mürəkkəb-tərkibli sözlər bir-birindən fərqləndiyi kimi onları söz birləşmələri ilə də eyniləşdirmək olmaz. Morfoloji təhlil zamanı **kömək etmək** felini mürəkkəb, **qulaq asmaq** kimi felləri təhlil edərkən onları sabit felə birləşmə adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. “Müasir Azərbaycan dili” (2 c. Morfologiya. “Elm”. Bakı. 1980) kitabında isə oxuyuruq: Mürəkkəb fellərdən fərqli olaraq, ad+fel sabit söz birləşmələri sintaktik yolla əmələ gətirilir. Ad ilə fel arasındakı münasibət sintaktik əlaqələrə (obyekt, atributiv, predikativ) əsaslanır” (səh. 218).

İkinci tərəfi **ol, et, elə** və **bil** (Bu həm müstəqil, həm də qeyri-müstəqil fel kimi çıxış edə bilir: **oxuya bilmək, görə bilmək, dərsi bilmək, şeiri bilmək** və s.) kimi qeyri-müstəqil fellərdən düzələn sərbəst birləşmələrin ikinci tərəfləri “köməkçi vəzifə” daşısı da, mürəkkəb felin yaranmasında mühüm rol oynayır. **Ol, et, elə** qeyri-

müstəqil fellər birləşmə yaratmaqda ədat və qoşmalara nisbətən daha çox fəaldır. Çünki onlar olmasa, fel birləşmələri-mürəkkəb fellər yaranmaz. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji təhlil zamanı bu kimi sərbəst birləşmələrin tərəflərinin də hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını xatırlamaq lazımdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, sintaksisə aid yazılmış elmi əsərlərdə “tərkib” termini söz birləşmələri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” (3 c. Sintaksis. “Elm”. Bakı. 1981.) kitabında oxuyuruq: “Mübtədə quruluşuna görə sadə və ya mürəkkəb (tərkibi) olur. Sadə mübtədə bir sözlə (sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb) ifadə olunur... Mürəkkəb mübtədalar ikinci və ya üçüncü növ ismi söz birləşmələri, feli sifət və ya məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur” (səh. 163-164). Həmin kitabın başqa bir səhifəsində mürəkkəb söz və mürəkkəb üzv ilə əlaqədar oxuyuruq: “Mürəkkəb söz leksik vahiddir. Mürəkkəb üzv isə iki və ya daha artıq müstəqil və ya köməkçi sözün yanaşması nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir” (səh.169).

Əvvələn, buradan aydın olur ki, cümlədə mürəkkəb üzv olan söz birləşmələri “müstəqil və ya köməkçi sözün yanaşması nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir”. Demək həmin birləşmələrin əmələ gəlməsində müstəqil və köməkçi sözlər iştirak edir. İkincisi, bu birləşmələrin əmələ gəlməsində təkcə yanaşma əlaqəsi yox, digər sintaktik əlaqələr də iştirak edə bilər.

Dərslikdə xatırlanmasa da, zənnimizcə, fel şəkillərinin hekayəsi (idi), rəvayəti (imiş), şərti (isə) ilə işlənən fellər də bütövlükdə sərbəst fel birləşmələr-mürəkkəb fellər adlanmalıdır: **gəlir imiş, oxuyacaq idi, almalı isə** və s. Əgər bunlar bitişik (**gəlirmiş, oxuyacaqdı, almışsa**) yazılırsa, təhlil zamanı qeyd etmək lazımdır ki, onlar formaca sadə, məzmunca mürəkkəb fellərdir. “Azərbaycan dili” dərsliyində mürəkkəb və tərkibi fellər fərqləndirilərkən qeyd olunurdu ki, mürəkkəb fellər ancaq müstəqil mənalı sözlərdən (atılır-düşür, çalışdı-vuruşdu, çalışır-vuruşur və s.), tərkibi fellərdə isə ikinci tərəf köməkçi sözlərdən ibarət olur (yaxşı oldu, kömək et,yaxşı elə və s.). Çox maraqlıdır ki, sintaksisə aid yazılmış elmi ədəbiyyatda da buna oxşar fikirlərə təsadüf olunur. Məsələn, “Müasir Azərbaycan dili” (3 c. Sintaksis. “Elm”. Bakı. 1981.) kitabında sadə və tərkibi xəbərlər ilə əlaqədar olaraq oxuyuruq: “Tərkibində köməkçi söz olan xəbəri ayrıca bir növ kimi verdikdə xəbərin quruluşunda belə bir dolaşlıq əmələ gəlir: sadə, düzəltmə

sözlər şəxs sonluğu qəbul etdikdə (məs.: Bu kitabdır. Mən danışıram) sadə, köməkçi sözlə işləndikdə isə (məs.: Bu kitab idi. Mən danışırdım) tərkibi xəbər olacaqdır. Həmçinin söz birləşməsi ilə ifadə olunan xəbəri həm mürəkkəb (məs.: Bu, **anamın kitabıdır**), həm də tərkibi (məs.: Bu, **anamın kitabı deyil**) adlandırmağa məcburuq. Belə bir qarışıqlıq olmasın deyə, biz də ənənəvi bölgüyə əsaslanaraq, əksər dilçilər kimi iki müstəqil, eləcə də müstəqil və köməkçi sözdən ibarət xəbəri eyni bir quruluş növünə daxil edirik və belə xəbərləri mürəkkəb (tərkibi) xəbər adlandırırıq” (səh. 170.).

Demək, həmin kitabın mübtədalardan bəhs olunan hissəsində ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunan mübtədalar (səh. 169), burada isə sonuncu tərəfi qeyri-müstəqil sözlərdən ibarət olan birləşmələr tərkibi üzv adlanır. Hər iki halda mürəkkəb üzvlərin tərkibi adlanması “tərkibi” termini haqqında tam təsəvvür yaratmır. Lakin həm tərkibi mübtədaların, həm də tərkibi xəbərlərin söz birləşmələrindən ibarət olması mübahisə doğurmur. Ümumiyyətlə, sintaksisdə mürəkkəb və tərkibi üzvlərin sərhədi hələ müəyyənləşdirilmədiyi halda, “tərkibi” termininin morfolojiyaya aid dərsliyə gətirilməsi müəllimlərin haqlı narazılığına səbəb olmuşdu. Hazırda **yaxşı etdi, yaxın oldu, danışa bildi** və s. kimi fellər mürəkkəb fellər hesab olunur.

Mürəkkəb zərflər haqqında. Vaxtilə “Azərbaycan dili” dərsliyində tərkibi zərflər haqqında qeyd olunurdu ki, tərkibi zərflər bir neçə sözdən ibarət olur və ayrı yazılır, məsələn, **bu gün** (gedərik), **bir az** (danış), **bir an** (gözlə) və s.

VIII sinif şagirdləri üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyində isə **bu gün, həmin anda, bu yerlərə, orta əsrlərdə, ən böyük, əlli il, yarım əsr** və s. kimi birləşmələr tərəflərə ayrılı bilməyən birinci növ təyini söz birləşməsi hesab edilmişdir.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, eyni məna və formalı vahidlər morfolojiyada “tərkibi”, sintaksisdə isə “tərəflərə ayrılı bilməyən” (yəni sabit) birinci növ təyini söz birləşməsi adlandırılır. Bizə elə gəlir ki, ikinci dərslidəki fikir daha düzgündür. Azərbaycan dilində zərflik funksiyasında işlənən çoxlu zərf birləşmələrinə də təsadüf edilir. Məsələn, Y.Seyidov “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında (Bakı, 1966) zərf birləşmələri haqqında da ümumi məlumat vermişdir. Burada tabeədi söz zərflərdən ibarət olur. Müəllif

komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə onları aşağıdakı kimi quruplaşdırmışdır:

a) Zərf+zərf. Burada birinci tərəf kəmiyyət, ikinci tərəf isə tərtibi-hərəkət və bəzən də yer və zaman zərflərindən ibarət olur: çox kəskin (danışmaq), olduqca (Bu söz B.Əhmədovda ədat kimi təqdim edilmişdir – A.Paşayev) yavaş (yerimək), bir qədər tez (başlamaq), bir qədər yavaş (danışmaq), bir qədər ucadan (qışqırmaq), xeyli geridə (qalmaq), xeyli gec (gəlmək), tamamilə yanaşı (yerimək), bir qədər (getmək) və s.

b) İsim+zərf, əvəzlik+zərf: dostlardan aralı (dolanmaq), qarışqadan yavaş (getmək), təyyarədən iti (uçmaq), hamıdan tez (oyanmaq) və s. (səh. 182-183).

Əgər diqqətlə nəzərdən keçirilsə, görürük ki, tərkibi zərflərlə zərf birləşmələri arasında da əsaslı fərqlər vardır: a) Birincilər ismi, ikincilər isə zərf birləşmələridir; b) Birincilərdə tabeəddici söz isim, ikincilərdə isə zərflərdir; c) Tərkibi zərflər sabit, zərf birləşmələri isə sərbəst birləşmələrdir: çox kəskin-öldüqca kəskin, öldüqca yavaş-çox yavaş, öldüqca asta-çox asta, bir qədər ucadan-bir qədər zəif, bir qədər zildən, xeyli gec-xeyli tez, xeyli işləmək, xeyli adam və s.; ç) həm tərkibi zərflər, həm də zərf birləşmələri cümlədə zərflilik funksiyasında çıxış edir. Lakin müəllimlər morfoloji təhlil zamanı bu cür birləşmələrin adını çəkmədən onların komponentlərini ayrılıqda təhlil edir və hansı nitq hissəsi olmasını göstərir. Yaxşı olar ki, müəllimlər əvvəl cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən bu birləşmələrin adını söyləsinlər, sonra isə onun komponentlərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını xatırlasınlar. Sintaktik təhlil zamanı isə onları öz adı ilə – zərf birləşmələri adlandırsalar, daha düzgün olar.

Bura qədər deyilənləri nəzərə alaraq, əsas nitq hissələrini quruluşca üç yerə bölmək lazımdır: 1) Sadə: ana, torpaq, vətən; gözəl (insan), kiçik (şəhər), mavi (səma); on (dəftər), az (meyvə), beş (ev); mən, sən, o; oxumaq, gəlmək, çalmaq; yavaş (oxumaq), tez (gəlmək), xeyli (işləmək); 2) Düzəltmə: başlıq, dəmirçi, çağırış; maraqlı (söhbət), dadsız (meyvə), çalışqan (şagird); üçüncü (ev); başlamaq, gözləmək, çoxalmaq; qəflətən (gəlmək), sürətlə (danışmaq), qəhrəmancasına (vuruşmaq); 3) Mürəkkəb: dəvəquşu, günəbaxan, Məmmədəli, Əlihüseyn; ucaboy (oğlan), ağsaqqal (kişi), stolüstü (lampa); üç-dörd (şagird), beş-altı (əsgər); atılıb-düşmək, vurub-yıxmaq, deyib-gülmək;

yavaş-yavaş (oxumaq), beş-beş (çıxmaq), tez-tez (danışmaq), ürəyi düşmək, göz qoymaq; hazır eləmək, dost olmaq, bişirə bilmək, işləyə bilmək və s.

Lakin bunlardan başqa, Azərbaycan dilində “Morfologiya” sahəsində öyrənilən və söz birləşməsi formasında olan əsas və köməkçi nitq hissələrinə aid bir çox sözlər də vardır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb adlar. Bunlar sabit söz birləşmələri (qulaq asmaq, göz qoymaq, dabanına tüpürmək və s.) ilə sərbəst birləşmələr (Nizaminin əsərləri, Bakı gecələri, evin qapısı, ağac kölgəsi, gözəl insan, oxumaq həvəsi və s.) arasında xüsusi bir təbəqə təşkil edən rəsmi söz birləşmələridir: Qız qalası, Bakı şəhəri, Azərbaycan Respublikası (Azərbaycan SSR ilə müqayisə et), Bakı Dövlət Universiteti, “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” (jurnalı), Səməd Vurğun küçəsi, Azadlıq meydanı, Şəhidlər xiyabanı, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Axund Molla Pənah Vaqif və s.

2. Ədatlarla işlənən və çoxaltma dərəcəli sifətlər: lap göy,ən qırmızı, olduqca sarı, daha qara və s. Ədatlar leksik mənaya malik olmadığı üçün bunlar sadə sifətlər hesab edilir. Lakin çoxaltma və azaltma dərəcəsi yaradan **tünd, açıq** sözləri kimi leksik mənası olan **az** və **çox** sözlərdən də istifadə olunur. Dərslərdə bu barədə müəyyən məlumatla təsadüf olunmadığı üçün müəllimlər ədatlar kimi onları da sifətdən ayrı yazırlar. Bizə elə gəlir ki, onları da defislə yazmaq və mürəkkəb sifət adlandırmaq lazımdır: **az-qırmızı, çox-qara** və s.

3. Ayrı yazılan saylar: **on beş** (dəftər), **iyirmi üç** (kitab), **bir sıra** adamlar, **bir çox** məsələlər və s. Bunlar mürəkkəb saylardır.

4. Ayrı yazılan və I növ təyini söz birləşməsi formasında olan qeyri-müəyyən əvəzlilikləri: heç kim, hər kəs, heç nə, heç şey və s. Bunlar da mürəkkəb əvəzliliklərdir.

5. Ayrı yazılan fellər: kömək etmək, oxuya bilmək, yazır idi, gələcək imiş, razı salmaq, razılığa gəlmək, ayrı düşmək və s.

6. Ayrı yazılan zərflər: bu gün, o gün, hər gün, heç zaman və s. Bunlar parçalana bilməyən, lakin müxtəlif nitq hissəsinə (əvəzlik+isim) aid olan zərflərdir.

7. Qoşmalarla işlənən sözlər: Eldar üçün, evə qədər, səndən ötrü və s. Qoşmalar da leksik mənaya malik olmadıqları üçün bunlara da söz birləşməsi demək olmaz.

8. Ayrı yazılan bağlayıcılar: ona görə ki, həm də, ya da, və yaxud, istərsə də və s.

9. Ayrı və defislə yazılan nidalar: ay can, pəh-pəh, ay can-ay can və s.

“Tərkibi” termini yeni proqramdan çıxarıldığı üçün bu cür say, əvəzlik, fel, zərf, bağlayıcı, ədat və nidalar da mürəkkəb sözlər kimi izah edilməlidir.

Dilçi alimlərlə şifahi söhbət zamanı onların hamısı morfolojiyada “söz birləşməsi formasında olan” ifadəsinin əleyhinə çıxırlar. Çünki mürəkkəb sözlər leksik, söz birləşmələri isə sintaktik vahidlərdir. Elə biz də bu fikirdəyik. Lakin unutmamaq olmasın ki, bütün sabit və sərbəst birləşmələrin də leksik mənalara vardır. Tərkibindəki sözlərin sayından asılı olmayaraq onlar bütövlükdə bir leksik məna ifadə edir.

Tərkibi nitq hissələri haqqında bura qədər deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, istər “tərkibi”, istərsə də “söz birləşməsi formasında olan” terminlərdən istifadə edilməsi morfolojiyada geniş işlənən bu cür birləşmələrin tərkibində heç bir dəyişiklik yaratmır. Fakt budur ki, bütün əsas nitq hissələrində söz birləşmələri formasında olan nitq hissələri mövcuddur. Onların “tərkibi” adlandırılması da bizim bu vaxta qədər söz birləşmələri mənasında qavradığımız “tərkib” termini haqqında heç bir dəyişiklik yaratmır.

Qoşmalı birləşmələr haqqında. Elmi ədəbiyyatda qoşmalı birləşmələr haqqında məlumat verilsə də, məktəb dərsliklərində onlar leksik mənası olmayan köməkçi nitq hissəsi hesab edilir. Onlar qoşulduğu sözlərdə müəyyən məna çalarlığı yaradır: Rafiq ilə, Fərid üçün, Alimə kimi, Ümid qədər, Təranədən başqa, Elçindən qeyri, Turanəyədək, Günəyə tərəf və s.

Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn, **Dağ zirvəsi qartal üçündür** cümləsində **üçündür** sözünü ayrılıqda xəbər kimi götürmək olmaz, o, **qartal** sözü ilə birlikdə sadə xəbərdir.

Bəllidir ki, qoşmalar qoşulduğu sözlərdə müəyyən məna çaları yaradır və onlarla birlikdə bir suala cavab verir. Təlim prosesində bəzi müəllimlər isə **sənin tək, quş kimi, Əhməd kimi** birləşmələri səhv olaraq bütövlükdə qoşma adlandırırırlar. Nümunələrdən göründüyü kimi,

Azərbaycan dilində qoşmalı söz birləşmələri mövcuddur. Məktəb dərslərində isə bunlar haqqında müəyyən məlumata təsadüf edilmir.

Elmi ədəbiyyatda “qoşmalı birləşmələr”də (Məs.; Y.Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında. səh. 106.) bəhs olunsada, müəllimlər ancaq dərslərə əsaslanmalı, qoşmalı sözləri cümlənin sadə üzvü hesab etməlidirlər.

Mürəkkəb bağlayıcılar haqqında. “Azərbaycan dili” dərslərində bağlayıcılar quruluşca iki yerə ayrılır: sadə (və, ki, həm, gah, amma, ancaq, çünki və s.), mürəkkəb (halbuki, hərgar, habelə, ona görə ki, onun üçün ki, madam ki, belə ki, həm də, həm də ki, ya da ki, və ya da ki, və yaxud, istərsə də və s.).

Söz yox ki, vaxtilə tərkibi adlandırılan bağlayıcılar bütövlükdə bir vəzifə daşıyır, lakin onlar müxtəlif funksiyalı bağlayıcı və əsas nitq hissələrinin (nə, hər, belə, onun, ona, istərsə və s.) birləşməsindən əmələ gəlir. Tərkibi adlandırılan bu bağlayıcılar da ismi və feli (hətta zərf, qoşmalı) birləşmələr kimi müəyyən qanun və normalara tabedir. Onların da tərəfləri arasında tabe və tabeədi tərəflər vardır. Məsələn, burada əsasən **ki** tabeədi bağlayıcısı idarəetmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Elə buna görə də onları spesefik xüsusiyyətlərə malik bağlayıcı birləşmələri adlandırmaq daha düzgün olardı.

Tərkibi modal sözlər haqqında. “Azərbaycan dili” dərslərində modal sözlər də quruluşca iki qrupa ayrılır: sadə və mürəkkəb; a) Sadə modal sözlər: güya, yaxşı, xülasə, qərəz, gərək, müxtəsər, doğrudan, doğrusu, görünür, deyəsən, görəsən, mənəcə, sənəcə, deməli, sözsüz, tutaq, həqiqətən və s.; b) Mürəkkəb modal sözlər: Yaxşı ki, bəlkə də, demə ki, gərək ki, görünür ki, bir sözlə, söz yox və s.

Azərbaycan dilində bunlardan başqa, eyni formalı çoxlu modal sözlərə təsadüf olunur: həqiqətən də, doğrudan da, doğrudan-doğruya, yəqin ki, şübhəsiz ki, ehtimal ki, bizim fikrimizcə, güman ki, təəssüf ki, açıq sözlə desək, qısa desək, müxtəsər desək, ümumiyyətlə desək, deməli ki, sən demə, deyilənə görə, onun fikircə, bizim qənaətimizə görə, sizin rəyinizə görə və s.

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi öyrənilməsinin 50-60 ilə yaxın tarixi vardır. Məktəb dərslərində də onların yeri hələ tam sabitləşməyib. Modal sözlər gah köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim edilmiş, gah da dərsləkdən çıxarılmışdır. Onlar “Ara sözlər” adı ilə sintaksisdə ardıcıl öyrənilmişdir. Bizə elə gəlir ki, modal

sözlərin həm morfolojiyada, həm də sintaksisdə verilməsinin böyük elmi və təcürbi əhəmiyyəti vardır. Bəlkə də, bu vaxta qədər az tədqiq edildiyindən ki, dərsləkdə əvvəllər tərkibi adlandırılan modal sözlər elmi ədəbiyyatda “mürəkkəb” modal sözlər kimi qeyd edilməkdədir. Digər söz birləşmələrində olduğu kimi mürəkkəb modal sözlər də sintaksisin ümumi qanun və normaları əsasında formalaşmışdır.

Mürəkkəb nidalar haqqında. Dərsləkdə nidaların sadə (ay, ey, ox, of, oy və s.) və mürəkkəb (pəh-pəh, ay can, ay-ay-ay, vay-vay və s.) quruluşa malik olması qeyd edilmişdir. Müəlliflər nidaların yazılışı ilə əlaqədar olaraq qeyd edirlər: “1. Ay, ey nidaları ilə başqa sözün əmələ gətirdiyi tərkibi nidalar ayrı yazılır; məsələn, Ay can, ay can! Ay aman! Ey vay, ay haray və s...”

Uzun illərin pedaqoji təcürbəsinə və müxtəlif quruluşlu söz və söz birləşmələri üzərində aparılan müşahidələrə əsasən inamla demək olar ki, tərkibi adlanan düstün nitq hissələrini, o cümlədən nidaları “mürəkkəb” adlandırmaq daha düzgün olar və onlar reallığı daha obyektiv şəkildə əks etdirər.

Məlumdur ki, bütün mürəkkəb sözlər söz birləşmələri kimi sintaktik üsulla yaranır. Demək, mürəkkəb söz və söz birləşmələri ancaq bitişik və ayrı yazılmalarına görə bir-birindən fərqlidir. Lakin mürəkkəb söz morfolojiyanın, söz birləşmələri isə sintaksisin tədqiqat obyektidir. Bir də onların arasında o qədər də böyük sədd çəkmək özü düzgün deyildir. Çünki həm morfolojiya, həm də sintaksis bütövləkdə “qrammatika” adlanır.

Dərsləklərdə olan bütün tərkibi nitq hissəsi mürəkkəb adlandırılmalıdır. Lakin onlar bitişik yazılan mürəkkəb nitq hissələrindən fərqləndirilməlidir. Elmi baxımdan isə bütün tərkibi nitq hissələri birləşmələrdir. Onların çoxu söz birləşmələrindən də fərqlənir. Hər iki qrup sintaktik normalar əsasında söz birləşmələri və əsas nitq hissələrindən düzəlir, birləşmələrdə isə çox vaxt tərəflərdən biri köməkçi nitq hissələrindən ibarət olur. Tərkibi hesab edilən elə birləşmələr də vardır ki, artıq onlar dilimizdə sabitləşmişdir: **bu gün, o gün, on beş, iyirmi üç** və s.

Bəllidir ki, şagirdlər morfolojiyanı əsasən VI-VII siniflərdə öyrənirlər və müxtəlif morfoloji təhlillər də məhz bu siniflərdə təşkil olunur. VIII-IX (hətta X-XI) siniflərdə isə sintaktik təhlillərlə yanaşı, morfoloji (hətta fonetik) təhlillərdən də tez-tez istifadə olunması,

dərslərdə də buna uyğun çalışmaların verilməsi şagirdlərin bu sahədə qazandıqları bilik və vərdişlərin daha da möhkəmləndirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə xidmət etmiş olur.

3. SİNTAKTİK TƏHLİLİN APARILMASI HAQQINDA.

Şagirdlər ibtidai siniflərdə ayrı-ayrı sahələri ilə tanış olsalar da, qrammatikanın ən mürəkkəb bölməsi olan “Sintaksis”i VIII-IX siniflərdə sisteməlik şəkildə geniş öyrənirlər. Müəllimlər V-VII siniflərdə fonetika, leksika və morfolojiyanın tədrisi zamanı sintaktik təhlildən geniş istifadə etdikləri kimi VIII-IX siniflərdə sintaksisin tədrisi prosesində, yeri gəldikcə, fonetik və morfoloji təhlillərə də xüsusi fikir verirlər. Sintaksisin qanun və normalarının şagirdlərə hərtərəfli öyrədilməsində isə sintaktik təhlilin aparılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərə sintaktik təhlil qaydaları geniş şərh edilməlidir.

1. Sadə cümlənin sintaktik təhlil qaydası. 1. Təhlil olunan cümlə düzgün intonasiya ilə oxunduqdan sonra onun qrammatik əsası göstərilir və sadə olduğu müəyyənləşdirilir; 2. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü (nəqli, sual, əmr və ya nida cümləsi olduğu) göstərilir; 3. Cümlənin quruluşu; a) şəxsi və şəxssiz olması; b) Müxtəsər və ya geniş cümlə olması; c) bütöv və ya yarımçıq cümlə olması (mövzular keçirildikdən sonra) göstərilir; 4. Əgər cümlə həmcins üzvlər, xüsusiləşmələr, xitablar, ara sözlər və s. hesabına genişlənmisə, qeyd etmək lazımdır (mövzular keçildikdən sonra); 5. Cümlə üzvlərinə görə təhlil edilir və hər bir üzvün nə ilə ifadə olunduğu, quruluşca növü göstərilir (əvvəlcə xəbər və mübtəda müəyyənləşdirilir, sonra xəbər və mübtədaya aid olan üzvlər göstərilir).

Müəllimlər çox düzgün olaraq quruluşundan asılı olmayaraq sintaktik təhlilə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünü göstərməkdən başlayırlar. Sonra cümlənin quruluşca növü müəyyənləşdirilir. Əgər cümlə sadədirsə, onun müxtəsər və ya geniş, şəxsi və ya şəxssiz olması, qrammatik əsası qeyd edilir. Bu zaman məntiqi ardıcılığa riayət edildiyi üçün təhlil qaydasında qeyd olunan birinci maddə artıq görünür. Çünki burada söhbət sadə cümlənin təhlilindən gedir. Sadə cümlələrdə isə ancaq bir qrammatik əsas ola bilər. Bu bənd mürəkkəb cümlələrin sintaktik təhlili zamanı qeyd oluna bilər.

Bundan əlavə, “qayda”da cümlə üzvləri təhlil olunanda onların hansı suala cavab verməsi də göstərilir. Lakin buna baxmayaraq, müəllimlər mübtədaya əsasən sual verərək xəbəri müəyyənləşdirdikdən sonra xəbərə əsasən sual verməklə mübtədanı tapırlar. Cümlə üzvlərinin şərti işarələrlə göstərilməsi də burada qeyd olunmamışdır. Adətən, nümunə göstərilən cümlənin həm şifahi, həm də yazılı təhlili ayrılıqda qeyd oluna bilər. Eyni zamanda çox düzgün olar ki, cümlə üzvləri morfoloji təhlildə olduğu kimi cümlədən kənara çıxarılsın və onun xüsusiyyətləri sadalansın. Lakin şifahi təhlil zamanı cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növünün və cümlə üzvləri arasında olan sintaktik əlaqələrin göstərilməsi unudulmamalıdır. Unutmaq olmaz ki, müəllimlər təhlil zamanı müxtəlifliyə yol verməməlidirlər.

Faktlar göstərir ki, sadə cümlənin sintaktik təhlili zamanı müəllimlər heç vaxt ancaq nə şifahi, nə də yazılı təhlildən istifadə edirlər. Təhlil zamanı onların hər ikisindən eyni dərəcədə bəhrələnilir. Müəllimlər **Usta Nicat öz ölümü ilə beş fəhlənin həyatına nicat verdi** cümləsini dərslərdə nümunə verdiyi kimi yox, aşağıdakı şəkildə sintaktik təhlil edirlər.

Şifahi məlumat: a) Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir; b) Quruluşca bütöv, sadə, geniş və müəyyən şəxslə cümlədir; c) Bir qrammatik mənası vardır (Nicat nicat verdi). Bundan sonra cümlə üzvləri aşağıdakı şəkildə şərti işarələrlə qeyd olunur və hər cümlə üzvlərinin üstündə sualı da yazılır:

hansı? kim? hansı? nə ilə? neçə? nəyə? nə etdi?

Usta Nicat öz ölümü ilə beş fəhlənin həyatına nicat verdi.

Suallar verməklə cümlə üzvləri müəyyənləşdirilərkən onların hansı nitq hissələri və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunması, nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətləri aşağıdakı şəkildə sadalanır. Cümlə üzvləri və söz birləşmələri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr qeyd olunur:

a) nicat verdi: feli xəbərdir, sualı: nə etdi? mürəkkəbdir; frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuşdur (qeyri-müəyyən təsirlik halda olan **nicat** ümumi isim və **ver** təsirli felindən düzəlmişdir; birləşmənin tərəfləri arasında idarə əlaqəsi mövcuddur; tabeədar söz: **verdi**); bütövlükdə təsirsiz feldir, təsdiqdir, felin məlum növündədir, xəbər

şəklindədir: **-di** şühudi keçmiş zaman şəkilçisidir, III şəxsin təkindədir; mübtədə ilə uzlaşır.

b) Nicat: mübtədə, kim? sualına cavab verir, sadə; konkret xüsusi isimlə ifadə olunmuşdur, təkdir, ismin adlıq halındadır.

c) fəhlənin həyatına: vasitəli tamamlıqdır, sual: nəyə?; III növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur, mürəkkəbdir; birləşmə bütövlükdə ismin yönlük halındadır, tərəflər arasında idarə (II tərəf əsas, I tərəf asılı sözdür) və uzlaşma (I tərəf əsas, II tərəf asılı sözdür) əlaqəsi mövcuddur; tamamlıqla xəbər arasında idarə əlaqəsi mövcuddur.

ç) beş: təyindir, sualı: neçə?; miqdar sayı ilə ifadə olunmuşdur, aid olduğu birləşmə ilə yanaşma əlaqəsindədir.

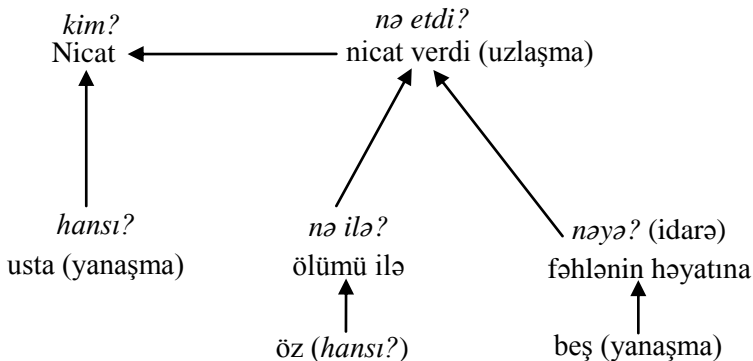
d) ölümü ilə: vasitəli tamamlıqdır, sualı: nə ilə?; sadədir, qoşmalı isim ilə ifadə olunmuşdur; **ölümü**-III ş. tək mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş düzəltmə (öl-üm) isimdir, birləşmənin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur; **ölümü** və **ilə** qoşması arasında yanaşma, **ölümü ilə** xəbər arasında yanaşma əlaqəsi mövcuddur.

e) öz: təyindir, sual: hansı?; sadədir, təyini əvəzliklə ifadə olunmuşdur; **ölümü** sözünü təyin edir, birinci növ ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi çıxış edir və ikinci tərəflə yanaşma əlaqəsindədir.

ə) usta: təyindir, sual: hansı?; sadədir, ümumi isimlə ifadə olunmuşdur, aid olduğu **Nicat** adı ilə yanaşma əlaqəsindədir.

Sintaktik təhlilin bu üsul ilə aparılması həm şagirdlərin morfoloji biliklərinin möhkəmləndirilməsinə, həm də müxtəlif quruluş və mənalı söz birləşmələrinin asan başa düşülməsinə kömək edir.

Sintaktik təhlil zamanı cümlə üzvlərinin sualını və onların arasındakı sintaktik əlaqəni göstərən xüsusi sxemdən də istifadə olunur:

Faktlar göstərir ki, müəllimlər bu cür sxemdən istifadə etmirlər. Odur ki, təhlil zamanı cümlə üzvləri arasında olan əlaqələrin şifahi olaraq qeyd olunması daha məqsədəuyğundur (Bundan sonra cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrini göstərməklə kifayətlənəcəyik).

Şəxslı cümlələrin təhlili zamanı müəyyən, qeyri-müəyyən və ya ümumi olmasını qeyd etmək lazımdır. Nümunə üçün: **Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər** cümləsini təhlil edək:

Şifahi məlumat: a) Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir; b) quruluşca ümumi şəxslı bütöv cümlədir (Sonra cümlə aşağıdakı kimi təhlil edilir):

Sözün doğrusunu zarafatla deyərlər.

Sonra cümlə üzvləri haqqında aşağıdakı fikirlər söylənilir:

a) **deyərlər:** xəbərdir; sadədir; sualı: nə edərlər?; məlum felle ifadə olunur; xəbər şəklindədir.

b) **sözün doğrusunu:** müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır; sual: nəyi?; mürəkkəbdır; III növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur; xəbərlə idarə əlaqəsindədir; birləşmənin tərəfləri arasında uzlaşma və idarə əlaqəsi vardır.

c) **zarafatla:** tərzi-hərəkət zərfliyidir; sualı: necə?; sadədir; düzəltmə zərflə ifadə olunmuşdur; xəbərlə yanaşma əlaqəsindədir.

Müəllimlər bəzən də təhlil zamanı cümlə üzvlərinin hansı nitq hissəsi və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunmasını göstərir və onlardan ancaq birini geniş şəkildə morfoloji təhlil edir və ya bunu şagirdlərdən tələb edirlər. Morfoloji təhlil olunan sözü müəllim özü müəyyənləşdirir.

Məlumdur ki, III növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər. Lakin bu cür birləşmələrin bütövlükdə bir cümlə üzvü olması və ya söz birləşməsinin tərəfləri arasına daxil olan sözlərin ikinci tərəfə aid təyin kimi götürülməsi haqqında dərslıkdə müəyyən fikrə təsadüf olunmur. Bəzi müəllimlər bu cür birləşmələri bütövlükdə bir üzv kimi götürür, bəziləri isə birləşmənin tərəfləri arasına daxil olan sözləri müstəqil cümlə üzvü kimi təhlil edirlər. Lakin bizə elə gəlir ki, bu barədə konkret fikir söyləmək çətindir. Çünki bu, müxtəlif cümlələrdə müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

nə?

hansı? nəyə? nə edirdi?

a) **Xəzərin ağ köpüklü dalğaları sıldırım qayalara çırpılırdı.**

nə?

nədən?

b) Sözün poetik funksiyası onun adi informativ funksiyasından

nə edir?

fərqlənir.

Birinci cümlə bədii, ikincisi isə elmi üslubdadır. Birinci cümlədə birləşmə daxilində işlənən **ağ köpüklü** birləşməsini müstəqil üzv kimi göstərmək mümkün olduğu halda, ikinci cümlədə birləşmələr arasında olan sözlər birləşmələr ilə bütövlükdə bir üzv olur. Çünki ikinci cümlədə birləşmələr arasında işlənən sözləri müstəqil üzv kimi götürsək, cümlə məntiqi cəhətdən pozular (Sözün funksiyası onun funksiyasından fərqlənir). Demək, III növ ismi birləşmələrin tərəfləri arasına daxil olan sözlər o vaxt müstəqil cümlə üzvü kimi götürülər ki, birləşmə ilə ifadə olunan üzv onlarsız öz mənasını itirməsin və cümlədəki fikir məntiqi cəhətdən də düzgün olsun.

Lakin buna baxmayaraq, TQDK tərəfindən hazırlanmış və “Abituriyent” jurnalında arasına söz daxil olan bütün III növ təyini söz birləşmələri bütövlükdə bir üzv kimi göstərilir. Demək, bunu əldə əsas tutaraq təlim prosesində cümlə təhlili zamanı onların hamısını bütövlükdə bir üzv kimi göstərmək lazımdır. Elə buna görə də birinci cümlədə **ağ köpüklü** birləşməsini müstəqil cümlə üzv kimi yox, söz birləşməsi ilə birlikdə bir üzv kimi götürmək lazımdır.

Xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr haqqında. Çox maraqlıdır ki, “Azərbaycan dili” proqramının “A” variantında “Xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr” mövzusu çıxarılsa da, proqramın “B” variantında bu mövzu saxlanmışdır. Lakin VIII sinif “Azərbaycan dili” dərslində bu mövzuya aid materiallara da təsadüf olunmur. Çoxsaylı müəllimlərin xahiş və ehtiyaclarını nəzərə alaraq xüsusiləşmiş cümlə üzvləri haqqında nisbətən ətraflı məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Doğrudan da, xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr həm vasitəli tamamlıq və zərfliliklərlə, həm də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz və qarşılaşdırma-güzəşt budaq cümlələrlə əlaqədar olduğu üçün onların şagirdlərə öyrədilməsi vacibdir. Adətən, qarşılaşdırma-güzəşt budaq cümlələri sadələşdirəndə xüsusiləşdirilmiş zərfliklərə çevrilir. Bunlarla yanaşı tabeli mürəkkəb cümlələrə aid test materiallarında onlarla əlaqədar olan suallara təsadüf edildiyi üçün, doğrudan da, xüsusiləşmiş üzvlü cümlələri şagirdlərə öyrətməyi şərtləndirir.

Sintaksisin ən çətin və mürəkkəb mövzularından biri də xüsusiləşmiş üzvlü cümlələrdir. Xüsusiləşmiş üzvlərin ismi, feli və qoşmalı birləşmələrlə ifadə olunduğunu, müəyyən cümlə üzvlərinin (hətta, söz birləşmələri tərəfindən biri həmcins olduqda) mürəkkəb formaları olduğunu da nəzərə alsaq, onların rəngarəngliyi asanlıqla təsəvvür edilər. Dərslərdə göstərilir ki, bütün cümlə üzvləri xüsusiləşə bilər, lakin tamamlıq və zərflilər daha çox xüsusiləşir. Mübtədə, xəbər və təyinlərin xüsusiləşməsinə aid isə nə nəzəri məlumat verilmiş, nə də nümunə göstərilmişdir. Güman etmək olardı ki, xüsusiləşmələrin bir növü olan “Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər” paragrafında bütün cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsinə aid məlumat və nümunələr veriləcəkdir. Lakin burada da xüsusiləşmiş təyin və xəbərlər “unudulub”.

Azərbaycan dili dərslərində aparılan müşahidələrdən məlum olur ki, təcrübəli müəllimlər dərslərdə verilən nəzəri məlumatlarla kifayətlənmir, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrini nəzərə alaraq elmi ədəbiyyatdakı fikirlərdən də səmərəli və yaradıcı şəkildə bəhrələnir, yeni bilikləri daha asan yolla şagirdlərə öyrədirlər. Bu zaman onlar əlaqədar mövzulardan da müqayisə yolu ilə geniş istifadə edirlər. Müəllimlərin əksəriyyəti isə xüsusiləşmiş üzvlərin tədrisi zamanı müəyyən elmi və metodik səhvlərə yol verirlər. Buna görə də qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsini nəzərə alaraq, bəzi əlavə məlumat verməyi lazım bilirik.

Müəllim xüsusiləşmiş üzvlərin tədrisinə müəyyən saatlar verilməsə də, işini elə planlaşdırmalıdır ki, mövzunu şagirdlərə öyrədə və yeni bilikləri möhkəmlədə bilsin. Mövzunu aşağıdakı kimi planlaşdırmağı tövsiyə edirik: 1. Xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr haqqında məlumat; Tamamlıqların xüsusiləşməsi – 1 s.; 2. Zərflilərin xüsusiləşməsi; Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər – 1 s.; 3. Xüsusiləşmiş üzvlərdə durğu işarələrinin işlədilməsi və cümlə təhlili – 1 s.

Müəllim xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr haqqında məlumat verdikdən sonra xüsusiləşmiş tamamlıqlar barədə danışır. Bu zaman müsahibə yolu ilə ismin halları, qoşmalar, qoşmalarla işlənə bilən ismin halları və nəhayət, vasitəsiz, vasitəli tamamlıqlar xatırlansa, yəni xüsusiləşmiş tamamlıqların öyrənilməsi üçün zəmin yaradılsa, yeni mövzunun şagirdlərə mənimsədilməsi işi xeyli asanlaşar. Nəzərə

çatdırılmalıdır ki, qoşmalı tamamlıqlar vasitəli tamamlıqlardır. Demək, xüsusiləşən tamamlıqlar da məhz onlardan ibarət olur.

Dərslərdə xüsusiləşmiş tamamlıq və zərflilər haqqında nəzəri məlumatlara və çalışmalara təsadüf olunmur. Buna görə də yaxşı olar ki, müəllimlər qoşmaların tədrisi zamanı ismin çıxışlıq halında olan fərqləndirmə qoşmaları izah edərkən xüsusiləşmiş tamamlıqlar, feli bağlamaların tədrisi zamanı isə **baxmayaraq, asılı olaraq, asılı olmayaraq** sözləri ilə xüsusiləşən zərflilər haqqında da məlumatlar versin. Tamamlıq və zərflilərin tədrisi zamanı isə xüsusiləşmiş tamamlıqlar və zərflilər haqqında nisbətən geniş məlumat verməli və sintaktik təhlillər zamanı verilən bilikləri möhkəmləndirməyə çalışmalıdır.

1) Tamamlıqların xüsusiləşməsi. Bəllidir ki, tamamlıqlar **başqa, qeyri, özgə, savayı, əlavə, əvəzinə** və s. qoşmalarla xüsusiləşir. Bunlardan **əvəzinə** qoşması haqqında nisbətən geniş məlumat verməyi lazım bilir.

Bu vaxta qədər şagirdlər öyrənmişlər ki, ismin yiyəlik halında işlənən sözlər, əsasən, III növ təyini söz birləşmələri yaratmağa xidmət edir və həmin söz birləşməsi də müxtəlif cümlə üzvü funksiyası daşıyır. Bundan başqa, yiyəlik halda işlənən sözlər ayrılıqda ancaq cümlənin xəbəri ola bilər. Qoşmaların tədrisi zamanı isə bəlli olur ki, yiyəlik halda olan sözlər qoşmalarla da işlənir və birlikdə cümlənin, əsasən, tamamlığı olur. Tamamlıqların xüsusiləşməsində isə **əvəzinə** qoşması xüsusilə diqqətə cəlb edir. Bu söz həm isim, həm də ancaq yiyəlik halda olan sözə qoşulduqda qoşma kimi işlənə bilər. Məs.: **Mehmanın əvəzinə, Güldərya uşaqlardan üzr istədi** cümləsində Mehmanın əvəzi – III n. ismi birləşməsi yönlük halda işləndiyi üçün cümlədə elə tamamlıq olmalıdır. Lakin bu birləşmə **Mehmanın qardaşına, Mehmanın dəftərinə** kimi yönlük halda işlənən birləşmələrdən fərqlənir. Çünki burada əvəzinə (**əvəz**-kök, -i – III ş. təkinin mənsubiyyət şəkilçisi, -ə – yönlük hal şəkilçisi) sözü isim olsa da, bütövlükdə qoşma funksiyası daşıyır və onu **yerinə** sözü ilə də əvəz etmək mümkündür. Çox maraqlıdır ki, “Azərbaycan dili” (Bakı, 1995.) dərslərində “İsmi adlıq və yiyəlik halı ilə işlənən qoşmalar” paraqrafında **əvəzinə** qoşmasına təsadüf edilmir. **Qədər, kimi** və **tək** qoşmaları həm adlıq (Turanə qədər, Fəridtək) həm də yiyəlik (onun qədər, onun kimi, onuntək) işləndiyi halda, **əvəzinə** qoşması ancaq

Yiyəlik halda olan sözlərlə əlaqəyə girir və onları idarə edir. Zənnimizcə, **əvəzinə** sözü qoşma yox, isimdir. Yuxarıdakı cümləni şərti işarələrlə aşağıdakı kimi yazılı sintaktik təhlil etmək olar:

Mehmanın əvəzinə, Güldərya uşaqlardan üzr istədi.

Başqa, qeyri, özgə, savayı, əlavə qoşmaları isə ancaq çıxışlıq halda işlənən isimlərə qoşularaq xüsusiləşmiş tamamlıqlar yaradır. Demək, müəllimlər xüsusiləşmiş tamamlıqlar haqqında şagirdlərə yeni biliklər verməklə yanaşı, onların ismin halları haqqında yiyələndikləri bilik və vərdişləri daha da genişləndirməli və möhkəmləndirməlidir.

Məlumdur ki, **ilə** cümlədə daşdığı vəzifəyə əsasən həm bağlayıcı, həm də qoşma olur. **İlə** qoşması isə ancaq yiyəlik halda işlənə bilər (Ülvü ilə, onun ilə). Çox maraqlıdır ki, yiyəlik halda olan sözlərlə işlənən bu qoşmalı birləşmədən sonra **yanaşı** qoşması da gələ bilər: **Günay dərslərinə yaxşı hazırlaşmaqla yanaşı** (yaxud bərabər), **kiçik qardaşına da yaxından kömək edir**. Bu cümlədə **ilə** (-la²) qoşması ilə işlənən məsdər tərkibi **yanaşı** (bərabər) qoşmasının köməyi ilə xüsusiləşir. Demək, burada xüsusiləşmiş üzv iki hissədən ibarətdir: 1) dərslərinə yaxşı hazırlaşmaqla (qoşmalı məsdər tərkibi); 2) yanaşı qoşması. Müəllimlər təlim prosesində belə nümunələrlə rastlaşaraq, onları bu baxımdan izah etməyi bacarmalıdırlar. Yuxarıdakı cümləni təhlil edək:

Günay dərslərinə yaxşı hazırlaşmaqla yanaşı, kiçik qardaşına da yaxından kömək edir.

Əvəzinə, yerinə sözləri tamamlıqların xüsusiləşməsində fəal iştirak edir. Lakin onlar məsdər tərkibləri ilə işləyəndə çox vaxt səbəb, məqsəd və qarşılaşdırma mənalı zərflilər yaradır: Aşağıdan yenidən başlamaq əvəzinə, ulduzunu gözə soxa-soxa “həqiqət axtarmağa başlayıb” (B.Bayramov); Ona ürək-dirək vermək yerinə, bir az da ürəyini sıxıblar (“Koroğlu” d.). Buna görə də xüsusiləşmiş üzvləri dəqiqləşdirərkən bir az ehtiyatlı olmaq lazımdır. Eyni zamanda dərsləkdə çalışmaların olmadığını nəzərə alaraq, köhnə “İmla” məcmuəsindəki nümunələrdən istifadə etmək olar.

2) Xüsusiləşmiş zərflilər. Faktlar göstərir ki, xüsusiləşmiş zərflilər öz forma və məzmununa görə xüsusiləşmiş tamamlıqlardan daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Köhnə dərsləklərdə **baxmayaraq**,

halda, kimi, əlaqədar olaraq, asılı olaraq və s. sözlərin köməyi ilə xüsusiləşən zərflilər haqqında məlumat verilmiş və nümunələr göstərilmişdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, müəllimlər xüsusiləşmələrlə əlaqədar olan cümlələrin təhlili zamanı onları feli bağlama tərkibləri ilə qarışdırırlar. Çünki bütün feli bağlama tərkibləri cümlədə müxtəlif mənalı zərflilik funksiyasında işləyir. Xüsusiləşmiş zərflilər də, demək olar ki, eyni vəzifədə çıxış edir. Bəs, onları necə fərqləndirmək olar?

Azərbaycan dilinin durğu işarələri qaydalarına əsasən, feli bağlama və feli bağlama tərkiblərindən sonra vergül işarəsindən istifadə edilmir. Köhnə dərslikdə bəzən -ib⁴ şəkilçili feli bağlamalardan sonra vergülün yazılması haqqında oxuyuruq: “Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda ondan sonra vergül işarəsi qoymaq lazımdır; Məsələn, Anam qapını açıb, həyəcanla içəri daxil oldu. Bu cümlədəki **açıb** feli bağlaması **açdı** xəbərinin sinonimi kimi işlədilmişdir və **daxil oldu** xəbəri ilə həmcinsdir”. Demək, digər feli bağlama tərkiblərindən sonra vergül yazılmır. Lakin elə cümlələrə də təsadüf edilir ki, onlardan sonra vergül yazılır: Qızlar hər dəfə vəri başa vurduqda, görülən işə baxdıqda, sahənin bir hissəsinin çox qəşəng təmizləndiyini gördülər (Ə.Vəliyev). Burada feli bağlama tərkibləri həmcins olduğu üçün aralarında vergülün yazılması təbiidir. İkinci feli bağlama tərkibindən sonra vergülün işlənməsi isə onların feli bağlama tərkibləri yox, xüsusiləşmiş feli bağlama tərkibləri olduğunu sübut edir. Çünki xüsusiləşmiş üzvlər məna və intonasiya cəhətdən fərqləndirilən üzvlərdir. Əgər cümlədəki ikinci feli bağlama tərkibindən sonra vergül yazılmasaydı, onda həmcins feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunmuş zərflilik hesab edilərdi. Cümləni işarələrlə sintaktik təhlil edək:

Qızlar hər dəfə vəri başa vurduqda, görülən işə baxdıqda, sahənin bir hissəsinin çox qəşəng təmizləndiyini gördülər.

Xüsusiləşmiş zərflilər təkcə dərslikdə göstərilən söz və feli bağlamalarla yox, digər feli bağlamalarla da yaranır; **fərqli olaraq, əksinə olaraq, yanaşı olaraq, müvafiq olaraq** və s. Bunlar cümlədə, əsasən, xüsusiləşmiş tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsi daşıyır: Subhanverdidədə **keçən günkü ağlamağının əksinə olaraq**, “Hər saniyənin bir hökmü var” deyirdi (S.Rəhimov); Dəmirov iti gözlərlə

otaqdakıları nəzərdən keçirdi və **həmişəki yığınaqlardan fərqli olaraq**, özü birinci danışmağa başladı (Ə.Sadiq).

Çox vaxt feli bağlama tərkibləri cümlədə xüsusi intonasiya ilə fərqləndirildiyi üçün xüsusiləşmiş zərflik hesab edilir: Usta, **Fərman dinləməyə lüzum görmədi**, onu dülgərlər briqadasına göndərdi (Ə.Sadiq); Fərman **müəllimin hekayəsini dinlərkən**, həmin oğlana öz doğma qardaşı kimi ürəyi yanmışdır (Ə.Sadiq); **Atanla atamı deyincə**, özünə özümü de (Atalar sözü) və s.

Dərslərdə müəyyən məlumat verilməsə də, təlim prosesində bəzi müəllimlər feli sifət tərkiblərinin xüsusiləşməsindən də geniş istifadə edirlər. Lakin onların bir qismi həmin birləşmələri, onlardan sonra gələn sözləri nəzərə almadan, “feli sifəttərkibləri ilə ifadə olunmuş zərfliklər” adlandırırlar. Düzdür, həmin birləşmələr bütövlükdə cümlədə zərflik funksiyasında işlənir. Bu cür xüsusiləşmiş zərfliklər, əsasən, dərslərdə xatırlanmayan **sonra, bəri, zaman, vaxt** və s. kimi sözlərin iştirakı ilə düzəlir. **Bir neçə gün də öz yatağında istirahət edəndən sonra** Züleyxa ayağa qalxdı (S.Rəhimov); Siz, ey Avropanın cahangirləri, **Tarixin məhvəri dönəndən bəri**, Quldur paltarına büründünüz siz, Budur ölümünüz, acizliyiniz! (S.Vurğun). **Hümmətyar yarış şərtlərinin ayrı-ayrı maddələrini izah edən zaman**, Kərim Sadığın ayağını basaraq ehmalca deyirdi... (Ə.Vəliyev). Demək, bəzi müəllimlər bu birləşmələri bütövlükdə feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunmuş zərfliklər hesab edirlər. Əslində bu cümlələrin xüsusiləşmiş zərflikləri iki komponentdən ibarətdir: 1-ci və 2-ci cümlədə xüsusiləşmiş zərfliklərin birinci tərəfi substantivləşmiş feli sifət tərkibləri (Bir neçə gün də öz yatağında istirahət edəndən; Tarixin məhvəri dönəndən), ikinci tərəfi isə sonra və bəri sözlərindən ibarətdir. Bu 2-ci tərəflər (**sonra, bəri**) 1-ci tərəfləri idarə edir və tabeedicilik xüsusiyyəti malikdir, 3-cü cümlənin 1-ci tərəfi feli sifət tərkibi (Hümmətyar yarış şərtlərinin ayrı-ayrı maddələrini izah edən), 2-ci tərəfi isə **zaman** sözündən ibarətdir. Birləşmə bütövlükdə 1 n. təyini söz birləşməsidir. 1 n. təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, cümlə daxilində onları bir-birindən ayırmaq olmaz. Birləşmə bütövlükdə bir suala cavab verir və zaman zərfliyi funksiyasında işlənir.

Bəzi müəllimlər **baxmayaraq, halda, ilə** və **kimi** sözləri ilə xüsusiləşmiş zərflikləri də komponentlərə ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu cür xüsusiləşmiş zərfliklərin 1-ci tərəfi, əsasən, müxəlif formalı ismi

birləşmələr, məsdər və feli sifət tərkiblərindən ibarət olur. **Baxmayaraq** sözü ilə əmələ gələn xüsusiləşmiş zərfliklərin feli sifət tərkiblərindən ibarət olan 1-ci tərəfləri çox vaxt substantivləşir: O, **çalağının caynağından qurtarmasına baxmayaraq**, qaçmırdı (Ə.Vəliyev); Kazım **Sonadan yaşca böyük olduğuna baxmayaraq**, çox zaman onun dediklərini anlamaz, gözünü döyüb durardı (M.İbrahimov) və s.

Göründüyü kimi, xüsusiləşmiş üzvlər öz əhatə dairəsinə görə çox, quruluşuna görə mürəkkəbdir. Qoşma, tamamlıq, zərflik, müxtəlif formalı ismi və feli birləşmələri təkrar etmədən, bu mövzuları şagirdlərə tam mənimsətmədən, xüsusiləşmiş üzvləri onlara öyrətmək qeyri-mümkündür. Müxtəlif morfoloji və sintaktik təhlillərdən geniş istifadə etməklə bu çətin mövzunu şagirdlərə başa salıb öyrətmək olar.

3) Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər. Elmi qrammatikalarda “dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər” haqqında müəyyən məlumata təsadüf edilmir. Buna görə də orta məktəb dərslərinə onların şərhini yenilik kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin əlavələr, xüsusiləşmiş üzvlü cümlələr və dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər üzərində aparılan müşahidələr belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər eyni zamanda elə əlavələrdir. Lakin xüsusiləşmiş üzvlərlə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər bir-birindən fərqlənir. Çünki xüsusiləşmiş üzvlü cümlələrdə söhbət mənə və intonasiya cəhətdən fərqləndirilən konkret cümlə üzvlərindən gedir. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdə isə bunlardan başqa, hər hansı cümlə üzvünün əlavəsindən danışılır. Lakin bu, adi əlavə də deyil. Çünki bu cür cümlələrdə haqqında danışılan subyekt və ya obyekt çoxluq, ümumilik bildirir. Onun əlavəsi (dəqiqləşdirici üzvü) isə onlardan birini nəzərə çarpdırır, yəni ümumini xüsusiləşdirir, vahidləşdirir. Bu fərqləndirmə isə əlavənin aid olduğu üzvün ifadə etdiyi mənada kəmiyyət, konkretlik dəyişikliyi yaradır. Bu mənada, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər, əsasən, əlavələrlə bağlıdır. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər lap köhnə dərslərdə “Əlavənin xüsusiləşməsi” adlanırdı və xüsusiləşmiş üzvlərin bu növü (Bu, indi də elə belədir) hesab edilir. Bizə elə gəlir ki, onların bu cür təqdimi və izahı daha məqsədəuyğundur. Axi, həm əlavənin, həm də dəqiqləşdirici üzvlərin tərifini, demək olar ki, eynidir:

1. “Cümlədə özündən əvvəlki üzvün mənasını izah edən, konkretləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir”.

2. “Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər bu və ya digər bir üzvə aid olur, onun mənasını konkretləşdirir, dəqiqləşdirir”.

“Dəqiqləşdirici üzv” axı, bizə bəlli olan cümlə üzvlərindən kənarında müstəqil bir üzv deyil, aid olduğu üzvün əlavəsidir – onu dəqiqləşdirən, konkretləşdirən əlavəsi. Əlavələrə aid dərsləklərdə olan bir cümlə: Səməd yenə də bayaqkı qaraqaş, qaragöz qızı – Müşərrəf Kələntərini çağırırdı (İ.H). Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərə aid cümlələr: Elə o vaxt, yəni mayın ikisində biz bütün günümüzü Qobustanda keçirdik; Yaxşı ustalara, o cümlədən dülgərlərə yeni tikintidə böyük ehtiyac var idi (səh. 164). Əgər birinci cümlədəki yəni, ikincidən isə o cümlədən sözlərini atsaq və tire (-) yazsaq, cümlə üzvlərinin əlavəsi alınar. Köhnə dərsləklərdə göstərilir ki, dəqiqləşdirilmiş üzvlər **xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, hətta** sözlərinin köməyi ilə xüsusiləşir. Ondan əvvəl isə dərsləkdə oxuyuruq: “İclasda çıxış edənləri, **xüsusən Mürsəli** hamı alqışladı” cümləsindən aydın olur ki, alqışlananlar çox olub, lakin həmin cümlədə onlardan biri – Mürsəl xüsusi nəzərə çarpdırılır”. Cümlədə **xüsusən Mürsəl** dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzv kimi fərqləndirilmişdir. İzahatda isə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvün **Mürsəl** olması göstərilir.

Bu mövzuda nümunə göstərilən cümlələrdə **xüsusən gənclər, o cümlədən tənəklərin budanmasına, hətta üz-gözü də** birləşmələri bütövlükdə dəqiqləşdirilmiş üzv hesab edilmişdir. Elə bu fikirlər də müəllimləri çaşdırır. Müşahidələr göstərir ki, təlim prosesində cümlə təhlili zamanı müəllimlər də bunları bütövlükdə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər adlandırırlar. Lakin bizə elə gəlir ki, yuxarıda nümunə göstərilən cümlədə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzv **xüsusən Mürsəl** yox, **Mürsəl** sözüdür. **Xüsusən** sözü isə dəqiqləşdirici sözdür. Demək, **dəqiqləşdirici üzv** və **dəqiqləşdirici söz** terminlərini qarışdırmaq və eyniləşdirmək düzgün deyildir.

Yuxarıdakı cümləni şərti işarələrlə aşağıdakı kimi sintaktik təhlil etmək lazımdır:

İclasda çıxış edənləri, xüsusən Mürsəli hamı alqışladı.

Burada **iclasda çıxış edənləri** cümlənin tamamlığı, **Mürsəli** isə o tamamlığın həm əlavəsi, həm də dəqiqləşdirici tamamlığıdır. **Xüsusən** isə dəqiqləşdirici sözdür.

Başqa bir nümunə:

Bizimkilərdən bəziləri, o cümlədən leytenant Səfərov qayığa aylaşdı.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlil qaydası. Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlil qaydasını aşağıdakı kimi izah etmək olar:

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü müəyyənləşdirilir.

2. Cümlənin quruluşu müəyyən edilir, əgər cümlə mürəkkəbdirsə, onun tabesiz və ya tabeli olduğu aydınlaşdırılır.

3. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən sadə cümlələr göstərilir və cümlənin bağlayıcılı, yaxud bağlayıcısız olduğu qeyd edilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələrin bir-biri ilə hansı vasitələrlə (intonasiya və ya bağlayıcılarla) bağlandığı, tərkib hissələr arasında məna əlaqələri göstərilir və sonra hər bir tərkib hissə ayrıca, sadə cümlə kimi təhlil edilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin sintaktik təhlili zamanı şagirdlər tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında geniş məlumata malik olmasalar da, müəllimlər cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növündən sonra quruluşca növünü müəyyənləşdirirlər. Sonra sadə geniş və ya mürəkkəb cümlə olmasını dəqiqləşdirirlər. Əgər cümlə mürəkkəbdirsə, onun tabesiz və ya tabeli olduğu qeyd edilir. Cümlə tabesizdirsə, onun bağlayıcısız, yaxud bağlayıcılı olması müəyyənləşdirilir. Cümlə bağlayıcısız mürəkkəb cümlə olarsa, sadə cümlələr arasında məna əlaqələri, bağlayıcılıdırsa, hansı bağlayıcı ilə birləşməsi qeyd olunmalıdır. Sonra mürəkkəb cümlənin tərkibi hissələri ardıcılıqla sadə geniş cümlələr kimi təhlil edilməlidir. Bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümləyə aid nümunə: Gah toplar guruldayır, gah da pulemyotlar şaqıldayır.

Şifahi məlumat. a) Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir; b) quruluşca mürəkkəbdir; c) bölüşdürmə əlaqəli bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlədir; ç) İki sadə cümlədən ibarətdir; d) Sadə cümlələr gah, gah da bölüşdürmə bağlayıcıları ilə bir-birinə bağlanmışdır.

I Sadə cümlə: a) Quruluşca sadə müxtəsərdir; b) Bütöv cümlədir; c) Bir qrammatik əsası vardır; ç) Cümlədir; II sadə cümlə: a) Quruluşca sadə müxtəsərdir; b) Bir qrammatik əsası var; c) Bütöv və cümlədir.

Yazılı təhlil:

nə? nə edir? nə? nə edir?

Gah toplar guruldadır, gah da pulemyotlar saqqıldadır.

Cümlə üzvləri haqqında şifahi olaraq ardıcılıqla aşağıdakı məlumatlar verilir: a) **guruldadır**: sadə xəbərdir; fellə ifadə olunmuşdur; sualı: nə edir?; mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşır; b) **toplar**: sadə mübtədədir; sualı: nə?; ümumi isimlə ifadə olunmuşdur; c) **saqqıldadır**: xəbərdir; sualı: nə edir?; fellə ifadə olunmuşdur; mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşır; ç) **pulemyotlar**: sadə mübtədədir; sualı: nə? ümumi isimlə ifadə olunmuşdur.

Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlilinə aid nümunə: Cəsur tankçılar qəflətən hücumə keçdilər, bu zaman düşmən əsgərlərinin cərgəsi pozuldu. **Şifahi məlumat**: a) Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir; b) Quruluşca mürəkkəbdir; c) Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlədir; ç) İki sadə geniş cümlədən ibarətdir; d) Sadə cümlələr intonasiya ilə bir-birinə bağlanmışdır; e) Sadə cümlələr arasında səbəb-nəticə mənə əlaqəsi vardır. I cümlə: a) Quruluşca sadə geniş cümlədir; b) Bir qrammatik əsası vardır; c) Nəqli cümlədir; ç) Bütövdür. II cümlə: a) Quruluşca sadə geniş cümlədir; b) Bir qrammatik əsası var; c) Nəqli cümlədir; ç) Bütövdür.

Yazılı təhlili:

Cəsur tankçılar qəflətən hücumə keçdilər, bu zaman düşmən

əsgərlərinin cərgəsi pozuldu.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin cümlə üzvləri haqqında aşağıdakı kimi şifahi məlumatlar verilir:

I cümlə: a) **hücumə keçdilər**: xəbərdir; sualı: nə etdilər?; quruluşca mürəkkəbdir; mürəkkəb fellə ifadə olunmuşdur; mübtədə ilə uzlaşır;

b) tankçılar: sadə mübtədədir; sualı: kim?; düzəltmə isimlə ifadə olunmuşdur; **c) cəsur**: sadə təyindir; sualı: hansı?; sifətlə ifadə olunmuşdur; aid olduğu sözlə (tankçılar) yanaşma əlaqəsindədir;

ç) qəflətən: sadə tərz-i-hərəkət zərfliyidir; sualı: necə?; düzəltmə zərflə ifadə olunmuşdur; aid olduğu sözlə (hücumə keçdilər) yanaşma əlaqəsindədir.

II cümlə: **a) pozuldu:** sadə xəbərdir; düzəltmə fellə ifadə olunmuşdur; mübtədə ilə uzlaşır; **b) düşmən əsgərlərinin cərgəsi:** mürəkkəb mübtədədir; II növ mürəkkəb ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur; tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır; **c) bu zaman:** zaman zərfliyidir; quruluşca mürəkkəbdir; I növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur; xəbərə aid olub onunla yanaşma əlaqəsindədir.

3. Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlil qaydası. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq müəllimlərə məsləhət görürük ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisinə başlayarkən budaq cümlələri baş cümlələrə bağlayan vasitələrdən tabelilik bağlayıcıları və bağlayıcı sözləri şagirdlərə faktlar əsasında mənimsətməyə çalışsınlar. Məlumdur ki, tabeli bağlayıcılar (ki, çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, odur ki, əgər, hərçənd, madam ki və s.) ancaq tabeli mürəkkəb cümlələrdə, bağlayıcı sözlər (kim, nə, hara, necə, hansı, nə vaxt, haçan, neçə, nə qədər və s.) isə həm sadə, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrdə işlənir. Tabeli bağlayıcılardan fərqli olaraq, onlar isim, sifət, say və zərflərin suallarından ibarətdir və cümlədə müəyyən üzv funksiyasında işlənir. Əgər budaq cümlələrdə **kim** sual əvəzliyi işlənmişsə, o, mübtədə, əgər **kimə, kimi** işlənmişsə, o cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Əgər budaq cümlədə **hara, haraya, harada, haradan** bağlayıcı sözlər (sual əvəzlilikləri) işlənmişsə, o cümlə yer budaq cümləsidir. Lakin bu deyilənlərə də ehkam kimi baxmaq olmaz. Çünki adətən, **nə qədər** bağlayıcı sözü işlənən budaq cümlə kəmiyyət budaq cümləsi ola bilər. Məsələn, Nə qədər tapşırımsındınsa, o qədər almışam (Tapşırдыңın qədər almışam). Amma bəzən nə qədər sözü təyin budaq cümləsində də işlənə bilər: Gözləmə otağına nə qədər adam yığılmışdırsa, rəis hamısını qəbul etdi (Rəis gözləmə otağına yığılan adamların hamısını qəbul etdi).

Müəllim baş və budaq cümlələrdə əvəzliliklərin (bu, o, buna, bunda, onda, elə, belə və s.) tədrisinə də xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki bu əvəzliliklər mübtədə (Mənə o da aydındır ki,..), xəbər (Arzum budur ki,..), tamamlıq (Turanə onu da dedi ki,..), təyin (Bizə elə oğullar lazımdır ki,..), tərz-i-hərəkət (Ümid elə danışırdı ki,..) və s. budaq cümlələrin yaradılmasında çox fəal iştirak edir. Əgər bunlara əməl

olunsa, şagirdlər budaq cümlələrin fərqləndirilməsində səhvə yol verməzlər.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təhlil qaydasını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü müəyyənləşdirilir; 2. Baş və budaq cümlə müəyyən edilir; 3. Sualı, hansı bağlayıcı vasitə ilə baş cümləyə bağlanması, budaq cümlənin növü (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və s.) göstərilir. Sonra baş və budaq cümlənin hər biri ayrı-ayrılıqda sadə cümlə kimi təhlil edilir.

Aşağıdakı cümləni təhlil edək: Bizim məktəblərimizdə xalqını, vətəninə sevən elə igidlər oxumuşlar ki, indi onlar döyüşdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla hamımızı sevindirirlər.

Sifahi məlumat: a) Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir; b) Tabeli mürəkkəb cümlədir; c) Birinci sadə cümlə baş, ikincisi isə budaq cümlədir; ç) Budaq cümlə baş cümləyə **ki** tabe edən bağlayıcı ilə birləşmişdir; d) Təyin budaq cümləsidir, sualı: necə? Onun təyin budaq cümləsi olmasını baş cümlədə təyin olan **elə** işarə əvəzliyi ilə müəyyən etmək olar. Budaq cümlə baş cümlədə işlənən **elə** işarə əvəzliyini konkretləşdirir. I cümlə: a) Sadə geniş cümlədir; b) Bir qrammatik əsası vardır; c) Bütöv cümlədir; II cümlə: a) Sadə geniş cümlədir; b) Bir qrammatik əsası vardır; c) Bütöv cümlədir. Cümlə şərti işarələrlə aşağıdakı kimi yazılı təhlil olunur:

Bizim məktəblərimizdə xalqını, vətəninə sevən elə igidlər oxumuşlar ki, indi onlar döyüşdə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla hamımızı sevindirirlər.

Sifahi məlumat: I cümlə: **a) oxumuşlar:** sadə xəbərdir; fellə ifadə olunmuşdur; mübtəda ilə uzlaşır; **b) igidlər:** sadə mübtədadır; substantivləşmiş sifətlə ifadə olunmuşdur; **c) xalqını, vətəninə sevən elə:** təyin qrupu (həmcins olmayan təyinlərdir); feli sifət tərkibi və elə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur; təyin qrupunun 1-ci tərəfi (xalqını, vətəninə sevən) ilə 2-ci tərəfi (elə) arasında tabesizlik əlaqəsi mövcuddur və sadalayıcı intonasiya ilə əlaqələnir (Çox maraqlıdır ki, sadalayıcı intonasiya ilə yaranan bu cür birləşmələr haqqında nəinki dərslərdə, hətta elmi qrammatikada da geniş məlumata təsadüf olunmur); quruluşca mürəkkəbdir; aid olduğu igidlər sözü ilə yanaşma əlaqəsindədir; **ç) bizim məktəblərimizdə:** mürəkkəb yer zərfliyidir; III növ ismi birləşmə ilə ifadə olunmuşdur; xəbərlə idarə əlaqəsi ilə

bağlanır; II cümlə: **a) sevindirirlər:** sadə xəbərdir; fellə ifadə olunmuşdur; mübtədə ilə uzlaşır; **b) onlar:** sadə mübtədədir; şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur; **c) hamımızı:** vasitəsiz tamamlıqdır; formaca sadə, məzmunca mürəkkəbdir; III növ ismi birləşmənin (bizim hamımızı) ikinci tərəfi ilə ifadə olunmuşdur; xəbərlə idarə əlaqəsindədir; **ç) qəhrəmanlıqlarla:** vasitəli tamamlıqdır; formaca sadə; qoşmalı isimlə ifadə olunmuşdur; xəbərlə yanaşma əlaqəsindədir; **d) döyüşdə göstərdikləri:** mürəkkəb təyindir; feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur; aid olduğu qəhrəmanlıqlarla sözü ilə yanaşma əlaqəsindədir; **e) indi:** mənaca zaman, quruluşca sadə zərflidir; zaman zərfi ilə ifadə olunmuşdur; xəbərlə yanaşma əlaqəsindədir.

Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt budaq cümlələrindən başqa, bütün budaq cümlələri baş cümlələrdə bir üzv kimi işlətmək olur. Dərslərdə buna aid nümunələr verilsə də, təhlil qaydasında bu cəhətlər nəzərə alınmamışdır. Lakin qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər mürəkkəb cümlənin təhlilindən sonra bu üsuldən də istifadə edirlər (Hətta bəzi müəllimlər bu cür cümlələri əvvəl sadələşdirib sonra sadə geniş cümlələr kimi təhlil edirlər ki, bu, təhlil qaydalarına ziddir). Məsələn, yuxarıdakı cümlə aşağıdakı kimi sadələşdirilir və sonra yenidən sintaktik təhlil olunur:

Bizim məktəblərimizdə xalqını, vətəninə sevən, indi döyüşdə

göstərdikləri qəhrəmanlıqlarla hamımızı sevindirən igidlər

oxumuşlar.

Dərslərdə budaq cümlələr haqqında verilən materiallarla kifayətlənmək olmaz. Müəllim bu materiallarla yanaşı, əlavə nümunələrdən istifadə edərək şagirdlərə daha geniş məlumat verməyə çalışmalıdır.

1) Mübtədə budaq cümləsi. Mübtədə budaq cümləsi baş cümlənin ya buraxılmış mübtədası yerində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədasını izah edir, konkretləşdirir və dəqiqləşdirir. Mübtədə budaq cümləsi əsasən üç formada olur:

a) Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir. Budaq cümlədə bağlayıcı sözlər (**kim, heç kim, heç kəs, heç nə, nə** və s.), baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlik (mübtədə vəzifəsində) iştirak edir, yaxud nəzərdə tutulur. Adətən budaq cümlədə bağlayıcı sözdən sonra **ki**

ədatı (Bundan sonra vergül qoyulmur), budaq cümləsinin xəbərində isə -sa² şəkilçisi işlədilir. Bəzən də bu elementlərin heç biri işlədilmir. Kim planı vaxtından əvvəl yerinə yetirsə, mükafata layiq görüləcək; Buna inanmırsa, sıradan çıxsın; Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına; Kim ki iş üstündə ürək əridir, Gülşənə döndərir bomboz çölləri və s.

b) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Baş cümlə budaq cümləyə **ki** bağlayıcısı ilə birləşir və baş cümlədə heç bir bağlayıcı söz olmur. Budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış mübtədası yerində işlənir. Demək, baş cümlədə mübtəda olmasa da, o cümlə təktərkibli cümlə deyil, onun mübtədasını bərpa etmək olur; Mümkün deyil ki, Şərqə dadanmış qoca şələquyruq işdən bixəbər ola?; Düşündükcə mənə bəlli oldu ki, o, çox ədalətli insandır; Mənim xəyalımdan keçir ki, ali məktəbə daxil olmaq üçün daha çox oxumalıyıq; Otuz il idi ki, atam müəllim işləyirdi və s.

c) Budaq cümlədən əvvəl gələn baş cümlədə mübtədanın yerində işarə əvəzliyi (mübtədanın “qəlibi” kimi) işlənir, həqiqi mübtədaya işarə edir. Budaq cümlə isə baş cümlədəki həmin əvəzliyi dəqiqləşdirir və konkretləşdirir. Bu qrupa aid olan cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: 1) Baş cümlədə **o**, **bu** işarə əvəzliləri mübtəda vəzifəsində işlənir. Bəzən də bunlardan sonra da iştirak bağlayıcısı gəlir: Bəzən o da məlum idi ki, həqiqət tezliklə üzə çıxacaqdır; O nədir ki, qışda dağları bürüyür? O nədir ki, əl dəyməmiş hörülür? Bu da aydın idi ki, o, qəribə bir məsələnin üstünü açmaq istəyir və s.; 2) **Burası, orası** əvəzliləri mübtəda rolunda: Burası da var ki, çətinliyə sinə gərmək lazımdır; Ancaq orası da var ki, Qaraş, elm insanın pis fikirlərini deyil, hisslərini də rəndələyir və s.; 3) **Beləsi, eləsi, belələri; elələri** mübtəda rolunda: Elələri də vardır ki, danışanda adamın ürəyi açılır; Beləsi də vardır ki, düşmən üzərinə nər kimi atılır və s.

4) **Bəzisi, bəziləri** mübtəda rolunda: Bəziləri var ki, bir şeyi deyən kimi başa düşür; Bəzisi də var ki, hər şeyi qulaqardına vurur və s. 5) **Neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları** əvəzliləri baş cümlənin mübtədası rolunda: Çoxları var ki, hələ də sərhədlərdə dayanıb dişlərini qıcıyır; Neçəsi də mövcuddur ki, pul və vəzifə üçün canından keçər və s.; 6) **Bir şey** əvəzliyi mübtəda rolunda: Mənə bir şey təsəlli verir ki, xalqımızın mübarizə əzmi çox yüksəkdir və s.

Bizə elə gəlir ki, müəllim dərslərində dərslərdə verilən bütün çalışmaları şagirdlərə icra etdirməklə, bütün cümlələri təhlil

etdirməklə hər budaq cümlə haqqında onlara müəyyən bilik verməli və bu bilikləri vərdişə çevirməlidir.

Proqramda hər budaq cümlənin öyrədilməsinə 1-2 saat vaxt ayrılmışdır. Müəllim bu vaxtdan elə səmərəli istifadə etməlidir ki, qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilsin. Nəzəri materialların şagirdlərə dərindən başa salıb mənimsətməyin ən etibarlı və sınaqlardan çıxmış üsulu cümlə təhlilidir.

2) Xəbər budaq cümləsi. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin əvəzləklə ifadə olunmuş xəbərini izah etməyə xidmət edir, onun əsasən 2 tipi vardır:

a) Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və onlarda **kim, heç kim, heç kəs, nə, heç nə, necə, nə cür** və s. kimi bağlayıcı sözlər işlənir: İndi hər kəs başını salamat saxlasa, ən ağıllı adam odur. Kim ki güclüdür, haqlı odur: Kim əla oxuyursa, bu kitab onundur və s.

b) Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra gəlir: Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında **ki** bağlayıcısı işlənir. Budaq cümlənin xəbəri, adətən, əvəzləklə ifadə olunduğu üçün ümumilik bildirir və izahata ehtiyac duyulur. Belə xəbərlərin əsl məzmunu budaq cümlədə olur, bunlar yalnız xəbərin “qəlibi” kimi işlədilir. Onun aşağıdakı növləri vardır:

- Xəbərlər **odur, budur, o idi, bu idi, ondadır, bundadır, onda idi, bunda idi, orası idi, burası idi, orasındadır, burasındadır, orasında idi, burasında idi** və s. əvəzləklərlə ifadə olunur: Arzum budur ki, xalqımız xoşbəxt olsun; Məsələ bundadır ki, savadlı, təcrübəli müəllimlərimiz çoxdur; Təəccüblü burasındadır ki, heç kim quldurların yerini bilmir; İş burasında idi ki, qabiliyyətinə xatircəm deyildi və s.

- **Bu, o** işarə əvəzləkləri **olmaq** köməkçi feli ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir. Onların aşağıdakı formaları da vardır: **bu oldu, o oldu, bu olub, o olub, o olmuş, bu olmuş, o olur, bu olur, bu olacaq, o olacaq, bu olar, o olar, bu olsun, o olsun**: Şərtimiz də bu oldu ki, zirvəyə birinci çatan bayraq qaldırsın və s.

- Baş cümlənin xəbəri **o deyil, bu deyil** sözlərindən ibarət olur: İş o deyil ki, təkə torpağı vaxtında şumlayasan və s.

- Baş cümlənin xəbəri **bunun üçündür, onun üçündür, ondan ötrüdür, ona görədir, ona görə idi** və s. sözlərdən ibarətdir: Bu baxış ona görə idi ki, nümayəndələr öz fikirlərini söyləyə bilsin və s.

- Baş cümlənin xəbəri **ondan ibarətdir, bundan ibarətdir, o deməkdir** və s. sözlərdən ibarət olur: Mənim günahım ondan ibarətdir ki, siz evdə olmayanda qapınızı açmağa cəsarət etmədim və s.

-Baş cümlənin xəbəri **elədir, belədir, elə idi, belə idi, elə oldu, belə oldu, elə imiş, belə imiş** və s. sözlərdən ibarət olur: Mənim təklifim belədir ki, Samirənin səmimi ərizəsi nəzərə alınsın; Adət belə idi ki, oğlan gərək nişanlısını diqqət mərkəzində saxlayardı və s.

3) Tamamlıq budaq cümləsi ya baş cümlənin olmayan tamamlığı əvəzində işlənir, ya da baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tamamlığı izah edir, kimi? nəyi? kimə? nəyə? kimdə? nədə? kimdən?nədən? suallarından birinə cavab verir. Tamamlıq budaq cümləsi də mübtəda budaq cümləsi kimi 3 yolla əmələ gəlir:

a) Tamamlıq budaq cümləsi özündən əvvəl gələn baş cümlənin buraxılmış tamamlığı yerində işlənir. Ülvi hiss edirdi ki, (nəyi?) bu gün xoş xəbər eşidəcəkdir (Ülvi bu gün xoş xəbər eşidəcəyini hiss edirdi).

b) Tamamlıq budaq cümləsi özündən əvvəl gələn baş cümlədə işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlığı izah edir: Onu da bilirəm ki, Vətəni sevməyən insan olmaz (Vətəni sevməyən insanın olmadığını bilirəm).

c) Tamamlıq budaq cümləsi bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **kim, kimi, kimə, hər kim** bağlayıcı sözləri ilə bağlanır: Kim yaxşı çıxış edirdi, ona gül təqdim edirdilər (Yaxşı çıxış edənlərə gül təqdim edirdilər).

Tamamlıq budaq cümlələri vasitəsiz və vasitəli tamamlıqların suallarına cavab verir: Turanə bilirdi ki, (nəyi?) babası onu çox sevirdi (Turanə babasının onu çox sevdiyini bilirdi). Günay arxayın idi ki, (nəyə?) imtahandan “5” alacaq (Günay imtahandan “5” alacağına arxayın idi).

4) Təyin budaq cümləsi baş cümlədə ya buraxılmış təyinin yerində işlənir, ya da işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan təyini dəqiqləşdirir, adətən, baş cümlədən sonra gəlir və necə?nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verərək, əsasən, 2 yolla əmələ gəlir.

a) Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş hər hansı üzvünə aid olan və işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan təyini izah edir: Bizə elə oğullar lazımdır ki, (necə?) həqiqi vətənpərvər olsunlar (Bizə həqiqi vətənpərvər olan oğullar lazımdır).

b) Təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş hər hansı cümlə üzvünün buraxılmış təyininin yerində işlənir: Qızlarımız vardır ki, (nə cür?) yüz oğuldan qeyrətlidir (Yüz oğuldan qeyrətli olan qızlarımız vardır).

5) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin nə cür icra olduğunu bildirir, necə? nə cür? suallarına cavab verir və əsasən, 2 yolla əmələ gəlir:

a) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və baş cümlənin **elə, belə** işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş tərzi-hərəkət zərfliyini izah edir: O, elə danışırdı ki, (necə?) hamı onu başa düşürdü (O, hamının başa düşəcəyi tərzdə danışırdı).

b) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi bəzən baş cümlədən əvvəl gəlir və ona **necə, necə ki, hər necə, nə cür** bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə isə **elə, eləcə də, o cür** qarşılıq bildiren sözlər işlənir: Necə tapşırımdınsa, elə də yazdım.

6) Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin, əlamətin zamanını bildirir və **nə zaman? nə vaxt? haçan?** suallarına cavab verir və 3 yolla əmələ gəlir:

a) Zaman budaq cümləsi tərkibində **o vaxt, o zaman, o vaxt ki, onda** sözləri olan baş cümlədən sonra gəlir: Təranə dəstəyi onda götürdü ki, (nə vaxt?) telefonun zəngi susmuşdu (Təranə dəstəyi telefonun zəngi susanda götürdü).

b) Tərkibində **onda** sözü olan baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlə **o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, nə zaman ki, haçan ki, elə ki** sözləri ilə ona bağlanır: Elə ki dərs qurtardı, (haçan?) Alimə müəllimə sinfi tərk etdi (Dərs qurtaranda Alimə müəllimə sinfi tərk etdi).

c) Baş cümlədən əvvəl gələn budaq cümlə ancaq **ki** bağlayıcısı ilə ona bağlanır: Qızlar yerində oturmuşdu ki, (nə zaman?) Səyyarə ona yanaşdı. Qızlar yerində oturarkən Səyyarə ona yanaşdı).

7) Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin yerini bildirir və həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir, **haraya? harada? haradan?** suallarından birinə cavab verir və ona məkan anlayışı bildiren **hara, haraya, haraya ki, harada, harada ki, haradan, haradan ki, o yerdə ki, o yerdə ki, o yerdən ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki** və s. bağlayıcılı sözlərlə birləşir. Baş cümlədə isə müvafiq olaraq **ora, oraya, orada, oradan** kimi qarşılıq bildiren sözlər işlənir: O yerdə ki

nizam-intizam var, orada böyük nailiyyətlər qazanmaq olar (Nizam-intizam olan yerdə böyük nailiyyətlər qazanmaq olar).

8) Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədə hərəkətin miqdarını, (bəzən də əlamətin) keyfiyyətini bildirir, **nə qədər?** sualına cavab verir və həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir. Budaq cümlədə **nə qədər? hər nə qədər?** və s. kimi bağlayıcı sözlər, baş cümlədə isə onlara müvafiq olan **o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir elə** kimi qarşılıq bildiren sözlər işlənir: Nə qədər tapşırılsa, o qədər də almışam (Tapşırılan qədər almışam), Turanə nə qədər gözəl idisə, bir o qədər də ağıllı idi (Turanə gözəl olduğu qədər də ağıllı idi).

9) Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin, bəzən də əlamətin səbəbini bildirir, **nəyə? nə üçün? nəyə görə?** suallarından birinə cavab verir və həmişə baş cümlədən sonra gəlir. Budaq cümlə baş cümləyə **ki,çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki** kimi tabeli bağlayıcılar ilə bağlanır: Fəridi çox qızıldık, çünki sənədlər onda idi (Sənədlər Fəridə olduğu üçün çox qızıldık), Azərbaycan zəngin bir ölkədir, çünki qara qızıl məskənidir (Qara qızıl məskəni olduğu üçün Azərbaycan zəngin bir ölkədir).

10) Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin məqsədini bildirir və **niyə? nə üçün? nəyə görə? nə məqsədlə?** suallarından birinə cavab verir. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə, adətən, **ona görə, ondan ötrü** qəlib sözləri işlənir (Bəzən işlənməyə də bilər). Onlar çox ciddi hazırlaşdırlar ki, ali məktəbə daxil olsunlar və s.

Səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümlələrini aşağıdakı cəhətlərinə görə fərqləndirmək lazımdır: a) Məqsəd budaq cümləsindən fərqli olaraq səbəb budaq cümləsinə **nə məqsədlə?** sualını vermək olmur. b) Səbəb budaq cümləsinin xəbəri felin xəbər (ən çox keçmiş və indiki zamanlarda),məqsəd budaq cümləsinin xəbəri isə əmr və xəbər şəklinin gələcək zamanlarında olur. c)Səbəb budaq cümləsi qoşmalı feli sifət, məqsəd budaq cümləsi isə məsdər tərkibi şəklində sadələşir.

ç) Məqsəd budaq cümləsi məqsəd, səbəb budaq cümləsi isə səbəb anlayışı bildirir. Məqsəd gələcəkdə gerçəkləşəcək, səbəblə bağlı hadisə isə artıq baş vermişdir.

11) Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin şərtini bildirir, hansı şərtlə? sualına cavab verir və əsasən 3 yolla əmələ gəlir:

a) Şərt budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən əvvəl gəlir, ona **əgər, hərgah** bağlayıcıları, **-sa²** şəkilçiləri, bəzən də **-mi⁴** sual ədatları ilə bağlanır: Əgər imtahan tez qurtarsa, məni gözlə. Bir hadisə oldumu, tez zəng et.

b) Şərt budaq cümləsi bəzən baş cümlədən sonra gəlir və ona **ki** bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu zaman baş cümlədə **bu şərtlə, bir şərtlə, o şərtlə** kimi qəlib sözlər işlənir: Onun şəhərə getməsinə bu şərtlə razı olaram ki, qardaşının yanında qalsın.

c) Şərt budaq cümləsi baş cümləyə ancaq intonasiya ilə bağlanır: Səni qane etmir, öz şərtini söylə.

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununu ilə bağlı olduğu üçün baş cümlə içərisində hər hansı üzvə çevrilə bilmir.

12) Qarşılaşdırma budaq cümləsinin məzmununu ilə baş cümlənin məzmununu qarşılaşdırılır, həmişə əvvəl gəlir və 2 yolla yaranır:

a) Budaq cümlə baş cümləyə **-sa²** şəkilçisi, **-da²** ədatları və ya **nə qədər** bağlayıcılı sözü ilə bağlanır: Nə qədər çalışsaq da, Elçini bu yoldan döndərə bilmərik.

b) Budaq cümlə baş cümləyə **düzdür, hərçənd, doğrudur** bağlayıcıları ilə bağlanır. Bu zaman onların arasında **amma, ancaq, lakin** qarşılaşdırma bağlayıcıları işlənir: Hərçənd müəllim xəstə idi, amma çox maraqlı dərş nümayiş etdirdi.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirəndə budaq cümlə xüsusiləşmiş zərflik funksiyasında çıxış edir: Göyün üzünü qara buludlar alsa da, yağış yağmadı (Göyün üzünü qara buludlar almasına baxmayaraq, yağış yağmadı).

Bəzi şagirdlər baş və budaq cümləni müəyyənləşdirə bilmədikləri kimi, hansı budaq cümlələr həm baş cümlədən əvvəl, həm də sonra, hansılar isə ancaq baş cümlədən əvvəl, hansılar isə ancaq sonra işlənməsini də dəqiq söyləməyi bacarmırlar. Bu məqsədlə yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi şagirdlərə başa salmaq və faktlarla izah etmək lazımdır ki, baş cümlədən əvvəl və ya sonra gəlməsinə görə budaq cümlələri 3 qrupa ayırmaq olar:

a) Həm baş cümlədən əvvəl, həm də sonra gələn budaq cümlələr: mübtəda, xəbər, tamamlıq, tərzi-hərəkət, zaman və şərt budaq cümlələri.

b) Ancaq baş cümlədən əvvəl gələnələr: yer, kəmiyyət və qarşılaşdırma budaq cümlələri.

c) Ancaq baş cümlədən sonra işlənənlər: təyin, səbəb və məqsəd budaq cümlələri.

Ümumtəhsil məktəblərində aparılan müşahidələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisi zamanı qabaqcıl müəllimlər budaq cümlələrlə yanaşı, müvafiq cümlə üzvlərinin təkrarına da xüsusi diqqət yetirirlər. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu cür tədrisi həm cümlə üzvləri haqqında şagirdlərin ümumi bilik və vərdişlərinin möhkəmləndirilməsinə kömək edir, həm də budaq cümlələrin asan mənimsənilməsində müstəsna rol oynayır. Lakin bu, kifayət deyildir, çünki tabeli mürəkkəb cümlələri şagirdlərə hərtərəfli öyrətmək üçün ismi və feli birləşmələri də onlara ətraflı mənimsətmək vacibdir.

Məlumdur ki, şərt budaq cümləsi müstəsna olmaqla yerdə qalan bütün budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirəndə bütün budaq cümlələr müxtəlif tərkibli söz birləşmələrinə çevrilir. Buna görə də müəllimlər feli birləşmələri tədris edərkən felin təsriflənməyən formalarını, tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisi zamanı isə müvafiq cümlə üzvlərini, həm də bütün söz birləşmələrini, xüsusən feli birləşmə tərkiblərini də qarşılıqlı şəkildə şagirdlərə təkrar etdirməyə çalışmalıdırlar.

4. MORFOLOGİYANIN SINTAKSİSLƏ VƏ SINTAKSİSİN MORFOLOGİYA İLƏ QARŞILIQLI TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ.

Şagirdlər hələ ibtidai siniflərdə oxuyarkən əsas nitq hissələri və cümlə üzvləri haqqında müəyyən biliklərə yiyələnirlər. Sintaksis isə şagirdlərə ancaq VIII sinifdə geniş şəkildə öyrədilməyə başlanır. Bu müddət ərzində şagirdlərin sintaksisə aid biliklərinin unudulmaması üçün V siniflərdə ibtidai sintaksisə aid materialların təkrar və tədrisinə aid müəyyən saatlar ayrılmışdır. İbtidai sintaksisin tədrisi zamanı şagirdlər həm ibtidai siniflərdə bu mövzuya aid qazandıqları biliklərini möhkəmləndirir, həm də bu biliklərini daha da inkişaf etdirirlər.

Müəllimlər ibtidai sintaksisin tədrisinə verilən saatlardan daha qənaətlə və daha səmərəli istifadə etməyə çalışmalı, söz birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, həmçinin üzvlər və s. mövzuların şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, qazanılan biliklərin şagirdlər tərəfindən tətbiqinə və xüsusən sintaktik təhlilə xüsusi fikir verməlidirlər.

Məlumdur ki, VI-VII siniflərdə müxtəlif nitq hissələrinin tədrisi zamanı o nitq hissəsinin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləmə bilməsi haqqında da məlumatlar verilir və məlumatlar sintaktik təhlil zamanı əyani şəkildə möhkəmləndirilir. V sinifdə ibtidai sintaksisin tədrisi zamanı cümlə üzvlərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması xatırladığı kimi, VI-VII siniflərdə də nitq hissələrinin tədrisi zamanı sintaktik təhlildən geniş istifadə etməli, cümlə üzvlərini o üzvlərin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunduğu nitq hissələri ilə paralel şəkildə şagirdlərə öyrətməyin metodik əhəmiyyəti vardır.

Şagirdlər ibtidai siniflərdə isim haqqında müəyyən biliklər qazandığı üçün VI sinifdə “İsim” mövzusunun tədrisinə başlarkən müəllim bütün bunları nəzərə alaraq yeni mövzunu şagirdlərin özlərinə də izah etdirər və ya danışdırma bilər. Bu məqsədlə sinifdə aşağıdakı kimi müsahibə təşkil oluna bilər. Sualları təxmini olaraq elə vermək lazımdır ki, o suallar sintaksislə əlaqələndirilmiş olsun:

1. İsim nəyə deyilir və hansı suallara cavab verir?
2. Bəs mübtədanın sualları hansılardır?
3. Kim **kim?** sualına cavab verən xüsusi isimlər deyər və birini cümlədə işlədər?
4. Kim **kim?** sualına cavab verən ümumi isimlər söyləyər və birini cümlədə işlədər?
5. Kim **hara?** sualına cavab verən xüsusi isimlər söyləyər və birini cümlədə işlədər?
6. Kim **nə?** sualına cavab verən ümumi ismə aid nümunələr söylər və cümlədə işlədər?
7. Kim **nə?** sualına cavab verən xüsusi isimlər söylər və birini cümlədə işlədər? və s.

Müsahibənin bu cür təşkili həm ümumi və xüsusi isimlər haqqında, həm də onların cümlədə rolu haqqında biliklərin genişləndirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edər.

İsimlərə aid konkret və mücərrəd, isimlərin quruluşca növləri (xüsusən düzəltmə və mürəkkəb) tədris olunarkən də məhz bu cür müsahibələr təşkil edilə bilər.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin tədrisi zamanı isə sintaksisdən ismi birləşmələrin təkrarı üçün geniş imkanlar yaranır. Çünki mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş hər hansı söz tələb edir ki, ondan əvvəl gələn söz hökmən yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etsin və ismi birləşmə yaratsın.

Şagirdlər V sinifdə ismi birləşmələr haqqında biliklərə yiyələndikləri üçün müəllim mənsubiyyət şəkilçilərinin tədrisi zamanı aşağıdakı suallardan istifadə edə bilər:

1. İsimlər cümlənin hansı üzvləri ola bilər?
2. Bəs ismi birləşmələr hansı cümlə üzvü kimi işləyə bilər?..

Sonra isimlərin bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işlənməsinə aid nümunələri şagirdlərə cümlədə yazdırıb sintaktik təhlil etdirmək və cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrini soruşmaq faydalı olar.

İsmin halları tədris olunarkən interaktiv təlim metodlarından istifadə edən müəllim qruplar üçün aşağıdakı kartoçkalardan istifadə edə bilər. Keçmiş dərslərin sorğusu zamanı (Demək, ötən dərslərdə ismin hər halının hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləyə bilməsi haqqında şagirdlərə müəyyən məlumat verilmişdir) bu üsuldən istifadə morfolojiya və sintaksisə aid şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsində müəyyən rol oynaya bilər.

Kartoçkalarda sualları aşağıdakı kimi tərtib etmək olar:

1-ci kartoçka:

1. İsmnin adlıq halı haqqında məlumat ver.
2. İsmnin yiyəlik halında olan söz hansı cümlə üzvü ola bilər və nümunə göstər.
3. Yerlik halda işlənən sözləri cümlədə xəbər, tamamlıq və zərflik kimi işlədin.

2-ci kartoçka:

1. İsmnin yiyəlik halı haqqında məlumat ver.
2. Adlıq halında işlənən söz hansı cümlə üzvü ola bilər və nümunələr göstər.
3. İsmnin təsirlik halında olan sözü cümlədə tamamlıq kimi işlədin və təhlil edin.

3-cü kartoçka:

1. İsmnin yönük və təsirlik halları haqqında məlumat ver.
2. İsmnin yerlik və çıxışlıq hallarında işlənən sözlər hansı cümlə üzvü ola bilər və nümunələr göstər.
3. Adlıq halda olan bir sözü cümlədə həm mübtədə, həm də xəbər kimi işlədin.

4-cükartoçka:

1. İsmnin yerlik və çıxışlıq halları haqqında məlumat ver.

2. İsmi yönlük və təsirlik halında işlənən sözlər hansı cümlə üzvü ola bilər, nümunələr göstərsin.
3. İsmi yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözləri cümlədə tamamlıq kimi işlədin.

Sifət, say, əvəzlik, fel və zərfləri tədris edərkən onların hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsi haqqında şagirdlərə ümumi məlumat vermək və hər bir nitq hissəsini cümlə üzvləri ilə əlaqələndirmək, həm nitq hissələri, həm də sintaksis haqqında şagirdlərin ümumi biliyini genişləndirmək, dərinləşdirmək və möhkəmləndirmək lazımdır.

Morfologiyanın tədrisi zamanı müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində işlənən bilən əvəzlik, məsdər və feli sifətlərin hansı cümlə üzvü vəzifəsində işləndiyinə xüsusi həssaslıqla yanaşılır.

VIII və IX siniflərdə sintaksisin tədrisi zamanı isə bütün mövzuların, xüsusilə söz birləşmələrinin, cümlə üzvlərinin morfolojiya ilə əlaqələndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. İsmi birləşmələrin tədrisi zamanı ismin həm mənsubiyyət şəkilçiləri və mənsubiyyət şəkilçili sözlər, həm də ismin ziyəlik halı (müəyyən, qeyri-müəyyən) haqqında şagirdlərin qazandıqları biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün geniş imkanlar vardır.

Feli birləşmələrin tədrisi zamanı da onların fellik və isimlik, sifətlik və zərflik xüsusiyyətlərini təkrar etdirmək və qeyd etmək lazımdır ki, məsdər, feli sifət və feli bağlamaların əsas xüsusiyyətlərindən biri də ətrafına söz toplusmalarıdır. Onlar ətraflarına söz topluslandıqdan sonra elə söz birləşmələri yaranır ki, onlara bu gün öyrənəcəyimiz feli birləşmələr deyilir. Məsdər, feli sifət və feli bağlamalar hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənən bilirsə, feli birləşmələr də o cümlə üzvü olur.

Cümlə üzvlərinin tədrisi zamanı qısa bir vaxtda bütün nitq hissələrinin təkrar etdirilməsinə geniş imkanlar yaranır. Məsələn, “Mübtədə” mövzusu keçirilərkən təkcə isimləri deyil, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət, ismi birləşmələri də təkrar etmək olar. Bu məqsədlə yeni dərslərin izahı zamanı mübtədə haqqında ümumi məlumat verdikdən sonra aşağıdakı suallardan ibarət olan kartoçkalar qruplara təqdim edilir.

I qrup:

1. **Kim?** sualına cavab verən ümumi və xüsusi isimlərin hər birini ayrılıqda cümlədə mübtədə kimi işlədin.

2. Substantivləşmiş sifəti cümlədə mübtədə kimi işlədin.
3. **O** və **bu** işarə əvəzliyini cümlədə mübtədə kimi işlədin və onlardan sonra vergül işarəsinin işlənməsini izah edin.
4. Məsdər birləşməsini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
5. **Nə?** sualına cavab verən mürəkkəb adı cümlədə mübtədə kimi işlədin.

II qrup:

1. **Hara?** sualına cavab verən ümumi və xüsusi isimlərin hər birini ayrılıqda cümlədə mübtədə kimi işlədin.
2. Substantivləşmiş sayı cümlədə mübtədə kimi işlədin.
3. Sual əvəzliyini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
4. Substantivləşmiş feli sifət birləşməsini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
5. **Kim?** sualına cavab verən mürəkkəb adı cümlədə mübtədə kimi işlədin.

III qrup:

1. **Nə?** sualına cavab verən ümumi və xüsusi isimlərin hər birini ayrılıqda cümlədə mübtədə kimi işlədin.
2. Şəxs əvəzliyini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
3. Zaman zərfini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
4. III növ ismi birləşməni cümlədə mübtədə kimi işlədin.
5. **Hara?** sualına cavab verən mürəkkəb adı cümlədə mübtədə kimi işlədin.

IV qrup:

1. **Kim?** və **nə?** sualına cavab verən toplu isimlərin hər birini ayrılıqda cümlədə mübtədə kimi işlədin.
2. Qeyri-müəyyən əvəzliyini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
3. Yer zərfini cümlədə mübtədə kimi işlədin.
4. II növ ismi birləşməni cümlədə mübtədə kimi işlədin.
5. Bir qısaldılmış mürəkkəb adı cümlədə mübtədə kimi işlədin.

Qrup liderlərinin cavabları dinlənilərkən yol verilən nöqsanlar aradan qaldırılır. Beləliklə, mübtədanın ifadə vasitələrini şagirdlərin özlərinə danışdırmaq olar. Dərsin bu cür təşkili həm morfolojiyaya aid şagirdlərin ümumi biliklərinin möhkəmləndirilməsinə, həm də sintaksisə aid keçilən mövzuların asan başa düşülməsinə kömək edir.

Eyni sözləri təyin, tamamlıq və zərfliyin tədrisi zamanı da həyata keçirmək olar. Xəbər tədrisi zamanı isə xəbər haqqında ümumi

məlumat verdikdən sonra xəbərin ifadə vasitələrini də şagirdlərin özlərinə danışdırmaq olar. Bu məqsədlə qruplar üçün aşağıdakı kimi kartoçkalar hazırlamaq lazımdır.

I qrup:

1. Bir ismi cümlədə xəbər kimi işlədin.
2. II növ ismi birləşməni cümlədə xəbər kimi işlədin.
3. Əmr şəklində olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
4. İcbar növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
5. Lazım şəklində olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.

II qrup:

1. Sifəti cümlədə xəbər kimi işlədin.
2. III növ ismi birləşməni cümlədə xəbər kimi işlədin.
3. Xəbər şəklində olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
4. Qarşılıq növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
5. Şəxssiz növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.

III qrup:

1. Sayı cümlədə xəbər kimi işlədin.
2. Məsdər birləşməsini cümlədə xəbər kimi işlədin.
3. Arzu şəklində olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
4. Qarşılıq növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
5. Birgəlik növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.

IV qrup:

1. Əvəzliyi cümlədə xəbər kimi işlədin.
2. Feli sifət birləşməsini cümlədə xəbər kimi işlədin.
3. Vacib şəklində olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
4. Məchul növdə olan feli cümlədə xəbər kimi işlədin.
5. Bir mürəkkəb adı cümlədə xəbər kimi işlədin.

İsmi və feli xəbərlərin şagirdlərə bu cür öyrədilməsi həm morfolojiyaya aid şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsində, həm də sintaksisə aid biliklərin asan mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Cümlə üzvlərindən təyin, tamamlıq və zərfliklərin tədrisi zamanı əsas nitq hissələrinə aid qazanılmış biliklərə istinad edilməsi də bu sahədə ümumi işin xeyrinə olar. Məsələn, təyinin tədrisi zamanı atributivləşmiş ümumi isim və ismi birləşmələr, sifət, işarə və təyini əvəzlilər, feli sifət və feli sifət birləşmələrini, tamamlığın tədrisi zamanı hallana bilən və tamamlıq kimi işlənə bilən isim və digər nitq hissələrini və söz birləşmələrini, zərfliklərin tədrisi zamanı zərfləri, feli

bağlamaları, zaman və məkan anlayışı bildirən isimləri təkrar etmək yeni mövzuların asan başa düşülməsinə kömək edir.

VIII-IX siniflərdə bütün dərslərdə sintaktik təhlil zamanı cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin izah edilməsi, sintaksisə aid biliklərin morfolojiya ilə qarşılıqlı şəkildə şagirdlərə öyrədilməsi qrammatikanın hər iki sahəsinə aid ümumi biliklərin yadda qalmasına kömək edir.

IV FƏSİL

LEKSİK VƏ QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ HAQQINDA.

Azərbaycan dilçiliyində bu vaxta qədər leksik və qrammatik şəkilçilər haqqında çox yazılmışdır. Lakin onların sərhədinin müəyyənləşdirilməsi haqqındakı fikirlərə hələ də son qoyulmamışdır. Elmi qrammatikada olan bu müxtəliflik təlim prosesinə və metodik ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir. Nəticədə bir çox müəllimlər leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqləndirilməsində böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Müəllimlərin çoxsaylı suallarını nəzərə alaraq burada leksik və qrammatik şəkilçilər haqqında ətraflı məlumat verməyi lazım bilirik.

1. LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏR.

Mövcud proqram və dərslərləri, TQDK-nın dərslərlər əsasında hazırladığı testlərin tələblərini, eyni zamanda, müəllimlərin ehtiyacını əldə əsas tutaraq leksik şəkilçiləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırır və onlar haqqında daha geniş məlumat veririk.

1. İsim düzəldən şəkilçilər: 1) Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

-**çı**⁴: bostançı, dəmirçi, traktorçu, üzümçü və s.

-**lıq**⁴: Bu şəkilçilər konkret və mücərrəd mənəli isimlər yaradır: ağaclarıq, düzənlik, odunluq, üzümlük; başlıq, gözlük; yaxşılıq, pislik, dostluq, ərköynlük.

-**daş**: vətəndaş, silahdaş, əməkdaş, yoldaş, sirdaş və s.

-**lı**⁴: Məmmədli, Paşalı, Qafarlı, Hacıbəyli, N.Gəncəli, Ə.Qarabağlı; azərbaycanlı, məktəbli, kəndli.

-**gil**: Həm şəxs adlarına, həm də mənsubiyyət şəkilçili qohumluq terminlərinə artırılır: Afiqgil, Aliməgil, atamgil, bacımgil və s.

-i, -vi: Toponimik adlara artırılaraq nisbə - şəxsin doğulduğu, yaşadığı yerin adını bildirir: N.Gəncəvi, X.Şirvani, A.Ərdəbili və s.

-ov, -ova, -yev, -yeva: Nizamov, Paşayev, Fətullayeva, Əliyeva və s.

-zadə: Məmmədzadə, Əzimzadə; şahzadə, əsilzadə və s.

-ça²: meydança, kitabça, bağça, döşəkçə və s.

-cıq⁴: uşaqcıq, gəlincik, oduncuq, gözcük, evcik və s.

-cığaz⁴: qızcığaz, gəlinciyəz, quşcuğaz, körpəciyəz və s.

-stan (-ıstan⁴): Dağıstan, Özbəkistan, Gürcüstan, gülüstan və s.

-xana: çayxana, xəstəxana, kitabxana və s.

-iyyət, -iyyat: hakimiyyə, əbədiyyət, ədəbiyyat, kəşfiyyat və s.

-at²: məlumat, təbliğət, mühacirət, tədqiqat və s.

-dar: quldar, havadar, dalandar, mülkədar, hökmdar, hesabdar, dindar, maldar və s. Bu şəkilçi ilə düzələn sözlər sifət kimi də işləyə bilər: əlaqədar (məsələ), məhsuldar (sahə), evdar (qadın) və s.

-laq²: Elmi ədəbiyyatda gah isimdən isim, gah –a+laq şəkildə feldən isim və ya sifət düzəldən şəkilçi kimi izah edilən bu şəkilçi ilə düzələn sözlərdə hər iki xüsusiyyətə təsadüf edilir: qışlaq, udlaq, yaylaq, buzlaq, otlaq, çaylaq; yatalaq; işlək (adam) və s. Lakin bizə elə gəlir ki, bunlar əsasən feldən (qışla, yayla və s.) düzələn ismə və sifətə daha çox uyğun gəlir.

-dan: güldan, çaydan, qənddan, qəhvədan və s.

-iyyə: nəzəriyyə, fərziyyə, dövriyyə, icraiyyə, mədhiyyə və s.

-şünas: Elmi ədəbiyyatda **-çı⁴** kimi gah isim, gah da sifət düzəldən şəkilçi kimi izah edilən bu şəkilçi **-çı⁴** şəkilçisinin sinonimi olub, insan anlayışı bildirən isim yaradır, lakin onlar sifət funksiyasında da işləyə bilər: hüquqşünas, sənətşünas, ədəbiyyatşünas, şərqşünas və s.

-gər: İnsan anlayışı bildirən isimlər yaradır və bəzən onlar sifət kimi də işləyə bilər: misgər, zərgər, cadugər, kimyagər; hiyləgər (düşmən).

-izm: materializm, idealizm, kapitalizm, marksizm və s.

-ist: materialist, traktorist, realist, idealist, jurnalist və s. Bu şəkilçi ilə düzələn sözlər sifət kimi də işləyə bilər: materialist (baxış), idealist (nəzəriyyə) və s.

-baz: Elmi ədəbiyyatda həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçi kimi izah olunsada, **-çı⁴** şəkilçisinin sinonimi olub, insan anlayışı

bildirən isimlər düzəldir və sifət kimi də işlənə bilir: aşbaz, canbaz, oyunbaz, kəndirbaz, qumarbaz; kələkbaz (insan), quşbaz (oğlan) və s.

-ilti⁴: vızıltı, vıyıltı, mışlıt, inilti, gurultu, cingilti və s.

-çılıq⁴: rüsvayçılıq, dilxorçuluq, kasıbçılıq, nigarançılıq, yetimçilik, mehribançılıq və s.

-kı⁴: Ən məhsuldar şəkilçi olan **-kı⁴:** yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlik, ümumi və xüsusi isimlərə artırılaraq yeni mənalı isimlər yaradır, sonra cəmlənə və hallana bilir, cümlədə mübtədə, tamamlıq və s. üzvlər olur: mənimki, bizimki, özümkü, özümüzünkü, Əlininiki, Əlininkinin, Əlininkilər, Əlininkilərin; quşlarınkı, quşlarınmıncı və s.

-a²: dövrə, ədibə, dəstə, drama, zamanə, xadimə və s.

-saz: saatsaz, rəngsaz, minasaz və s.

-kar:Həm isim, həm də sifət düzəldir: sənətkar, zülümkar (şah), itaətkar (adam), füsunkar (mənzərə) və s.

-gah: istinadgah, qərargah, ordugah, qibləgah.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir sıra qeyri-məhsuldar isim düzəldən şəkilçilərə də təsadüf edilir: **-an:** dövrən; **-er:** milyon, milyarder; **-yor:** boksyor; **-cək:** əlcək; **-c:** anac; **-zar:** gülzar, lələzar; **-mə:** mədaxil, məxaric; **-re:** reforma, reaktiv; **-ey:** güney; **-ban:** bağban; **-ayə:** kinayə; **-ə:** kecə və s.

2) Feldən isim düzəldən şəkilçilər. İsimlərdən isim düzəldən şəkilçilərdən fərqli olaraq bu şəkilçilər əsasən milli şəkilçilərdən ibarətdir:

-iş⁴: anlayış, çağırış, bildiriş, göstəriş, duruş, gülüş, uçuş və s.

-aq², [-q, -k]: yataq, yamaq, sarıq, istək, qoruq, döşək, qaçaq, bəzək və s.

-ma²: qovurma, vurma, dondurma, qoşma, çəkmə, bölmə və s.

-qi⁴, -ği⁴: asqı, səpki, pusqu, sürtkü, çalğı, sərgi, vurğu, bölgü və s.

-t⁴: qışqırtı, çığırtı, göyərti, döyüntü, hönkürtü, böyürtü və s.

-inti⁴: qazıntı, tikinti, çöküntü, ovuntu, tapıntı və s.

-ıci⁴: alıcı, seçici, dinləyici, soyuducu, bağlayıcı və s.

-i⁴: yazı, pozu, çəki, qorxu, örtü, ölçü, sancı, ölü, sürü və s.

-ıq⁴: asqırıq, barışıq, bilik, danışıq, tapşırıq, örtük, hörük və s.

-ım⁴, -əm, -m: aşırım, deyim, ölüm, olum, durum, bölüm, kəsim, yayım, duyum, seçim, yozum, dözümlü, qurum, dönəm, yaşam və s.

- maq**²: çaxmaq, cırmaq, yemək, içmək, qazmaq və s.
-**qın**⁴, -**ğın**⁴: basqın, qaçqın, köçkün; qırğın, yanğın, sürgün, vurğun və s.
-**in**⁴, -**n**: əkin, biçin, səpin, axın, talan və s.
-**ar**²: açar, çapar, dəyər, kəsər və s.
-**acaq**²: dolanacaq, qanacaq, yanacaq, gələcək, yatacaq, sığınacaq, dayanacaq, tutacaq və s.
-**ır**, -**ir**: yatır, gəlir, kəsir və s.
-**id**, -**üd**, -**d**: keçid, öyüd, qurud və s.
-**caq**²: bürüncək, yelləncək, əmcək, yığıncaq, sığıncaq və s.
-**ınc**, -**inc**, -**c**: sevinc, qaxınc, girinc, güvənc, qazanc, tıxac, inanc və s.
-**ğa**, -**gə**: süpürgə, döngə, qovğa, qovurğa, bölgə və s.
-**anaq**²: boğanaq, sızanaq, süzənək, dəyənək, biçənək, doğanaq və s.
-**mac**²: yaxmac, doğramac, tutmac, döyməc, bulamac, yanıltmac və s.
-**maca**²: tapmaca, atmaca, əsməcə, bilməcə.
- Bunlardan başqa, bir sıra qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf edilir; -**cə**: əyləncə, düşüncə; -**kəc**: qızılürgəc, süzğəc; -**ğac**: tutğac; -**an**: qapan, ayran, qalxan; -**əyən**: kəsəyən; -**ərgə**: düşərgə; -**kəm**: görkəm; -**ğic**: başlanğıc; -**ay**: alay, olay; -**a**: yara, qala və s.
- Söz yaradıcılığına aid yazılmış bir sıra tədqiqat əsərlərində Yetər, Sevər, Sevil, Sevgili, Qorxmaz, Solmaz, Dönməz, Gülər və s. kimi şəxs adları da fellərdən yaranan düzəltmə sözlər hesab edilmişdir. Halbuki bu adlar şəkilçilərlə yox, yetər, sevər, sevil, sevgili, qorxmaz, solmaz, dönməz, gülər kimi düzəltmə ümumi sözlərin bütövlükdə leksik-semantik yolla xüsusi adlara çevrilməsindən yaranmışdır.
- Eyni sözləri tərkibində leksik və qrammatik, o cümlədən cəm şəkilçisi olan Ağası, Laləzar, Gülzar, Ülvyyə, Ağalar, Bəylər, Qızlar, Güllər, Nazlar və s. kimi adlar haqqında da söyləmək olar. Çünki bu adlar da eyni şəkilçili sözlərin onimləşməsi (xüsusi ada çevrilməsi) üsulu ilə yaranmışdır.

S.Cəfərov -**lar**² şəkilçisi haqqında yazır: “Miqdar saylarına əlavə edilərək tarixi əhəmiyyətə malik şəxs adları əmələ gətirir: məsələn, iyirmi altı-iyirmi altılar (26 Bakı komissarları, dördlər, Papaninçilər), qırqlar, yeddiilər, üçlər... Bəzi rəng bildirən sifətlərə əlavə

edilərək yenə də ictimai əhəmiyyəti olan şəxs adları əmələ gətirir; məsələn, qırmızı-qırmızılar, ağ-ağlar, qara-qaralar və s.” (Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960. səh.81-82).

Bu nümunələrdə cəm şəkilçisi say və sifətlərdən düzəltmə isim yaratmamışdır, onlar substantivləşərək cəm şəkilçisi qəbul etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, “Müasir Azərbaycan dili. II” kitabında oxuyuruq: “Bir çox insan adları substantivləşmə nəticəsində sifətlərdən düzəlmişdir: Gözəl, Yaxşı, Böyük və s... Çünki abstraksiya əsl sifətlərə daha çox xasdır. Qırmızı, qara, ağ, yaxşı, pis kimi sifətlər abstraksiya nəticəsində əşyasız işlənir... Müəyyən sifətlər substantivləşmə nəticəsində isimlər qrupuna keçmiş, sifət kimi, demək olar ki, işlənmir: qaralar, ağlar və s.” (Həmin kitab. Bakı, 1980.səh.101-102). Azərbaycan dilində soyadı mənasında olan sülalə adları cəm şəkilçisinin köməyi ilə yaranır və həmin sülaləyə mənsub hökmdarları bildirir: Rəvvadilər, Şirvanşahlar, Şəddadilər, Salarilər, Atabəylər, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər: 1) Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər:

-**lı**⁴:ağıllı (uşaq), rəngli (şəkil), duzlu (xörək), ütülü (paltar) və s.

-**sız**⁴: günahsız (adam), meyvəsiz (ağac), otsuz (yer), gücsüz (uşaq) və s.

-**dakı**²: Bu şəkilçilər digər leksik şəkilçilərdən fərqli olaraq həm söz köklərinə, həm də cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmiş isimlərə artırılı bilər: məndəki (kitab), Günaydakı (oyuncaq), bağımızdakı (ağaclar), evdəki, evlərdəki (əşyalar) və s.

-**cılı**⁴: zarafatçı (qız), işçil (oğlan), yuxucul (kişi), ölümcül (xəstə) və s.

-**lı**⁴: palıdı (rəng), çərkəzi (papaq), xurmayı (saç), sürməyi (pərdə) və s.

-**i**, -**vi**:inqilabi (hadisə), tarixi (mərhlə), ailəvi (dostluq) və s.

-**kı**, -**ki**, -**kü**: qabaqkı (sıra), çoxdankı (hadisə), dünənki (görüş), bugünkü (xəbər) və s.

-**a**²: qərribə (oğlan), danqa (baş), viranə (könül), əntiqə (parça), bakirə (qız) və s.

-**lıq**⁴: aylıq (gəlir), illik (plan), donluq (parça), güllük (sahə) və s.

-**varı**: buynuzvarı (ağac), qalxanvarı (vəzi), üzükvarı (alət) və s.

- iv: subyektiv (fikir), obyektiv (münasibət) və s.
- keş: zəhmətkeş (xalq), cəfəkeş (insan), malakeş (fəhlə) və s.
- kar: işvəkar (qadın), həvəskar (rəssam), füsunkar (mənzerə)

və s.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir sıra qeyri-məhsuldar sifət düzəldən şəkilçilərə də təsadüf edilir: **-sal:** qumsal (yer); **-iş:** geniş (yol), nəmiş (otaq); **-man:** şişman (kişi), qocaman (sənətkar); **-lam:** sağlam (insan); **-gir:** tərəfgir (insan), fəndgir (oyunçu); **-çaq, -cək:** tumançaq (uşaq), köynəkcək (oğlan); **-pərvər:** vətənpərvər (xalq); **-xah:** xeyirxah (insan), bədxah (rəis); **-xor:** rüşvətxor (müfəttiş), müftəxor (nəzarətçi); **-l:** normal (şərait); **-atik:** problematik (məsələ), sistematik (nəzarət); **-bi:** bivəfa, bisavad (insan); **-na:** namərd, nanəcib (kişi); **-ba:** baməzə, baədəb (uşaq); **-la:** laqeyd (sürücü); **-anti:** antifaşist (hərəkat), antidemokratik (təbliğat); **-a:** anormal (uşaq); **-dar:** evdar (qadın) və s.

2) Feldən sifət düzəldən şəkilçilər:

-ağan²: qaçağan (at), güləyən (qarı) və s.

-qan²: çalışqan (şagird), döyüşkən (əsgər) və s.

-ğın⁴: azğın (düşmən), gərgin (iş), yorğun (adam), düzgün (baxış) və s.

-qın⁴: satqın (qonşu), kəskin (söz), tutqun (hava), küskün (uşaq)

və s.

-ıq⁴, -q, -k: açıq (qapı), əzik (paltar), uçuq (ev), çürük (meyvə), sökük (divar), soyuq (su), böyük (qardaş) və s.

-ıçı⁴: qırıcı (təyyarə), keçici (xəstəlik), dondurucu (qış), öldürücü (gülüş) və s.

-unc, -ünc: qorxunc (hadisə), gülünc (vəziyyət) və s.

-ar², -r: yanar (dağ), axar (su), gülər (üz), qaynar (bulaq), oxşar (adam) və s.

-maz²: alınmaz (qala), qorxmaz (insan), qanmaz (işçi) və s.

-aq²: qorxaq (qız), oturaq (həyat), çökək (yer) və s.

-ma²: burma (saç), çatma (qaş), uydurma (söz), eşmə (biğ), gəlmə (adam), düzəltmə (söz) və s.

-ı⁴: dolu (qab), duru (su), örtülü (bazar), tikili (paltar), bükülü (kağız), asılı (vəziyyət) və s.

-a²: qısa (adam), kəsə (yol) və s.

-əri: köçəri (xalq), gedəri (qonaq), ötəri (hiss) və s.

Bunlardan başqa, qeyri-məhsuldar olan bəzi şəkilçilərə də təsadüf olunur: **-kəm:** ötkəm (adam); **-c:** qısqanc (adam), iyrenc (hərəkət); **-caq:** utancaq (qız); **-cam:** yığcam (otaq); **-ri, -ru:** yumru (bağlama), əyri (yol) və s.

3) Sifətlərdə dərəcə şəkilçiləri: -mtıl (-ımtıl⁴), -mtraq (-ımtraq⁴), -sov(-ımsov⁴), -şın, -raq² və -ca²: göyümtül (parça), uzunsov (otaq), zorbaca (qadın), sarışın (saç) və s.

Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcə şəkilçilərinin leksik və ya qrammatik şəkilçi olması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hazırda dərslərdə əlavə məlumat verilməsə də, onlar qrammatik şəkilçilər hesab edilir. Dərslər necə tələb edirsə, şagirdlərə də onu elə öyrətmək lazımdır. Lakin elmi cəhətdən təhlil edilsə, məlum olar ki, fellərin növ şəkilçiləri fellərdə məna dəyişikliyi yaratdığı kimi, sifətin dərəcə şəkilçiləri də onlarda müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

Məlumdur ki, leksik şəkilçilər qoşulduğu sözün leksik mənasında dəyişiklik yaradır, qrammatik şəkilçilər isə cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır, sözün ancaq formasını dəyişir. Sifətin dərəcə şəkilçiləri də sifətlərdə keyfiyyət mənası yaradır və aid olduğu sözlərlə əlaqə zamanı hal və mənsubiyyət şəkilçiləri kimi müəyyən rol oynamır. Odur ki, onların leksik şəkilçi adlandırılması daha real olar.

3. Say düzəldən şəkilçilər. Azərbaycan dilində say düzəldən şəkilçilər çox azdır.

-ıncı⁴: Bu şəkilçilərlə əsasən miqdar saylarından sıra sayı düzəldilir. Onların içərisində digər nitq hissələrindən düzəlib sıra sayı anlayışı ifadə edənlərə də təsadüf edilir: beşinci (sıra), onuncu (ev), axırıncı (küçə), əvvəlinci (hadisə) və s.

-la², -ca²: Bu şəkilçilər, əsasən, cəm şəkilçisi qəbul etmiş substantivləşmiş miqdar saylarına artırılaraq qeyri-müəyyən saylar düzəldir: yüzlərlə, onlarla (nümayişçi), onlarca, yüzlərcə (adam) və s. Hazırda **-larla²** və **-larca²** bütövlükdə leksik şəkilçi hesab olunur.

-lu: çoxlu (kitab).

-acıq: azacıq (aşım, ağrımaz başım) və s.

4. Düzəltmə əvəzliliklər: “Azərbaycan dili” (VI sinif) dərslərində əvəzliliklərin quruluşca növlərindən ayrılıqda bəhs olunmasa da, **birisi, kimisi, bəzisi, neçənci** əvəzlilikləri düzəltmə əvəzliliklər kimi göstərilmişdir. Elmi ədəbiyyatda bu vaxta qədər əvəzliliklərin quruluşca növlərindən bəhs olunmasa da, mövcud testlərdə düzəltmə əvəzliliklərə

təsadüf edilməsə də, müəllimlər dərsliyə əsaslanıb yuxarıda göstərilənlərdən başqa, kimi, hərə, bəziləri, neçəsi və s. kimi əvəzlilikləri də düzəltmə əvəzliliklər kimi tədris etməlidirlər (Bu barədə irəlidə bəhs olunmuşdur).

5. Fel düzəldən şəkilçilər. Hamısı milli olan bu şəkilçilər də iki qrupa ayrılır:

1) Adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

-**la**²: başla(maq), ütülə(mək), gecələ(mək), daşla(maq) və s.

-**laş**²: bədbinləş(mək), gözəlləş(mək), yaşlaş(maq) və s.

-**lan**²: ağıllan(maq), dillən(mək), ruhlan(maq), hallan(maq) və s.

-**ar**²: ağar(maq), göyər(mək), bozar(maq) və s.

-**al**², -**l**: çoxal(maq), genəl(mək), qaral(maq), diril(mək), yönəl(mək) və s.

-**a**²: oyna(maq), yaşa(maq), dara(maq), ələ(mək), boşa(maq), qana(maq) və s.

-**i**⁴: bərki(mək), tənği(mək), yeri(mək), acı(maq), turşu(maq), ləngi(mək) və s.

-**ilda**⁴: pıçılda(maq), şaqqılda(maq), parılda(maq), xorulda(maq), cingildə(mək), gurulda(maq), qurulda(maq) və s.

-**ix**, -**ik**, -**ux**: darıx(maq), gecik(mək), pisik(mək) və s.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir sıra qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf edilir: -**an**²: gücən(mək), hıqqan(maq), hoppan(maq); -**sa**²: susa(maq), qəribəsə(mək); -**lət**: cinlət(mək), kirlət(mək); -**irğa**: yadırga(maq); -**var**: suvar(maq); -**imsə**: mənimsə(mək); -**aş**: yanaş(maq) və s.

2) Feldən fel düzəldən şəkilçilər. Azərbaycan dilində feldən fel düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

-**il**⁴: yazıl(maq), çəkil(mək), düzül(mək), vurul(maq) və s.

-**dır**⁴, -**t**: Bu şəkilçi həm təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir, həm də icbar növün şəkilçisidir: aldır(maq), yazdır(maq), çimdir(mək), qurdur(maq), güldür(mək), işlət(mək), yedirt(mək), oturt(maq) və s.

-**iş**⁴, -**ş**: yazış(maq), üzüş(mək), sürüş(mək), çəkiş(mək), mələş(mək), ağlaş(maq), gözleş(mək) və s. Azərbaycan dilində bu şəkilçilər qarşılıq və birgəlik növ fellərə daxil olmayan fellər də yarada bilər: yetiş(mək), gəziş(mək), uyuş(maq), giriş(mək), qızış(maq), yarış(maq), açılış(maq), isiniş(mək) və s.

-in⁴, -n: yolun(maq), silin(mək), alın(maq), görün(mək), səslən(mək), ələn(mək) və s.

-a: tıxa(maq), sana(maq), dola(maq), qura(maq) və s.

-i⁴: qazı(maq), sürü(mək), daşı(maq), quru(maq) və s.

-ala²: qovala(maq), eşələ(mək), girələ(mək), çapala(maq) və s.

-ir⁴: Bu şəkilçilər həm təsirsiz fellərdən təsirli, həm də təsirli fellərdən vasitə tələb edən təsirli fellər düzəldir: qaçır(maq), aşır(maq), bişir(mək), düşür(mək), itir(mək), yatır(maq), uçur(maq), köçür(mək), içir(mək), keçir(mək) və s.

-ix, -ux, -x: qalx(maq), sınıx(maq), durux(maq), solux(maq)

və s.

-it⁴: Bu şəkilçilər təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir: axıt(maq), qorxut(maq), hürküt(mək) və s.

-ız, -iz, -uz, -quz: Qeyri-məhsuldar şəkilçilər olub, **-dir⁴** şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir, bəzən də özündən sonra **-dir, -dir** şəkilçisinin işlənilməsinə tələb edir: qalxız(maq), uduz(maq), durquz(maq), damızdır(maq), əmizdir(mək), çimizdir(mək) və s.

-ələ: səpələ(mək), eşələ(mək) və s.

Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində bir sıra qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf olunur: **-ümsə:** gülümsə(mək), **-xa, -kə:** çalxa(maq), ovxa(maq), övkə(mək); **-dar²:** qondar(maq), döndər(mək); **-ar:** qopar(maq), çıxar(maq); **-kəz, -sət, -sən:** görkəz(mək), görsət(mək), görsən(mək); **-xala, -kələ:** ovxala(maq), çalxala(maq), silkələ(mək); **-şa²:** dinşə(mək), qurşa(maq); **-sin, -sun:** umsun(maq), doluxsun(maq), diksin(mək); **-an, -qan, -qun:** udqun(maq), dadan(maq), qısqan(maq); **-xul:** burxul(maq); **-nux:** vurnux(maq); **-dat:** aldat(maq); **-əclə:** döyəclə(mək); **-irgə:** əsirgə(mək); **-dan:** aldan(maq) və s.

6. Zərf düzəltən şəkilçilər. Düzəltmə zərflər aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

ca²: azərbaycanca, rusca, ehmalca, sakitcə və s.

casına²: qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə və s.

yana², -anə: dostyana, dahiyana, zarafatyana, mərdanə və s. Bu şəkilçilərlə düzələn sözlər bəzən sifət kimi də işlənə bilir: aşıqanə (şeyirlər), şairanə (mənzərələr) və s.

a²: dördnala, zarafata, yaxına, birnəfəsə, uzağa, qırağa və s.

dan²: soyuqdan, astadan, bərkdən, birdən, tezdən və s.

ən: qəflətən, qəsdən, daxilən, təcricən və s.

la²: zorla, güclə, cəsərtlə, aylarla, illərlə və s.

akı²:yanakı, çəpəki və s.

da²: ayda, ildə,gündə, həftədə, təklidə, birlikdə və s.

ma⁴: əksinə, tərsinə, düzünə, çəpinə, boş-boşuna, eninə və s.

gə: birgə və s.

sayağı: italyansayağı (evlənmək), bayramsayağı və s. (Bunu bənzətmə və müqayisə bildirən qoşma hesab edənlər də vardır).

2. QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏR.

Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilər çoxdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İsimlərdə cəm, mənsubuyyət və hal şəkilçiləri:

lar²: kitablar, dəftərlər və s.

-ım⁴, -m; -in⁴, -n; -sı⁴, -ı⁴; -ımız⁴, - mız⁴; -iniz⁴, -nız⁴; -sı⁴, -ı⁴, -ları²:

anam,anan, anası, anamız, ananız, anası, anaları və s.

ın⁴, -nın⁴; -a², -ya²; -ı⁴, -nı⁴; -da²; -dan²; kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan.

2. Xəbər şəkilçiləri. Əsas nitq hissələrinin cümlədə rolu haqqında şagirdlərə məlumat verərkən şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, ismi (feldən başqa digər əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan) xəbər şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-am², -iq⁴, -san², -siniz⁴, -dır⁴, -dırlar⁴: həkiməm,həkimsən, həkimdir, həkimik, həkimsiniz, həkimdirlər və s.

3. Fellərə məxsus qrammatik şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **İnkarihq şəkilçi:-ma²**:oxumamaq, gəlməmək və s.

2) **Zaman şəkilçiləri:-miş⁴, -dı⁴, -ır⁴;-acaq², -ar²**almışam, aldın, yazır, oxuyacağım, gələrik və s.

3) **Fel şəkillərinə aid şəkilçilər: -a², -malı², -ası², -sa², -a²** +bil(mək): oxuyam, oxumalısan, oxuyasıyıq, oxusanız, oxuya bil(mək) və s.

4) **Şəxs sonluqları**: I şəxs tək və cəm: **-ım⁴, -am², -m; -aq², -ıq⁴, -k, -q**: alım,oxumuşam, yazdım; alağ, oxumuşuq, güldük, satdıq və s.; II şəxs tək və cəm: **-san², -n; -ın⁴, -sınız⁴, -nız⁴**:almısan, oxudun, yazın, gəlirsiniz, aldınız və s.; III şəxs tək və cəm: **-sın⁴, -dır⁴, -sın(lar)⁴, -lar², -dır(lar)⁴**: alsın, oxuyacaqlar, yazsınlar, aldılar, oxumalıdırlar və s.

5) **Məsdər şəkilçisi: -maq², -ma².** Müşahidələr göstərir ki, çox vaxt şagirdlər və hətta bəzi müəllimlər **-ma²** məsdər şəkilçisinin mahiyyətini başa düşmürlər. Müəllimlər bilməli və şagirdlərə başa salmalıdırlar ki, məsdərlər III növ təyini sözbirləşməsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edəndə üçüncü şəxsdə bəzən q və k samitləri düşür. Məsələn, Eldarın gəlməsi, onların oynaması və s.

6) **Feli sifət şəkilçiləri: -mı⁴, -dı⁴ + mənsubiyyət şəkilçiləri, -an², -acaq², -malı², -ası²:** oxunmuş (kitab), oxuduğum (şeyir), oxunan (hekayə), oxunulacaq (roman), oxunmalı (poema), oxunulması (qəzəl) və s.

7) **Feli bağlama şəkilçiləri: -ıb⁴, -araq², -a-a², -madan², -mamış², -anda², -dıqda⁴, -arkən², -dıqca⁴, -ınca⁴, -ar-maz²:** alıb, alaraq, qaça-qaça, almadan, alanda, aldıqda, alarkən, aldıqca, alınca, alar-almaz və s. Bəzi şagirdlər, hətta müəllimlər də feldən düzəlmiş sifətləri (Bunlarda felin xüsusiyyətləri olmur: çalışqan, küsəyən və s.) feli sifətlərlə qarışdırırlar. VII sinif “Azərbaycan dili” dərslində əvvəllər felin təsriflənməyən formalarına aid şəkilçilərin qrammatik və ya leksik şəkilçi olması haqqında məlumatlara rast gəlinmirdi. Ona görə də onlar “Məsdər felin başlanğıc forması üzərinə -maq² şəkilçisi artırmaqla düzəlir”, “Feli sifət düzəldən şəkilçilər” və ya “Feli sifət düzəltmək üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur”, “Feli bağlama düzəldən şəkilçilər bunlardır” fikir və ifadələrə əsaslanaraq məsdər, feli sifət və feli bağlama şəkilçilərini leksik şəkilçi adlandırırırlar. Lakin həmin dərslərdə çox gözəl izah olunmuşdur ki, felin təsriflənməyən formaları həm felin, həm də isim, sifət və zərfin ən əsas cəhətlərini özlərində əks etdirir. İki nitq hissəsinin ən əsas əlamətlərini özündə birləşdirən sözlərə “düzəltmə söz” demək leksik və qrammatik şəkilçilərin funksiyasını eyniləşdirmək deməkdir. Hazırda dərslərdə bunlar qrammatik şəkilçilər kimi təqdim olunur.

Bu cür dolaşıqlığa yol verməmək üçün yaxşı olardı ki, dərslərin müəllifləri də bəzi mövzuların, xüsusən sifətin dərəcələri, felin təsriflənən və təsriflənməyən formalarını izah edərkən onların şəkilçilərinin leksik və ya qrammatik şəkilçilər olması haqqında müəyyən məlumat versinlər. (Məqalə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında çap olunmuşdur; №3. 2000. səh. 23-28. Kitab çapa hazırlanarkən məqalə üzərində yenidən işlənmiş və bəzi məsələlər dəqiqləşdirilmişdir).

3. ŞƏKİLÇİLƏRİN MƏNA ÇALARLARI.

Elmi ədəbiyyatda və məktəb dərslərlərində şəkilçilər daşdıqları funksiyaya görə, əsasən, iki qrupa (leksik və qrammatik) bölünür. Ali məktəb dərslərlərində və söz yaradıcılığına aid yazılmış monoqrafiyalarda bundan başqa, şəkilçilərin etimologiyası, quruluşu, mənşəyi, məhsuldarlığı və yeri gəldikcə mənə çalarları haqqında ümumi məlumat verilsə də, orta məktəb dərslərlərində onlar haqqında söz açılmır. Lakin qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər təlim prosesində, yeri gəldikcə, şəkilçilərin mənşəyi və mənə çalarları haqqında ümumi məlumat verməyi də unutmurlar. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinə aid hazırlanmış mövcud testlərdə də şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi ilə bağlı olanlarına təsadüf edilir. Lakin çox təəssüf ki, bu vaxta qədər şəkilçilərin mənə xüsusiyyətləri ayrılıqda geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu baxımdan Ramiz Novruzovun “Fel kateqoriyası ilə bağlı omonim şəkilçilər haqqında” məqaləsi xüsusilə əhəmiyyətlidir (“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, №3, 2000-ci il, səh. 39-42). Şəkilçilər haqqında müəllimlərin ümumi bilik və təsəvvürlərini daha da genişləndirmək məqsədilə burada şəkilçilərin semantik xüsusiyyətləri, yəni omonim, sinonim və antonimliyi barədə ümumi məlumat verməyi lazım bilirik.

“Semantika” və ya “mənə çalarlığı” terminləri “leksik mənə” ilə əlaqədar olur. Şəkilçilər isə ayrılıqla leksik mənədən məhrumdur. Lakin hər bir sözün, o cümlədən şəkilçilərin mənəsi bizim o söz və şəkilçi haqqında mövcud olan ensiklopedik biliyimizlə əlaqədardır. Yəni biz hər hansı söz və ya şəkilçi haqqında nə qədər çox müxtəlif məlumatlara malik olsaq, onların mənəsi bizim üçün bir o qədər geniş olar. Bu baxımdan, “şəkilçilərin mənə çalarlığı” dedikdə onların həm ayrılıqda formasına görə, həm də qoşulduğu sözlərdə yaratdığı mənə çalarları nəzərdə tutulmalıdır. Elə buna görə də leksik mənəsi olan sözlərə nisbətən şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Odur ki, müəllimlər həm leksikanı tədris edərkən leksik mənəsi olan sözlərin omonim, sinonim və antonimliyi ilə yanaşı, eyni forma və mənəli şəkilçilər haqqında da nümunələr əsasında məlumat verməli, həm də leksik və qrammatik şəkilçiləri şagirdlərə öyrədərkən omonim, sinonim və antonimlər barədə onların biliklərini daha da möhkəmləndirməyə çalışmalıdırlar.

I. Şəkilçilərin omonimliyi. “Şəkilçilərin omonimliyi” dedikdə, onların funksiyasına görə leksik və ya qrammatik olmasından asılı olmayaraq, ancaq formaca eyni olması nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində isə şəkilçilərin omonimliyi onların sinonim və antonimliyinə nisbətən daha rəngarəngdir. Onları üç qrupa ayırmaq olar: 1) Leksik şəkilçilərin omonimliyi; 2) Leksik və qrammatik şəkilçilərin omonimliyi; 3) Qrammatik şəkilçilərin omonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin omonimliyi. Burada eyni formaya malik olan, lakin müxtəlif leksik vahidlər yaradan şəkilçilər nəzərdə tutulur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) -lıq⁴: a) konkret mənalı isimlər düzəldir: ağaclarıq, gözlük, başlıq, odunluq; b) mücərrəd mənalı isimlər: yaxşılıq, pislik; c) sifət: aylıq (gəlir), illik (plan) və s.

2) -lı⁴: a) soyadı və təxəllüs bildirən xüsusi isimlər: Paşalı, Novruz Gəncəli, Məmmədli; Ə. Qarabağlı; b) sifət: ağıllı (uşaq), duzlu (xörək); c) ümumi isimlər: məktəbli, kəndli və s.

3) -i, -vi: a) Toponimlərə artırılaraq şəxsin doğulduğu, yaşadığı yerin adını (nisbə) bildirir: Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi; b) sifət: inqilabi (hadisə), kütləvi (hərəkət) və s.

4) -dar: a) isim: hesabdar, hökmdar, dindar; b) sifət: evdar (qadın), məhsuldar (şəkilçi) və s.

5) -laq: a) isimdən isim: qışlaq, çaylaq; b) feldən isim: udlaq və s.

6) -şünas: a) isim: hüquqşünas, sənətşünas; b) sifət: tarixşünas (alim), dilşünas (professor) və s.

7) -gər: a) isim: misgər, zərgər; b) sifət: hiyləgər (düşmən), cadugər (qadın) və s.

8) -ist: a) isim: traktorist, kommunist; b) sifət: idealist (baxış), realist (ədəbiyyat) və s.

9) -baz: a) isim: işbaz, canbaz; b) sifət: kələkbaz (insan), qumarbaz (kişi) və s.

10) -kı⁴: a) isim: mənimki, Elçininki (Adətən bu şəkilçi yiyəlik hal şəkilçili sözlərə artırılır, lakin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan, yəni şəkilçisiz isimlərə də artırıla bilər: Afiqki, Ümidki, Fəridki və s.); b) sifət: qabaqqı (ağac), dünənki (hadisə), bugünkü (dərs) və s.

11) -ı⁴: a) feldən isim: anlayış, bildiriş, çağırış; b) sifətdən sifət: geniş (yol), nəmiş (otaq); c) felin qarşılıq və birgəlik növ şəkilçisi:

vuruşmaq, görüşmək, hürüşmək; ç) feldən fel: gəzişmək, girişmək, isinişmək və s.

12) -ıcı⁴: a) feldən isim: soyuducu, bağlayıcı; b) feldən sifət: qırıcı (təyyarə), keçici (xəstəlik) və s.

13) -qın⁴, -ğın⁴: a) feldən isim: basqın, qırğın, uçqun, sürgün, yanğın; b) feldən sifət: azğın (düşmən), gərgin (iş), yorğun (adam), kəskin (söz), tutqun (hava), küskün (baxış) və s.

14) -caq²: a) fel və isimdən isim: Sığıncaq (Masallıda kənd adı); oyuncaq, yelləncək, bürüncək, əmcək; b) feldən sifət: utancaq (qız) və s.

15) -inc⁴; -c: a) feldən isim: sevinc, qaxınc, qazanc; b) feldən sifət: qorxunc (hadisə), gülünc (vəziyyət), qısqanc (adam) və s.

16) -ca²: a) feldən isim: əyləncə, düşüncə; b) adlardan zərf: azərbaycanca, ehmalca, sakitcə; c) sifətin çoxaltma dərəcə şəkilçisi: qaraca (qız), zorbaca (ağac); ç) cəm şəkilçili saylardan qeyri-müəyyən say: onlarca, yüzlərcə (adam); d) **ilə** qoşmasının sinonimi: yol boyu ilə - yol boyunca və s.

17) -kəm: a) feldən isim: görkəm; b) feldən sifət: ötkəm (oğlan) və s.

18) -gir: a) isimdən isim: kəfgir, “Küştigir” oyunu; b) isimdən sifət: tərəfgir (insan), fəndgir (pəhləvan) və s.

19) -la²: a) cəm şəkilçili saylardan qeyri-müəyyən say düzəldir: onlarla (adam); b) adlardan fel düzəldir: başlamaq, işləmək; c) adlardan zərf düzəldir: zorla, aylarla, ç) ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş forması: qələmlə, kitabla; d) isimdən sifət: laməkan Allah və s.

20) -ıl⁴: a) felin qayıdış növ şəkilçisi: duman çəkildi, gül açıldı; b) felin məchul növ şəkilçisi: məktub yazıldı, paltar yuyuldu; c) felin şəxssiz növ şəkilçisi: baxıldı, tamaşa edildi və s.

21) -gə: a) feldən isim düzəldir: döngə, bölgə; b) saydan zərf düzəldir: birgə və s.

22) -qan: a) feldən fel düzəldir: qısqanmaq; b) feldən sifət düzəldir: çalışqan (şagird), vuruşqan (əsgər) və s.

23) -c: a) isimdən isim: anac; b) feldən sifət: qısqanc (adam), iyrenc (hərəkət) və s.

2. Leksik və qrammatik şəkilçilərin omonimliyi. Bir-biri ilə omonim olan leksik və qrammatik şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **-ma²**: a) fellərdən isim: qovurma, bölmə; b) isimdən isim: mədaxil, məxariç; c) feldən sifət: düzəltmə (söz), burma (saç); ç) məsdər şəkilçisi: şagirdin oxuması, gəlməsi; d) felin inkar şəkilçisi: oxumamaq, gəlməmək və s.

2) **-aq²**: a) feldən isim: yataq, sancaq, kəsək; b) feldən sifət: qorxaq (qız), oturaq (həyat); c) I şəxs cəminin (əmr şəklində) şəxs sonluğu: oxuyaq, gülək; ç) felin arzu şəkilçisi (a²) və həmin şəklin I şəxs cəminin şəxs sonluğu: oxu-ya-q, al-a-q, dinlə-yə-k və s.

3) **-ıq⁴**: **-q**, **-k**: a) feldən isim: asqırıq, hörük, buruq, bilik, daraq; b) feldən sifət: açıq (qapı), əzik (paltar), çürük (meyvə); c) zərf və sifətdən fel: gecik(mək), pisik(mək); ç) felin xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkillərində şəxs sonluğu: gəlmişik, gəldik, aldıq, gəlirik, gələcəyik, gələrək, gəlməliyik, gələsiyik; d) I şəxs cəminin ismi xəbər şəkilçisi: aslanıq, həkimik, ovçuyuq, üzümçüyük və s.

4) **-dan²**: a) isimdən isim: güldan, çaydan; b) ad, say və sifətlərdən zərf: soyuqdan, birdən, bərkdən, astadan; c) çıxışlıq hal şəkilçisi: kitabdan, dəftərdən və s.

5) **-maz²**: a) feldən isim: dodaqdəyməz, dildönməz (qoşmanın növləri); b) feldən sifət: solmaz (gül); dinməz (qadın); c) **ar-maz²**: feli bağlama şəkilçisinin ikinci tərəfi: alar-almaz, gələr-gəlməz; ç) felin xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanın II və III şəxs tək və cəminin inkarında **-ma²-ar²** şəkilçisinin birləşmiş və fonetik dəyişikliyə uğramış forması: oxumaz(san), oxumaz(sınız), oxumaz, oxumaz(lar) və s.

6) **-dı⁴**: a) feldən isim: öldü var, döndü yoxdur; qulaqasdı, qulaqpusdu, niyyətutdu, ayaqaçdı, ayaqbasdı, torbaatdı, qurşaqtutdu, papaqatdı, bələntutdu, yolkəsdi, xınayaxdı, ələpdü, çiləkəsdi, göbəkəsdi və s. Bunlardan başqa, Azərbaycan dilində eyni formada olan çoxlu oyun adları da mövcuddur: “Aldıqaçdı”, “Ayaqbasdı”, “Qaraqoydu”, “Qıçımçıxdı” (Bundan ləqəb kimi də istifadə edilmişdir), “Quluncsındırdı”, “Dağaköçdü”, “Donuzdöydü”, “İtqusdu”, “Yorduyordu”, “Keçisoydu”, “Turnavurdu” və s. (Elçin Abbasov. “El-oba oyunu xalq tamaşası”. Bakı 1984); b) felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi: oxudum, oxudun və s.; c) felin mürəkkəb şəklinin hekayəsinin şəkilçilənmiş forması: alırdım, alırdın, alırdı və s.

7) **-ım⁴**, **-m**: a) feldən isim: aşırım, ölüm, yaşam, anlam, durum, biçim; b) mən və biz şəxs əvəzliliklərində yiyəlik hal şəkilçisi: mənim, bizim;

c) I şəxs təkində mənsubiyyət şəkilçisi; kitabım, dəftərim, odunum, ütüm, anam, özüm; ç) felin əmr, xəbər şəklinin şühudi keçmişində, arzu və şərt şəkillərində şəxs sonluğu: alım, gəlim, görüm, durum, gəldim; alam, gələm; oxusam, gəlsəm və s.;

8) -am²: a) ad və feldən isim: dönəm, önəm; b) xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki və gələcək (qəti və qeyri-qəti) zamanında, vacib və lazım şəkillərində şəxs sonluğu: oxumuşam, gəlmişəm; gəlirəm, oxuyuram, oxuyacağam, gələcəyəm; oxuyaram, gələrəm; c) I şəxs təkinin ismi xəbər şəkilçisi: aslanam, həkiməm; ç) felin arzu şəklinin **-a²** şəkilçisi və həmin şəklil I şəxs təkinin (**-m**) şəxs şəkilçisinin birləşməsi, yəni **-a²+m**: al-a-m, gəl-ə-m və s.

9) -maq²: a) feldən isim: çaxmaq, cırmaq, yemək, içmək; b) məsdər şəkilçisi: oxumaq, yazmaq və s.

10) -m⁴, -n: a) feldən isim: axın, əkin, biçin, talan; b) felin qayıdış və məchul növ şəkilçiləri: oxunmaq, silinmək; sürünmək, yuyunmaq, bürünmək; c) ismin yiyəlik hal şəkilçisi: uşağın, kitabın; ç) II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi: sənin dəftərin, kitabın və s. d) felin əmr şəklinin II şəxs cəminin şəxs sonluğu: alın, gəlin, durun, görün; e) felin xəbər şəklinin şühudi keçmişində II şəxs təkində şəxs sonluğu: aldın, gəldin, oxudun və s.

11) -ar², -r: a) feldən isim: açar, çapar; b) feldən sifət: yanar (dağ), axar (su), gülər (üz), qaynar (qazan); c) sifətdən fel: ağarmaq, göyərmək; ç) təsirsiz feldən təsirli fel: qoparmaq, çıxarmaq; d) felin xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi: alar, gələr və s.

12) -acaq²: a) feldən isim: qanacaq, yanacaq; b) felin qəti gələcək zaman şəkilçisi: oxuyacaq, gələcək; c) feli sifət şəkilçisi: oxunacaq (kitab), gələcək (gün) və s.

13) -ır⁴: a) feldən isim: yatır, gəlir; b) təsirsiz feldən təsirli fel: qaçırmaq, bişirmək, düşürmək; d) indiki zaman şəkilçisi: alır, gəlir, durur, bükür və s.

14) -an²: a) feldən isim: qapan, ayran, qalxan; b) indiki zaman feli sifət şəkilçisi: alan (şagird), tikən (usta); c) isimdən fel: gücənmək, hıqqanmaq, dadanmaq; ç) isimdən zərf: qəflətən, qəsdən, təsadüfən və s.

15) -ı⁴: a) feldən isim: yazı, qorxu, sancı; b) isim və feldən sifət: armudu (stəkan), palıdı (rəng), duru (su); c) adlardan fel: bərkimək, qartımaq, yerimək, təngimək; ç) feldən fel: sürümək, uyumaq, acımaq,

təpimək, sarımaq, yarımaq; d) ismin təsirlik hal şəkilçisi: evi, ağacı; e) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi: kitab vərəqi, alma ağacı və s.

16) -a²: a) feldən isim və sifət düzəldir: qoşa (qapı), yara; b) adlardan fel: yaşamaq, daramaq, ələmək; c) feldən fel: tıxamaq, dolamaq, quramaq; ç) adlardan isim: dövrə, ədibə, dəstə, drama, zamanə, xadimə; d) adlardan sifət: qəribə (oğlan), danqa (baş), viranə (kənd), əntiqə (parça), bakirə (qız); e) adlardan zərf: dördnala, zarafata, yaxına, birməfəsə, uzağa; ə) ismin yönük hal şəkilçisi: kitaba, dəftərə; f) felin arzu şəklinin şəkilçisi: gərək ala, gərək gələ, gərək oxuya; g) felin bacarıq şəklinin I tərəfinin qəbul etdiyi şəkilçi: ala bilmək, gələ bilmək və s. g) feli bağlama şəkilçisi: baxa-baxa, gələ-gələ və s.

17) -sa²: a) adlardan fel: susamaq, qəribsəmək; b) felin şərt şəklinin şəkilçisi: oxusa, gəlsə; c) felin mürəkkəb şəkillərinin şərtinin şəkilçiləşmiş forması: almışamsa, gəlmişəmsə və s.

18) -dır⁴, -t: a) felin icbar növ şəkilçisi: yazdırmaq, sildirmək; b) təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir: oturtmaq, güldürmək; c) III şəxs təkin ismi xəbər şəkilçisi: müəllimdir, anadır; ç) felin xəbər (nəqli, qəti gələcək zamanlarda), vacib və lazım şəkillərində III şəxs təkinin şəxs sonluğu: yazmışdır, yazacaqdır, yazmalıdır, yazasındır və s.

19) -sın⁴: a) feldən fel: umsunmaq, doluxsunmaq, diksinmək; b) felin əmr şəklinin III şəxs təkində şəxs sonluğu: alsın, gəlsin, dursun, sürsün və s.

20) -da² a) isimdən zərf düzəldir: ayda, ildə; b) ismin yerlik hal şəkilçisi: kitabda, dəftərdə və s.

3. Qrammatik şəkilçilərin omonimliyi. Azərbaycan dilində elə qrammatik şəkilçilər vardır ki, onlar müxtəlif funksiyalar daşısalar da, eyni formaya malikdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) -lar²: a) ismin cəm şəkilçisi: adamlar, həkimlər; b) felin xəbər (bütün zamanlarda), arzu və şərt şəkillərinin III şəxs cəmində şəxs sonluqları: olmuşlar, gəlmişlər; aldılar, gəldilər; alırlar, gəlirlər; alacaqlar, gələcəklər; alarlar, gələrlər; alalar, gələlər; alsalar, gəlsələr və s.

Maraqlı faktdır ki, ismin mənsubiyyət (I şəxs tək **-im⁴**, cəm **-ımız⁴**, **-miz⁴**; II şəxs tək **-in⁴**, cəm **-iniz⁴**, **-niz⁴**; III şəxs tək **-si⁴**, **-i⁴**) və hal (yiyəlik hal **-in⁴**, **-nin⁴**; təsirlik hal **-i⁴**, **-ni⁴**) şəkilçilərinin çoxu dörd cür yazılır. Lakin cəm şəkilçili isimlər mənsubiyyətə görə dəyişəndə I

şəxs təkdə ancaq **-ım** və **-im**; cəmdə **-ımız** və **-imiz**; II şəxs təkdə **-ın** və **-in**, cəmdə **-ınız** və **-iniz**; III şəxs təkdə isə **-ı** və **-i** şəkilçiləri ilə işlənir.

kitablar-ım, dəftərlər-im, oxlar-ım, üzüklər-im;
kitablar-ın, dəftərlər-in, oxlar-ın, üzüklər-in;
kitablar-ı, dəftərlər-i, oxlar-ı, üzüklər-i;
kitablar-ımız, dəftərlər-imiz, oxlar-ımız, üzüklər-imiz;
kitablar-ınız, dəftərlər-iniz, oxlar-ınız, üzüklər-iniz və s.

Eyni sözləri ismin yiyəlik və təsirlik halları haqqında da söyləmək olar. Yəni cəm şəkilçili isimlər isə ismin yiyəlik halında ancaq **-ın** və **-in**, təsirlik halda isə **-ı** və **-i** şəkilçiləri qəbul edir: kitablar-ın, dəftərlər-in, oxlar-ın, üzüklər-in; kitablar-ı, dəftərlər-i, oxlar-ı, üzüklər-i və s. Lakin bu vaxta qədər isimlə əlaqədar yazılmış elmi əsərlərdə və məktəb qrammatikalarında bunlar haqqında müəyyən məlumat təsadüf olunmur. Buna görə də, yeri gəldikcə, şəkilçilərin bu cür işlənməsi barədə də ümumi məlumat verməyi lazım bilirik.

2) -san²: a) II şəxs təkin ismi xəbər şəkilçisi: aslansan, həkimsən; b) felin xəbər (nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman), arzu, vacib, lazım şəkillərində II şəxs təkinin şəxs sonluğu: almışsan, gəlmişsən; alırsan, gəlirsən; alacaqsan, gələcəksən; alasan, gələsən; almalısan, gəlməlisən; alasısan, gələsisən və s.

3) -sınız⁴: a) II şəxs cəmin ismi xəbər şəkilçisi: aslansınız, həkimsiniz, ovçusunuz, üzümçüsünüz; b) felin xəbər (nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman), arzu, vacib, lazım şəkillərinin II şəxs cəminin şəxs sonluğu: almışsınız, gəlmişsınız, oxumuşsunuz, gülmüşsünüz; alırsınız...; alacaqsınız...; alarsınız...; gərək alarsınız...; almalısınız...; alasısınız və s.

4) -dırlar²: a) III şəxs cəmin ismi xəbər şəkilçisi: aslandırlar, həkimdirlər, ovçudurlar, üzümçüdürlər; b) felin vacib və lazım şəkillərində III şəxs cəmin şəxs sonluğu: almalıdırlar, gəlməlidirlər, alasıdırlar, gələsیدirlər və s. Maraqlıdır ki, **-dır** şəkilçisi dörd, **-lar** isə iki cür yazılan şəkilçidir, lakin onlar **-dır** + **-lar** şəklində birləşəndə şəkilçilərinin təsiri ilə iki cür yazılır.

5) -miş⁴: a) nəqli keçmiş zaman şəkilçisi: almışam, gəlmişsən, vurmuşuq, görmüşdür; b) keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi: alınmış (kitab), gəlmiş (qonaq), vurulmuş (quş), görülmüş (iş); c) fel şəkilləri rəvayətinin şəkilçiləşmiş forması: gəlmişmişəm, gəlmişmişsən, gələymişik, gəlməlymişik, gələsiymişik və s.

6) **-malı²**: a) felin vacib şəklinin şəkilçisi: almalıyıq, gəlməliyəm; b) gələcək zaman feli sifət şəkilçisi: alınmalı (bağ), yeməli (meyvə) və s.

7) **-ası²**: a) felin vacib şəklinin şəkilçisi: alasıyam, gələsiyəm; b) gələcək zaman feli sifət şəkilçisi: alası (adam), gələsi (qonaq) və s.

8) **-ib⁴**: a) feli bağlama şəkilçisi: alıb, gəlib, durub, görüb; b) felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin sinonimi: alıblar, gəlibsiniz, vurublar, görübsən və s.

9) **-mı⁴**: a) sual ədatı: aldınmı, gəldinmi, vurdunmu, gördünmü; b) felin xəbər şəklinin nəqli keçmişinin təsdiq və inkarında **-mı⁴** şəkilçisinin II şəxs tək və cəmində fonetik dəyişikliyə uğramış forması: almısan, almısınız, almamısan, almamısınız, gəlməmisən, gəlməmisiniz və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, fel şəkillərinin təsdiqində işlənən və dörd cür yazılan şəkilçilər inkar şəkilçisindən sonra həmin şəkilçinin təsiri ilə iki cür yazılsa da, bu vaxta qədər həm elmi ədəbiyyatda, həm də orta məktəb dərslərlərində bunlar haqqında da müəyyən məlumatla təsadüf olunmur.

Məlumdur ki, felin əmr şəklinin təsdiqində işlənən və dörd cür yazılan **-im (-yim)⁴**, **-in (-yin)⁴**, **-sın⁴**, **-sınlar⁴** kimi şəxs sonluqları həmin şəklın inkarında iki cür yazılan **-ma²** şəkilçisinin **təsiri** ilə ancaq **-yim, -yim, -yn, -yin; -sın, -sın; -sınlar, -sınlər** şəklində iki cür yazılır. İnkər şəkilçisi saıtlə qurtardıđına görə, III şəxs tək və cəmindən başqa, həm dörd, həm də iki cür yazılan şəkilçilər isə ancaq “y” bitişdirici samitilə işlənir: almayım-almayaq, alma-almayın, almasın-almasınlar; gəlməyin-gəlməyək, gəlmə-gəlməyin, gəlməsin-gəlməsinlər; vurməyin-vurməyəq, vurma-vurməyin, vurməsin-vurməsinlər; görməyin-görməyək, görmə-görməyin, görməsin-görməsinlər və s.

Eyni fikirləri xəbər şəklinin keçmiş (nəqli və şühudi) və indiki zaman şəkilçiləri haqqında da söyləmək olar: almamışam, gəlməmişəm, qurmamışam, görməmişəm və s. Almadım, gəlmədim, vurmədim, görmədim və s. Almayıram, gəlməyirəm, vurməyirəm, görməyirəm və s.

Demək, xəbər şəklinin keçmiş (nəqli və şühudi) və indiki zamanlarında dörd cür yazılan **-mı⁴**, **-dı⁴**, **-ır (-yır)⁴** şəkilçiləri felin inkar şəkilçisindən sonra ancaq **-mı⁴**, **-mı⁴**; **-dı⁴**, **-dı⁴** və **-yır⁴**, **-yır⁴** formasında iki cür yazılır. Bəzən indiki zamanın inkarında **-ma²**

şəkilçisinin saiti düşdüyü üçün indiki zaman şəkilçisi elə olduğu kimi dörd cür yazılır: almıram, gəlmirəm, vurmuram, görmürəm və s.

İnkar şəkilçisindən sonra gələn **-miş⁴**, **-di⁴** və **-ir⁴** şəkilçiləri iki cür yazıldıqları kimi, onlardan sonra gələn və dörd cür yazılan **-ıq**, **-sınız**(nəqli keçmiş və indiki zamanın I və II şəxs cəmi) **-nız⁴**(şühudi keçmiş zamanın II şəxs cəmi), şəxs sonluqları da **-ıq**, **-ik**; **-sınız**, **-sınız** və **-nız**, **-niz** kimi iki cür yazılır: almamışıq, gəlməmişik, vurmamışıq, görməmişik; almayırıq, gəlməyirik, görməyirik, vurmayırıq; almadınız, gəlmədiniz, görmədiniz, vurmədiniz və s.

İnkar şəkilçisi qəbul etmiş fellərdə şəxs sonluqları iki cür yazıldığı kimi, onlardan sonra gələn və dörd cür yazılan **-mi⁴**sual ədədləri da ancaq iki cür yazılır: almadınızmi, gəlmədinizmi, vurmədinizmi, görmədinizmi və s.

Bu da həqiqətdir ki, keçmiş zaman feli sifət şəkilçiləri də dörd cür yazılır: **-miş⁴**, **-dıq+** məsubiyyət şəkilçiləri: **-dıgım⁴**, **-dığın⁴**, **-dıği⁴**; **-dığımız⁴**; **-dığınız⁴** (III şəxsin cəmində iki cür yazılan **-lar²** cəm şəkilçisi olduğu üçün onlar bu şəkilçinin təsiri ilə elə iki cür yazılır). Lakin bu şəkilçilər də inkar şəkilçili fellərə artırılarda iki cür yazılır: alınmamış (kitab), gəlməmiş (qonaq), vurulmamış (quş), görülməmiş (iş); almadığım (kitab), gəlmədiyim (ev), vurmadığım (quş), görmədiyim (iş); almadığın (kitab), gəlmədiyin (ev), vurmadığın (quş), görmədiyin (iş); almadığımız, gəlmədiyimiz, vurmadığımız, görmədiyimiz və s.

II. Şəkilçilərin sinonimliyi. Şəkilçilərin omonimliyində leksik və ya qrammatikliyindən asılı olmayaraq ancaq onların forması əsas götürülürsə, şəkilçilərin sinonimliyində isə onların qoşulduğu sözlərdə yaratdığı məna əsas rol oynayır. Yəni eyni sözlərə müxtəlif şəkilçilər artırıldıqda, onlar eyni və ya yaxın mənalar ifadə edirlər. Həmin şəkilçiləri isə əsasən iki qrupa ayırmaq olar: a) Leksik şəkilçilərin sinonimliyi; b) qrammatik şəkilçilərin sinonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin sinonimliyi. Burada eyni kökdən müxtəlif leksik şəkilçilərlə eyni və yaxın mənalı sözlər yaratmaq olar. Bütün sözlərdə yox, ancaq ayrı-ayrı sözlərdə leksik şəkilçilər bir-birini əvəz edə bilər. Bir-biri ilə sinonim olan leksik şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) **-çı⁴**və **-şünas**: dilçi-dilşünas; ədəbiyyatçı-ədəbiyyatşünas və s.
- 2) **-çi⁴**və **-gər**: kimyaçı-kimyagər, caduçu-cadugər və s.

3) **-ç⁴və -ist:** traktorçu-traktorist, tankçı-tankist, avantüraçı-avantürüst və s.

4) **-ç⁴və -baz:** quşçu-quşbaz (insan), kələkçi-kələkbaz (satıcı) və s.

5) **-ç⁴və -saz:** saatçı-saatsaz, rəngçi-rəngsaz və s.

6) **-ç⁴və -er:** milyonçu-milyoner, aksionçu-aksioner və s.

7) **-ç⁴və -yor:** boksçu-boksyor, kombaynçı-kombaynyor və s.

8) **-lı⁴və -sal:** qumlu-qumsal (yer) və s.

9) **-ç⁴və -kar:** sənətçi-sənətkar, itaətçi-itaətkar (adam) və s.

10) **-lı⁴və -ba:** məzəli-baməzə (uşaq), ədəbli-baədəb (oğlan) və s.

11) **-lı⁴və -lıq⁴:** güllü-güllük (sahə), daşlı-daşlıq (yer) və s.

12) **-sız⁴və -bi:** vəfasız-bivəfa (adam), savadsız-bisavad (qadın)

və s.

13) **-cıq⁴və -cığaz⁴:** uşaqcıq-uşaqcığaz, gəlincik-gəlinciyəz, quşcuq-quşcığaz və s.

14) **-caq və -ğac:** utancaq-utanğac (qız) və s.

15) **-la² və -ca²:** onlarla-onlarca (adam), yüzlərlə-yüzlərcə (nümayişçi).

16) **-mci⁴və -ci⁴** (sıra sayı düzəldən şəkilçi): beşinci -5-ci, altıncı -6-cı və s.

17) **-dır⁴, -ır⁴, -iz və -quz:** yatırmaq-yatırdırmaq, uduzmaq-utdurmaq, əmdirmək-əməzdirmək, çimdirmək-çimizdirmək və s.

18) **-kəz, -sən və -sət:** görkəzmək-görsənmək-görsətmək və s.

19) **-gir və -çı:** falgir-falçı və s.

20) **-mtıl (-ımtıl)⁴, -mtraq (-ımtraq), -sov (-msov,-ümsov)** və **şın** (sifətin azaltma dərəcəsinin şəkilçiləri): sarımtıl-sarımtraq-sarımsov-sarışın və s.

21) **-sız və -la:** məkansız-laməkan və s.

Bunlardan başqa, soy adı düzəldən **-ov (ova), -yev (yeva); -zadə** və **-lı⁴** kimi şəkilçilər formaca müxtəlif olsa da, eyni məna xüsusiyyətinə malikdir: Məmmədov-Məmmədzadə-Məmmədli, Paşayev-Paşazadə-Paşalı və s.

2. Qrammatik şəkilçilərin sinonimliyi. Burada müxtəlif formalı şəkilçilər eyni funksiya daşdığı üçün sinonim şəkilçilər hesab edilə bilər. Bir-biri ilə sinonim olan qrammatik şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **-im** (mən və biz əvəzlilərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi şəkilçi) və **-im⁴** (yiyəlik hal şəkilçisi): mənim, bizim; kitabın, dəftərin və s.

2) **-a (-ya²)** və **-na²** (yönlük hal şəkilçiləri; II və III növ təyini söz birləşmələri yönlük halda **-na²** şəkilçisi qəbul edir): kitaba, dəftərə, anasına, sinif rəhbərinə və s.

3) **-im⁴** və **-dan²** (Yiyəlik və çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlər III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etdikdə eyni funksiya daşıyır. Bu proses əsasən III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi substantivləşmiş sözlərlə ifadə olunduqda baş verir: şagirdlərin beşi-şagirdlərdən beşi, qızların gözəli-qızlardan gözəli və s.

4) **-ma²** (felin inkar şəkilçisi) və **-m** (inkar şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış forması): oxumayıb-oxumur, gəlməyib-gəlmir və s.

5) **-maq²** və **-ma²** (məsdər şəkilçisi): oxumaq, gəlmək, oxuması, gəlməsi və s.

6) **-acaq², -malı²** və **-ası²** (gələcək zaman feli sifət şəkilçiləri): oxunacaq-oxunmalı-oxunası (kitab) və s.

7) **-ib⁴, -araq²** (feli bağlama şəkilçiləri): alıb-alaraq, gəlib-gələrək, durub-duraraq və s.

8) **-anda², -dıqda⁴** (feli bağlama şəkilçiləri): alanda-aldıqda, gələndə-gəldikdə, duranda-durduqda və s.

9) **-imiş** və **-miş⁴** (imiş və onun şəkilçilənmiş forması): almış imişəm-almışmışam, alıb imişsən-alırmışsan və s.

10) **-idi** və **di⁴** (fel şəklinin hekayəsi və onun şəkilçilənmiş forması): alıb idim-alırdım, almalı idik-almalıydıq və s.

11) **-isə** və **-sa²** (felin mürəkkəb şəkli olan “isə” və onun şəkilçilənmiş forması): alıb isəmə-alaramsa, almalı isən-almalısansa və s.

III. Şəkilçilərin antonimliyi. Azərbaycan dilində şəkilçilərin antonimliyi onların omonim və sinonimliyinə nisbətən çox azdır və onların antonimliyi artırıldığı sözlərdə yaratdığı müsbət və ya mənfi çalarla əlaqədar olur. Bir-birinə antonim olan şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: a) leksik şəkilçilərin antonimliyi; b) qrammatik şəkilçilərin antonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin antonimliyi. Azərbaycan dilində elə sadə sözlər vardır ki, həmin sözlər onlara artırılan leksik şəkilçilərlə yaranan düzəltmə sözlərlə antonim olur. Bu şəkilçilər əsasən flektiv dillərə məxsusdur: **na-:** mərd-namərd (adam); **anti-:** faşist-antifaşist (hərəkət);

a-: normal-anormal (uşaq) və s. Elə şəkilçilər də vardır ki, onların köməyi ilə yaranan sözlər bir-birilə antonim olur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **-lı⁴** və **-sız⁴**: ağıllı-ağılsız (adam), rəngli-rəngsiz (şəkil) və s.

2) **-sız⁴** və **-lıq⁴**: otsuz-otluq (sahə), gülsüz-güllük (yer) və s.

3) **bi-** və **-lı⁴**: bivəfa-vəfalı (yoldaş), bisavad-savadlı (oğlan)

və s.

4) **ba-** və **-sız⁴**: baməzə-məzəsiz (söhbət), bədədab-ədəbsiz (uşaq)

və s.

5) **-l** və **a-**: normal-anormal (insan) və s.

6) **-aq²** və **-maz²**: qorxaq-qorxmaz (qız), çökək-çökməz (yer)

və s.

7) **-ar²** və **-maz²**: yanar-yanmaz (kösöv), axar-axmaz (çay), subasar-subasmaz (yerlər) və s. Azərbaycan dilində komponentləri bu şəkilçilərlə düzələn mürəkkəb isim və sifətlərə də təsadüf edilir: gedər-gəlməz(yol), gedər-gəlməzə göndərmək və s.

8) **-caq** və **-maz**: utancaq-utanmaz (sifət) və s.

9) **-dat** və **-dan**: aldatmaq-aldanmaq və s.

10) Sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrinin şəkilçisi və ünsürləri antonim mənalı sifətlər yaradır: qırmızımtıl-qıpqırmızı (parça), sarışın-sapsarı (saç) və s.

2. Qrammatik şəkilçilərin antonimliyi. Qrammatik şəkilçilərin antonimliyindən söz düşəndə ilk növbədə felin inkar şəkilçisi xatırlanır. Bütün təsdiq fellər inkar şəkilçisi qəbul etmiş həmin fellərlə antonim olur: oxumaq-oxumamaq, gəlmək-gəlməmək və s.

Aşağıdakı şəkilçilərdə də antonim mənalı çalarlar vardır.

1) **-mı⁴**, **-dı⁴** və **-acaq**, **-ar²** (felin keçmiş və gələcək zaman şəkilçiləri): gəlmişəm-gələcəyəm, gəldi-gələr və s.

2) **-mı⁴**, **-dı⁴** + mənsubiyyət şəkilçiləri və **-acaq²**, **-malı²**, **-ası²** (feli sifət şəkilçiləri): alınmış-alınacaq (kitab), oxunmuş-oxunmalı (şeyir), aldığım-alınası (qələm) və s.

3) **-ıb⁴**, **-araq²** və **-madan²** (feli bağlama şəkilçiləri): alıb, gəlib; alaraq, gələrək; almadan, gəlmədən və s.

4) **-a-a²**: feli bağlama şəkilçisi antonim mənalı fellərə artırılaraq eyni mənalı feli bağlama əmələ gətirir: ala-ala - verə-verə, dura-dura - qaça-qaça, susa-susa - danışa-danışa, ağlaya-ağlaya - gülə-gülə və s.

5) **-ar-maz**² şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamaların tərəfləri antonim mənalı olur: alar-almaz, gələr-gəlməz və s.

(Məqalə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında çap olunmuşdur. №4, 2000. səh. 19-24; Kitab nəşrə hazırlanarkən məqalə bir daha nəzərdən keçirilmiş və bəzi məsələlər dəqiqləşdirilmişdir).

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ XÜSUSİ ADLARIN İZAHİ.

Hər hansı dilin lüğət tərkibində mövcud olan bütün sözlər iki böyük qrupa bölünür: 1. Apelyativlər (Bura xüsusi isimlərdən başqa, yerdə qalan əsas nitq hissələri daxildir); 2. Onimlər (Bütün kateqoriyadan olan xüsusi isimlər isə bura daxildir). Apelyativlər və onimlər dilin ümumi fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında yaransa da, onomastik leksika bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Buna görə də dildə mövcud olan bütün apelyativləri leksikologiya, xüsusi isimləri isə dilçiliyin ən mürəkkəb və maraqlı şöbəsi olan onomastika öyrənir. Demək, onomastika dildə mövcud olan bütün xüsusi isimlərin və mürəkkəb adların əmələ gəlməsi, inkişafı, onların fonetik, leksik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini öyrənir.

Alimlərin təxmini hesablamalarına görə, hər bir dildə mövcud olan xüsusi adların(xüsusi isimlər və mürəkkəb adlar) sayı o dildə mövcud olan digər əsas və köməkçi nitq hissələrinin sayına bərabərdir. Lakin bu vaxta qədər ali və orta məktəb dərsliklərində nəzəri məsələlərin təhlili zamanı, əsasən, apelyativlərdən istifadə olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, bunun əsas səbəbi onomastik leksikanın spesifik, leksik, onomastik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır.

Məlumdur ki, bütün xüsusi adlar dilin ümumi fonetik, leksik və qrammatik qanun və normaları əsasında yaransa da, o qanun və normaların çərçivəsinə sığmır. Elə buna görə də onomastik vahidləri həm ümumi dilçilik, həm də onomastikanın spesifik qanun və normaları əsasında öyrənmək lazımdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində 50 milyondan çox azərbaycanlı yaşasa da, Azərbaycan dili Azərbaycan Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur.

1920-ci ilə qədər Azərbaycan dili Orta Asiya, İran və Qafqaz xalqlarının ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bu dövrdə Moskva, Daşkənd, Aşqabad, Səmərqənd, Tehran, Qahirə, Kəlküttə və s. şəhərlərdə Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet və jurnallar bütün türk və digər xalqlar tərəfindən də oxunmuşdur. Bu faktlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan dili digər türk dilləri içərisində ən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş, möhkəm, sabit qanun və normalara malik bir dildir. Bununla yanaşı, dilçiliyin bir şöbəsi olan onomastikanın da advermə adət-ənənələrinə əsaslanan, zəngin tarixə malik olan qanun və qaydaları vardır. Buna görə də onomastik vahidlərin geniş tədqiqata cəlb olunduğu bir vaxtda dilçiliyin müxtəlif şöbələrini, əlaqədar mövzuları tədris edərkən onomastik vahidlərdən də nümunələr göstərilməsi və onların spesifik xüsusiyyətlərə malikliyinə şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq vacibdir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, apelyativ və onomastik vahidlərin bütün fonetik (orfoqrafik və orfoepik) qanun normaları eynidir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, xüsusi isimlərin mühüm hissəsini əsl adlar təşkil edir. Əsl adlar xalq yaradıcılığı olduğu üçün onların bəziləri çoxvariantlı olur, yəni sabit şəkildə, eyni formada yazılmır: Abbas-Abas, Firidun-Firudin- Firudun, Ziyət-Zinət, Fatma-Fatima-Fatimə, Adilə-Ədilə, Mansur-Mənsur, Əlmurad-Əlimurad, Əliağa-Əlağa, Məhəmməd-Məmməd və s.

Dərslərdə məlumat verilmədiyi üçün müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, ahəng qanununa tabe olmayan sözlər alınma sözlər hesab olunur (ışıq, ilıq, ilxı, ilğım, işarmaq, işartı, işıldamaq, inanc, inanmaq, elat və s. sözlər istisnalıq təşkil edir). Bu fikir ancaq sadə və çoxhəcalı sözlərə aiddir. Çünki Azərbaycan dilində ahəng qanununa tabe olmayan minlərlə milli mürəkkəb quruluşa malik sözlərimiz vardır: **Azərbaycan**, **Ağabəy**, **Babək** (böyük və bəy sözlərindən yaranmışdır), **Ağaəmi** (ağa və əmi), **Axsitan** (ağ sartan – şahin), **Bəkdaş** (qədim türk tayfalarından birinin adı), **Ağdərə** k. (Qarabağ), **Göyçay**, **Elxan**, **Aysel** və s.

Sevindirici haldır ki, dərslərdə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Lakin burada onimlərdə vurğu qəbul etməyən şəkilçi və digər köməkçi vasitələr haqqında qısa da olsa, məlumat verməyi lazım bilirik: **-gil** və soyadı düzəldən şəkilçi hesab edilən **-ov**, **-yev** (Məmmədgil, Ümidgil, Muradovgil, Əhmədov, Əliyev), **-am**, **-əm**, **-san**, **-sən**, **-dır**... ismi xəbər şəkilçiləri (Pəriyəm, Günayam,

Elçinsən, Elxansan, Səyyarədir, Qızlardır, Arzudur və s.), **-la** qoşması (Məmmədlə, Sənanla), **-mı** sual ədatı(Səmədmi, Abdullamı),**-tək, -dək, -can** qoşmaları(Həmzətək, Bakıyadək, Qubayacan və s.) və s.

1. APELYATİV VƏ ONOMASTİK LEKSİKANIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif laylarını öyrənən leksikologiya dildə olan bütün onomastik vahidləri də özündə əks etdirir. Lakin biz burada apelyativ və onomastik leksikanın ən mühüm oxşar və fərqli cəhətləri haqqında ümumi məlumat verməyi lazım bilirik.

1. Apelyativ və onomastik vahidlərin leksik mənaları haqqında. Hər bir dildə mövcud olan onomastik vahidlərin mayasında ümumi sözlər dayanır. Eyni zamanda onomastik vahidlərin də müəyyən qismi apelyativlərə çevrilə bilər. Demək, apelyativ və onomastik leksika arasında həmişə qarşılıqlı əlaqə olmuş və indi də vardır.

Leksikaya aid tədqiqatlarda yekdil bir fikir mövcuddur ki, əsas nitq hissələrinə aid bütün apelyativlərin leksik mənaları vardır. Lakin onomastik vahidlərin müəyyən leksik mənaya malik olub-olmaması haqqında isə elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur: a) apelyativlərdən fərqli olaraq onomastik vahidlərin mənası yoxdur, onlar anlayışla, məfhumla əlaqədar deyildir; b) apelyativlərə nisbətən onomastik vahidlər daha geniş mənaya malikdir, məfhum və anlayışla da sıx əlaqəlidir.

Başqa bir tədqiqat əsərində yenə qeyd olunmuşdur ki, a) xüsusi adların mənası yoxdur və o, anlayışla da əlaqədar olmur; b) onomastik vahidlərin mənası var, lakin heç bir anlayışla əlaqəsi yoxdur; c)onomastik vahidlərin həm mənası var, həm də onlar anlayışla əlaqədar olur.

Uzun illər apelyativ və onomastik vahidlər üzərində aparılan müşahidələr bir daha göstərir ki, bu problem rus dilçiliyində çox düzgün həll olunmuşdur. Doğrudan da, a) onomastik vahidlər apelyativlərdən yaranmış və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən vahidlərdir; b) onomastik vahidlərin mənası dedikdə onların yarandığı apelyativin leksik mənasını nəzərdə tutmaq lazımdır. Apelyativdən düzələn xüsusi ad apelyativin ifadə etdiyi anlayışla əlaqəsini kəsir və aid olduğu denotatın (xüsusi adın aid olduğu əşya) mənsub olduğu anlayışla əlaqədar olur.

Məlumdur ki, dildə mənasız söz yoxdur. Hər hansı suala cavab verən və cümlədə müxtəlif cümlə üzvləri funksiyasında işləmə bilən onomastik vahidlərin müəyyən mənaya malik olmaması heç cür ağla batan bir iş deyildir. Faktlar göstərir ki, xüsusi adların, əsasən üç mənası vardır:

1. Xüsusi adın apelyativ mənası; 2. Onomastik mənası; 3. Onomastik vahidin sonrakı mənası. Demək, apelyativlər həm tək, həm də çoxmənalı olduğu halda, onimlər onlardan fərqli olaraq həmişə çoxmənalı olur. Məsələn, **aslan** – apelyativ, ondan düzələn **Aslan** isə xüsusi isimdir. Onun aşağıdakı mənaları vardır: 1. **Aslan** eyni formalı apelyativə nisbətən onimdir; 2. O, digər onimlərə nisbətən antroponimdir; 3. Digər antroponimik kateqoriyalarla müqayisədə əsl addır; 4. Qadın adı ilə müqayisədə kişi adıdır; 5. Mənşəyinə görə türk adıdır və s.

Demək, **Aslan** antroponiminin leksik mənası aslan apelyativinin leksik mənası ilə eynidir. “Aslan” hər hansı kafenin, bədi əsərin adı da ola bilər. Bu, onun “onomastik mənası”ndan sonrakı mənasıdır. **Aslan** antroponimi düzəltdiyi apelyativin daşdığı anlayışla əlaqəsini kəsir və **insan** anlayışı ilə əlaqələsir.

Hazırda məktəb dərslərində leksik mənası olmayan şəkilçilərin, müxtəlif köməkçi nitq hissələrinin omonim, sinonim və antonimliyi haqqında məlumat, çalışma və testlərə təsadüf olunduğu halda, xüsusi adların omonim, sinonim və antonimliyinin qəbul olunmaması çox təəssüf doğurur. Halbuki rus dilçiliyində onimlərin omonim, sinonim və antonimliyi çoxdan qəbul olunmuşdur... Azərbaycan dilində də bu cür xüsusi adlar çoxdur: 1. *Omonimlər*: **Zöhrə**(ulduz və şəxs adı), **Araz** (çay adı, təxəllüs və əsl ad), **Nizami** (təxəllüs, şəxs və rayon adları) və s.; 2. *Sinonimlər*: **Gözəl-Qəşəng-Göyçək**, **Azərbaycan-Odlar yurdu**, **Aydın-Rövşən** və s.; 3. *Antonimlər*: **Əkbər** (böyük) - **Əskər** (kiçik), **Ağa-Qulam**, **Aqil** (ağıllı)-**Məcnun**(dəli) və s.

Apelyativ leksikada olduğu kimi onomastik leksikada da ümumişlək və ümumişlək olmayan, yeni və arxaik, milli və alınma onomastik vahidlər mövcuddur. Bu mövzuların tədrisi zamanı müəllimlər onomastik vahidlərdən də nümunə kimi istifadə etsələr, sagirdlər mövzu ilə əlaqədar daha geniş məlumatlara nail ola bilərlər.

2. Onomastik leksikanın kateqoriyaları(layları). Apelyativ leksikanın ümumişlək, ümumişlək olmayan (dialektlər, termin və peşə-sənət leksikası, vulqar, varvar sözlər və s.) sözlər kimi layları vardır. Onomastik leksikanın da onlardan fərqlənən və eyni zamanda hər birinin spesifik xüsusiyyətlərə malik müxtəlif kateqoriyaları mövcuddur: teonimlər, agionimlər, antroponimlər, toponimlər, kosmonimlər, mifonimlər və s. Bunlar onomastikanın şöbələridir və rəngarəng sahələri, leksik xüsusiyyətləri vardır.

1) Antroponimlər. “Antroponim” yunan sözüdür, “antropos” (insan) və “onim”(ad) sözlərindən düzəlmiş, “insan adı haqqında elm, təlim” mənasını bildirir. İnsan adlarının meydana gəlməsi ad sistemləri, advermə adət-ənənələri ilə əlaqədardır. Ad sistemləri və advermə ənənələri cəmiyyətlə bağlı olur, inkişaf edir və formalaşır. VII-VIII əsrlərdə ərəb və XVI-XVIII əsrlərdə rus ad sistemlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan qədim türk ad sistemi ən zəngin ad kateqoriyalarına malik olmuşdur. Onlar əsasən iki qrupa ayrılır: a) Əsas ad kateqoriyaları; b) Köməkçi ad kateqoriyaları.

a) Əsas ad kateqoriyaları. Bura əsl ad, ata və soy adları daxildir. **Əsl adlar.** Əsl adlar advermə ənənələri ilə bağlıdır və onlarla tənzim olunur. Əsl adların mənası onu verənin elmi, mədəni səviyyəsi, dini baxışı, dünyagörüşü, istək və arzusu və s. ilə əlaqədar olur. Əsl adlar haqqında müəyyən fikir söylərkən hökmən tarixiliyi nəzərə almaq lazımdır. Çünki qədim türklərdə əsl adlar şəxsin özü, göstərdiyi igidlik, qəhrəmanlıq və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olardı. İnsan göstərdiyi qəhrəmanlıqla əlaqədar bir neçə dəfə ad ala bilərdi. İndiki adlardan fərqli olaraq o adlar şəxsin özü ilə daha çox əlaqələnər və onu düzgün səciyyələndirərdi.

Türk dillərində cins kateqoriyası olmadığı üçün oğlan və qız adları əsasən öz leksik mənalарına görə fərqlənir. Oğlan adları ən çox igidlik, qəhrəmanlıq, güclülük, dözümlülük, möhkəmlik və s. ilə əlaqədar olardı: **Aslan, Bəbir, Toğrul,Şahin,Aqşin**(böyük qurd), **Cavanşir, Qaraxan**(igid, qəhrəman xan) və s. Qız adları isə ən çox gözəllik, zəriflik, incəlik, cəlbədicilik və s. ilə əlaqələndirilərdi: **Gözəl, Qəşəng, Çiçək, Göyərçin, Yasəmən, Bənövşə, Turac, Kəklik, Qumru** və s.

Körpəyə ad verilərkən müəyyən prinsiplərə əməl etmək lazımdır. **Millilik** prinsipi milli adlardan istifadə etməyi, **tarixi-ənənəvi**

prinsip xalqımızın tarixində, mədəniyyətində və s. mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərin adlarından bəhrələnməyi, **müasirlik** prinsipi isə daha sadə, axıcı və müasir adlardan istifadəni tələb edir. Bütün kateqoriya və sahələr üzrə ad yaradıcılığında da bu prinsipləri tətbiq etmək vacibdir.

Ata adları. Türk ad sistemində ata adlarının meydana gəlməsi bu vaxta qədər müxtəlif şəkildə şərh olunmuşdur. Lakin araşdırmalar göstərir ki, türk ad sistemində ata adlarından istifadəyə qəbilə quruluşunun dağılmasından sonra başlanmışdır. Ata adları ata adlarına “oğlu” və “qızı” sözlərinin artırılması ilə düzəlir. Ata adları körpənin həyata gəlməsinə qədər də bəlli olur. O, körpə anadan olandan sonra reallaşır və rəsmiləşir.

Soy adları. Həm Azərbaycan, həm də digər türk alimləri belə bir yekdil fikirdədirlər ki, türk xalqlarında soy adları XIX əsrdə rus ad sisteminin təsiri ilə yaranmışdır. Lakin faktlar göstərir ki, soy adları qəbilə quruluşu ilə bağlı olmuş, bir qəbilə, tayfa və ya ailəyə məxsus qan qohumluqları olan insanları ümumi şəkildə adlandırmağa xidmət edir. Azərbaycanda ən geniş yayılmış Kəngərli soy adına V əsr mənbələrində rast gəlmək olur. “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən **Bayandır, Qıpçaq, Salur** və b. qəbilə adları müasir dövrdə başa düşülən soy adlarından başqa bir şey deyildir. **Səlcuqilər, Rəvvadilər, Şəddadilər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar, Əfşarlar** və s. kimi sülalə adları elə hakim təbəqələrə məxsus soyadlarıdır.

Rus alimlərinin araşdırmalarına görə, türklərdə olduğu kimi rus dilində də ata adları əvvəllər **Aleksandr Pyotra sını, Vasili İvana sını** formasında işlənərdi. Rus mənbələrindən bəllidir ki, I Pyotra qədər fəsilələrdən istifadə olunmamışdır. Rusiyada **-ov, -ova, -yev, -yeva** komponentli soyadlarından ancaq boyarlar istifadə edirdilər. Boyarlar isə Pyotra qədər Rusiyanın daxili və xarici siyasətində mühüm rol oynayan türk qəbilə və tayfa başçıları, ağsaqqalları olmuşlar. Lakin Pyotr onların hamısını saraydan və dövlətin idarəçiliyindən uzaqlaşdırmışdı...

Rus alimləri **boyar** titulu izah etməmiş, ata və soy adları düzəldən və rus şəkildələri hesab edilən **-oviç, -ov, -yev** ünsürlərini “etimoloji cəhətdən şəffaf olmayan şəkildələr” adlandırmışlar. Bəllidir ki, “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanlarında oğuzlar iç və dış(kənar) olaraq iki qrupa ayrılırdı. “İç” eyni zamanda qəbilənin, tayfanın içi”, “bir

qəbiləyə daxil olan” mənasını bildirir. Soyadı düzəldən şəkilçi hesab edilən **-ov, -yev** isə rus şəkilçisi yox, türk dillərində geniş işlənən **oba, ev** sozləridir. XVI-XVIII əsrlərdə Rusiya ərazisində yaşayan türklər və ya tayfa başçılarından – boyarların (bəy ərlərin) adları ilə **Məmmədoba, Həsənob, İqoroba (Uğurev və ya Uğuroba), Bahadıroba, Muxtarev** və s. adlanmışlar (Bu barədə O.Süleymanovun “Az-Ya” kitabında zəngin nümunələr vardır). Bir ailəyə mənsub şəxsi bildirmək üçün **Mamed-ev-iç** formalı adlardan da istifadə olunmuşdur.

Əvvəllər boyarlar tərəfindən istifadə olunan bu ata və soy adlarından Pyotr fəxri ad kimi istifadə etmiş və xüsusi fərmanlarla knyazları bu cür ata və soy adları ilə mükafatlandırmışdır.

Rus titulaturasında **boyarla** yanaşı, **knyaz** titulunun etimologiyası haqqında da müəyyən fikirlərə təsadüf olunmur. Lakin **knyaz** titulunun **xan – kan** və **az – oğuz** sözlərindən düzəlməsi haqqında elmi ədəbiyyatda məlumatlar vardır.

b) Köməkçi ad kateqoriyaları haqqında. Əsas ad kateqoriyaları (yəni əsl ad, ata və soy adları) şəxsin şəxsiyyətini bildirən, rəsmi sənədlərdə (doğum haqqında şəhadətnamə, şəxsiyyət vəsiqəsi, hərbi bilet, diplom, əmək kitabçası və s.) əksini tapan adlardır. Körpə anadan olandan sonra 3-4 gün ərzində o adlar rəsmiləşdirilir. Köməkçi ad kateqoriyaları isə şəxsin həyatının müəyyən mərhələsində onun xarici görünüşü, xarakteri, başqalarına münasibəti, peşə və məşğuliyyəti, cəmiyyətdəki mövqeyi, mənşəyi və s. ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Onlar ləqəb, təxəllüs, titul və fəxri adlardan ibarətdir.

1. Ləqəblər. Ləqəb şəxsin rəsmi sənədlərində qeyd olunmayan köməkçi addır. Adətən cəmiyyətin, əsasən, aşağı təbəqəsinə verilən ləqəblər şəxsin xarici görünüşü, xarakteri, igidliyi, qəhrəmanlığı, peşə və məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olur: **Kor** Əhməd, **Şirindil** Fərid, **Əliəyri** Kazım, **Əkinçi** Nasim, Əhməd **tacir** və s.

2. Təxəllüslər. Təxəllüs şair, yazıçı, alim və mədəniyyət xadimlərinin özlərinə götürdükləri, bəzən də başqaları tərəfindən verilən ikinci addır və onlar müəllifin xarakteri, sənətkarlıq qabiliyyəti, vətəni, istək və arzusu, peşəsi və s. ilə əlaqədar olur. Təxəllüslər daşdıqları funksiyadan asılı olaraq iki qrupa ayrılır: **a) Ədəbi-bədii təxəllüslər** alim, aktyor, şair və yazıçıların ikinci adlarıdır və rəsmi xarakter daşıyır, Yazıçılar Birliyinin üzvlük biletlərində və dövlət fərmanlarında öz əksini tapır. Əvvəllər istifadə olunmayan təxəllüslərdən XI əsrdən

başlayaraq geniş istifadə olundu və bu proses indi də davam edir: **Qətran** Təbrizi, **Xaqani** Şirvani, **Məhsəti** Gəncəvi, **Nizami** Gəncəvi, **Füzuli** Bağdadi, **Ş.İsmayıl Xətai**, Mikayıl **Müşfiq**, Səməd **Vurğun** və s. **b) Siyasi təxəllüslər.** Bəzən siyasi xadimlər, inqilabçılar, şair və yazıçılar, hətta kəşfiyyatçılar senzur və digər əlaqədar şəxslərdən qorunmaq üçün müxtəlif təxəllüslərdən istifadə edirlər. Siyasi təxəllüslərdən istifadə “Əkinçi” qəzetinin (1875-ci ildə) meydana gəlməsi ilə əlaqədar olmuş, XX əsrin əvvəllərində isə daha da çoxalmışdır. Məsələn, təkcə xalq şairi M.Ə.Sabir təqibdən xilas olmaq üçün **Yaramaz**, **Sevdayi**, **Boynuyoğun**, **Yuxulu**, **Yetim qızıq**, **İran qurdu** və s. kimi 100-dən çox siyasi təxəllüsdən istifadə etmişdir.

3. Titul və fəxri adlar. Latın sözü olan “titul” Azərbaycan dilində elə “fəxri ad” deməkdir. Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycanda və digər türk xalqlarında qədim dövrlərdən başlayaraq milli titullarla yanaşı, ərəb və fars mənşəli titullardan da geniş istifadə olunmuşdur: **xan**, **bəy**, **xanım**, **bəyim**, **tarxan**, **şad**, **tegin**, **yabqu**, **xaqan**, **paşa**, **sultan**, **əmir**, **şah**, **vəzir** və s. Bunlar şəxs adları ilə işləndikdə onun bir komponentinə çevrilir və mürəkkəb ad – onomastik birləşmə olur: Qazan **xan**, İbrahim **bəy**, **Şah** İsmayıl, Elteres **xaqan**, Nuru **Paşa**, **Əmir** Teymur, **Axund** Ələsgər, Nigar **xanım** və s.

Bu titullar şəxsin cəmiyyətdə mövqeyi, vəzifəsi ilə əlaqədar olur və **axund**dan başqa, hamısı irsi olaraq övlada keçir. Fəxri adlar isə şəxsin işlədiyi sahədəki fəaliyyəti ilə əlaqədar olur: **Fəxrəddin**, **Şəmsəddin**, **Nizaməddin**, **Nizamülmülk**, **Rüknəddin**, **Bürhanəddin** və s. Müasir dövrdə isə **Azərbaycan Milli Qəhrəmanı**, **Azərbaycan Respublikasının xalq artisti** və s. Vaxtilə Azərbaycanda, hətta bütün Şərq ölkələrində geniş işlənən **Hacı**, **Məşədi**, **Kərbəlayi** dini fəxri adlarından hazırda geniş istifadə olunmaqdadır.

2) Toponimlər. Onomastikanın coğrafi-ərazi adlarının meydanagəlmə qanunauyğunluqlarını, inkişafını, fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənən şöbəsi **toponimika** adlanır. **Toponim** yunanca “topos”(yer, vilayət, ölkə, məkan) və “onim” – ad sözlərindən düzəlmiş, coğrafi obyektlərin xüsusi adları mənasında işlənir və aşağıdakı sahələri vardır.

A) Oykonomilər. “Oykonom” yunanca “oykos – yurd, məskən, yaşayış məntəqəsi” və “onim” sözlərindən düzəlmişdir və iki qrupa bölünür: **a) Astionimlər.** “Astionim” –şəhər adı deməkdir və bu mənada

polisonim terminindən də istifadə olunur: **Bakı, Şəki, Sumqayıt, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Lənkəran, Xankəndi** və s.; **b) Komonimlər.** “Komonim” yunanca kənd, qəsəbə, oba, binə adları mənasında işlənir: **Biləcəri, Ceyranbatan, Qobustan, Mərdəkan, Buzovna** (qəsəbələr), **Çaxırlı, Kəlbəhüseynli, Sarıcafərli, Alvadı, Xırmandalı, Şərəfə**(kəndlər) və s.

B) Xoronimlər. “Xoronim” – mərz, sərhəd, hüddud, zona mənasında olub hər hansı inzibati və təbii sərhədi olan obyektlərin adı mənasında işlənir və aşağıdakı növləri vardır: **a) İnzibati xoronim: Azərbaycan Respublikası, Masallı rayonu, Xocavar kəndi** və s.; **b) Şəhər xoronimi:** kvartal, park, küçə, meydan və s. adları bildirir: **Azadlıq meydanı, Heydər parkı, IV Mikrorayon, Nəsimi bazarı, Şəhidlər xiyabanı** və s.; **c) Təbii xoronim: Muğan düzü, Kür-Araz ovalığı** və s.

C) Oronimlər. “Oronim” yunanca dağ, təpə, aşırım, gədik deməkdir: **Qafqaz dağları, Talış dağları, Savalan dağları, Heydərbaba dağları** və s.

Ç) Hidronimlər. “Hidronim” yunan sözüdür, təbii və süni su obyektlərinin adlarını bildirir və aşağıdakı növləri vardır:

a) Okeanonimlər okean və okeanların ərazisində olan dəniz, körfəz, boğaz, axıntı, okeanın dibində olan dağ, düz, qaya, yarpağ və s. adlarını bildirir: **Sakit okean, Oxot dənizi, Qolfstrim, Bayins hündürlüyü** və s.; **b) Pelaqonim** – “dəniz adı” deməkdir: **Xəzər dənizi, Qara dəniz, Sarı dəniz, Aral dənizi** və s.; **c) Limnonim** yunanca “göl adı” deməkdir: **Göygöl, Göycə gölü, Baykal gölü, Balxaş gölü** və s.;

ç) Potamonimlər yunanca “çay adı” mənasında işlənsə də, çay, kanal, arx, bulaq və s. adlarını bildirir: **Kür çayı, Araz çayı, Viləş çayı, İsa bulağı** (Şuşada), **Samur – Dəvəçi kanalı** və s.

D) Drimonimlər. “Drimonim” yunanca meşə və meşənin müxtəlif sahələrinin xüsusi adını bildirir: **Lənkəran meşəsi, Talış meşəsi; Palıdlıq, Qovaqlıq, Üzümlük...**

E) Dromonimlər. “Dromonim” yunan sözü olub yerüstü, yeraltı, suüstü və hava nəqliyyatı yollarının başlanğıc və son məntəqəsinin adları mənasında işlənir: **Bakı – Moskva dəmir yolu, Bakı – Pekin hava yolu, Masallı – Bakı avtobus yolu...**

3) Erqonimlər. Bu termin Azərbaycan dilində ən çox “idarə və təşkilat adları” mənasında işlənir. Bu terminin iki mənası vardır:

a) İdarə və ya təşkilatın öz adı; b) İdarə və təşkilatın yerləşdiyi yer – mikrotoponim. Məsələn, BDU həm bu elm ocağının adını, həm də onun yerləşdiyi bina mənasında işlənir. Erqonimlərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: **1. Müxtəlif musiqi birliklərinin adları:** Azərbaycan Dövlət Xalq çalğı alətləri ansambli, “Halay” Qızlar ansambli və s.;

2. Liman, vağzal, stansiya adları: Bakı Dəmiryolu vağzalı, Bakı Təyyarə limanı, Bakı Avtobus vağzalı və s.; **3. Saray, kinoteatr adları:** Azərbaycan Milli Akademik Dram Teatrı, “Nizami” kinoteatrı, M.Şəhriyar adına Mədəniyyət sarayı və s.; **4. İdman komandaları və cəmiyyət adları:** Azərbaycan Respublikası Olimpiya Komitəsi, “Neftçi” komandası, Azərbaycan Respublikası Futbol Federasiyası və s.; **5. Dövlət idarələri və digər inzibati orqanların xüsusi adları:** Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı, Azərbaycan Respublikası Torpaq Komitəsi və s.; **6. Mehmanxana, hotel və qonaq evlərinin adları:** “Naxçıvan” mehmanxanası, “Avropa” hoteli, Qonaq evi (bir çox qəsəbə və kəndlərdə) və s.; **7. Nəşriyyat və redaksiya adları:** “Azərneşr”, “Gənclik”, “Mütərcim” nəşriyyatları, “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin redaksiyası və s.; **8. Muzey adları:** Azərbaycan Tarix Muzeyi, C.Cabbarlının ev muzeyi və s.; **9. Kitabxana adları:** M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Kitabxanası, Kəlbəhüseynli kənd orta məktəbinin kitabxanası və s.

Bunlardan başqa, bütün restoran, kafe, sanatoriya, istirahət evləri, bağça, texnikum, kollec, lisey, gimnaziya, orta və ali məktəblərin adları, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, ticarət mərkəzlərinin, ictimai-siyasi təşkilatların, fabriklər, zavod, kombinat, xəstəxana, poliklinika, aptek və s. adları da buraya daxildir.

4) Zoonimlər. “Zoonim” yunan sözüdür və “zoo” – heyvan, heyvanlar aləmi və “onim” – ad sözlərindən düzəlmiş, “heyvan və quşların həm ümumi, həm də xüsusi adları” mənasında işlənir. Demək, buraya heyvan və quşların həm ümumi, həm də xüsusi adları daxil olsa da, biz **zoonim** dedikdə ən çox onların xüsusi adlarını nəzərdə tuturuq. Onlar çoxdur və aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: **1. At adları:** Qara at, Atlar atı al-qırmızı madyan (“Qaraoğlu” dastanı), Ağ bədöy, Qonur at, Göy bədöy, Duru aygır (“Kitabi – Dədə Qorqud”), Dürat, Qırat (“Koroğlu”), Boz at (“Qaçaq Nəbi”), Qarabağ atı, Şirvan atı və s.; **2. İt adları:** Baraq, Baraqquq, Borak, Parak (Çox maraqlıdır ki,

Məhəmməd peyğəmbərin s.ə. meraca gedərkən mindiyi “Buraq” adlanan heyvanın qartal və itin cifləşməsindən meydana gəlməsi haqqında dini ədəbiyyatda məlumatlar mövcuddur. Bu da həqiqətdir ki, qədim türklərdə “bori, buri” sözü qurd mənasında işlənmişdir), Bozdar, Axtar, Qaplan, Toplan və s.; **3. İnək və öküz adları:** Ağ inək, Qara inək, Qırmızı dana, Alaıç öküz, Məxmər(inək), Tərxan(inək), Mərcan(inək), Topçax(öküz) və s.; **4. Camış və kəl adları:** Qara kəl, Alışan kəli, Müştəbə kəli, Alvadı kəli, Qara camış, Ala camış və s.;

5. Qoyun və qoç adları: Ağ metsi, Balvaz, Boz qaragül, Bozşiraz, Qaragül, Ərəbi qoyun, Şirazi, Qarabağ qoyunu, Ağbaş, Qarabaş, Qotazlı, Ağ kərə, Sarı kərə, Boz kərə, Qara kərə, Çal kərə, Qara qoç, Kəlbunuz qoç və s.; **6. Keçi adları:** Ağ keçi, Ala keçi, Boz keçi, Ala-bula keçi, Ağsaqqal, Sarı keçi, Ağbunuz, Kəsikqulaq, Xallı, Alapaça və s.; **7. Ev quşları adları:** Mərcan xoruz, Məstan xoruz, Saqqallı xoruz, Ları xoruz, Ağ toyuq, Qara fərə(və ya toyuq), Qırmızı toyuq, Ado(erkək qaz), Elizabet(dişi qaz), Kamilla(dişi qaz) və s.; **8. Pişik adları:** Məstan, Məsi, Mərmər, Ağ pişik, Alabəzək, Qara pişik, Xor-xor pişik, Naznaz, Vasvası pişik və s.; **9. Dəvə adları:** Sarı maya, Ağ nər, Qara nər, Ağ maya, Qırmızı maya, Harın, Qara dəvə və s.

Bunlardan başqa, bədii ədəbiyyatda Tülkü lələ, Siçan bəy, Tıqtıq xanım, Qurd xan, Xoruz baba, Boyu uzun Buray xanım, Saçı uzun Suray xatın, Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm və s. kimi zoonim obraz adlarına da rast gəlmək olur. Məlumdur ki, bütün xüsusi və ictimai təsərrüfatlarda, sirlərdə, heyvanxanalarda saxlanan heyvan və quşların hamısının xüsusi adları vardır.

Onomastik leksikanın digər şöbələri olan **astronimlər** səma cisimlərinin(ulduz, Ay, Günəş və onların səthində olan dağ, dəniz, düz və s.), **etnonimlər** millət, xalq, tayfa, qəbilə və s., **ideonimlər** insan ideyası, əqli, əli ilə yaranan bütün elmi və bədii əsərlər, tarixi abidələr və digər obyektlərin xüsusi adlarını öyrənir. Bura qədər nümunə göstərilən onomastik vahidlərin məna və formalarından aydın olur ki, onlar çox zəngin və rangarəngdir.

2. ONOMASTİK VAHİDLƏRDƏ SÖZ YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ.

Məktəb dərslərində söz yaradıcılığının iki növü haqqında geniş məlumat verilmişdir. Lakin elmi ədəbiyyatda söz yaradıcılığının

daha çox üsulları olması göstərilir. Eyni zamanda apelyativ və onomastik söz yaradıcılığının bir çox fərqli cəhətləri olsa da, bu barədə də bir məlumata təsadüf edilmir. Buna görə də burada onomastik söz yaradıcılığı haqqında qısa da olsa, bir az məlumat verməyi lazım bilirik. Azərbaycan onomastikasında ad yaradıcılığının üsulları çoxdur: 1. Leksik-semantik yolla ad yaradıcılığı; 2. Sintaktik yolla ad yaradıcılığı; 3. Digər nitq hissələrinin substantivləşməsi yolu ilə ad yaradıcılığı; 4. Bir kateqoriyalı onomastik vahidlərdən digər kateqoriyalı onomastik vahid kimi istifadə yolu ilə ad yaradıcılığı; 5. Başqa dillərdən ad almaq yolu ilə ad yaradıcılığı; 6. Folklor və bədii ədəbiyyatdakı adlardan istifadə olunması və s. Bunların ancaq bəziləri haqqında məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1. Leksik – semantik yolla ad yaradıcılığı. Məlumdur ki, bütün onomastik vahidlərin mayasında apelyativlər(ümumi sözlər) durur. İrəlidə göstəriləyi kimi, onomastik leksikanın kateqoriyaları çox zəngin və rəngarəngdir. Lakin mövzunun genişliyini nəzərə alaraq burada ancaq antroponimik ad yaradıcılığı haqqında məlumat verəcəyik.

Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də apelyativlərdən leksik-semantik yolla düzələn həm kişi, həm də qadın adları vardır: **Arzu, Vəfa, Lalə, Nərgiz, Bənövşə, Yasəmən, Maral, Ceyran, Aslan, Kamal, Amal, Toğrul, Şahin, Arif, Sevindik, Alqayıt və s.** Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həm bütün apelyativ, həm də onomastik vahidlərdən əsl ad kimi istifadə olunarkən, ilk növbədə onların əsl ad üçün yararlığı əsas götürülür.

Digər kateqoriyalı onomastik vahidlərdən əsl ad kimi istifadə olunan adların da əsasında apelyativ sözlər dayanır. Məlumdur ki, “Altay” əsl adı eyni adlı dağ adından yaranmışdır. “Altay” oronimi isə iki sözdən ibarətdir: “al” – böyük, hündür, uca, “tay” isə “dağ” deməkdir və “hündür dağ” mənasındadır. Yaxud “Məhəmməd” antroponimi Şərq dünyasına Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) adından yayılmışdır, ərəbcə mənası “şərəfətli, tərifləyiq, ləyaqətli” deməkdir. Babək və Cavidan adları da IX əsrdə yaşamış xalq qəhrəmanlarının adlarındandır. **Babək** – böyük bəy, **Cavidan** isə ərəbcə “əbədi, daimi” deməkdir və s.

Azərbaycan onomastikasında morfoloji yolla yaranan onomastik vahidlər yoxdur. Apelyativ leksikadan fərqli olaraq onomastik leksikada

leksik yolla ad yaradıcılığı çox geniş anlayışa malikdir. Onları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Sadə apelyativlərin leksik – semantik yolla onimləşməsi:

a) antroponimləşmə: zaman – **Zaman**, polad – **Polad**, yaqut – **Yaqut** və s.; b) toponimləşmə: abad – **Abad** k. (Ağdaş r.), azad – **Azad** k. (Şəmkir r.), qala – **Qala** q. (Bakı ş.) və s.; c) zoonimləşmə: aygır – **Aygır**(at), göy – **Göy**(aygır), duman – **Duman**(it), sarı – **Sarı**(inək) və s.

2) Leksik şəkilçili (düzəltmə) apelyativlərin onimləşməsi.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində xüsusi ad düzəldən leksik şəkilçilər yoxdur. Lakin leksik şəkilçili(düzəltmə) apelyativlərin leksik yolla onimləşməsi üsulu ilə yaranan onomastik vahidlər çoxdur:

-ov, -yev, -ova, -yeva, -oviç. Bunlar bu vaxta qədər XIX əsrdə rus dilindən Azərbaycan dilinə keçən və ata, soyadı düzəldən şəkilçi kimi qiymətləndirilmişdir. Əslində bunlar XVI-XVIII əsrlərdə Rusiyada yaşayan türk qəbilə və tayfalarında geniş işlənən **oba, ev və iç** sözlərindən yaranmışdır.

-zadə. Bu vaxta qədər soyadı düzəldən şəkilçi kimi qiymətləndirilən **zadə** də fars dilində leksik mənası olan sözdür, “doğulmuş” mənasında “zadən” felindən yaranmış və **oğlu, qızı** mənasında işlənir: **Məmmədzadə, Əlizadə, Axundzadə** və s. soyadlarında da elə o mənada işlənmişdir.

-lı, -li, -lu, -lü. Bu şəkilçili sifətlər substantivləşərək əsl ada çevrilir: nazlı-**Nazlı**, sevgili – **Sevgili**, güllü – **Güllü**, telli – **Telli** və s.

Azərbaycan dilində Məmməd, Həsən, Hüseyn, Qurban da antroponimdir, Məmmədli, Həsənli, Hüseynli, Qurbanlı da. Hər iki qrup antroponim əsas ad kateqoriyasına aiddir və kim? sualına cavab verir. Burada-**lı** şəkilçisi yeni antroponim yaratmamış, onun ancaq formasını və kateqoriyasını dəyişmişdir. **Məmmədli** soyadı “Məmməd obalı, Məmməd ailəsinə, evinə aid olan” kimi funksiyalar daşıyır.

Hazırda Azərbaycan dilində eyni formalı qəbilə-tayfa, ləqəb, təxəllüs, rayon və kənd adlarına da təsadüf olunur: **Paşalılar, Həkimlilər, Sərdarlılar, Kərimlilər** (tayfa adları), Novruz **Gəncəli**, Əbülfəz **Naxçıvanlı**, Əkrəm **Əylisli** (Burada toponimlər əvvəl sifətləşmiş, düzəltmə sifətlər isə sonra onimləşmişdir), **Masallı, Yardımlı, İsmayılı** rayonları, **İncilli** k.(Cəlilabad r.), **İşıqlı** k. (Ordubad və Füzuli r.) və s.

-**çu**⁴; **Carçı**(əsl ad), **Şorbaçı** k.(Cəlilabad r.), **Quşçu** k.(Şabran r.), **Axtaçı** k.(Ağsu, Kürdəmir, Sabirabad r.) və s.

-**lıq**, **-lik**, **-luq**, **-lük** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Şənlik**, **Şadlıq**(əsl adlar), **Bütövlük** k.(Laçın r.), **Qarğalıq** k.(Masallı, Naxçıvan, Xaçmaz r.), **Qəriblik** k.(Şabran r.) və s.

-**ış**, **-iş**, **-uş**, **-üş** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Gülüş**, **Dönüş**, **Göyüş**, **Alış**, **Adış**, **Xanış** (əsl adlar) və s.

-**ı**, **-i**, **-u**, **-ü** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Gənci**, **Fəxri**, **Gülü**, **Dostu**, **Sübhü**, **Nuru**, **Piri**, **Xaqani**, **Rəmzi**, **Sidqi** və s.

-**man** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Mehman**, **Elman**, **Fərman**, **Qocaman**, **Şadman**(əsl adlar), **Qaraman** k.(Göyçay r.), **Dilman** k.(Ağsu r.) və s.

-**maz**, **-məz** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Solmaz**, **Qorxmaz**, **Sönməz**, **Dönməz** və s.

-**stan**. Fars dilində “ostan” sözünün şəkilçilənmiş forması olub, “əyalət” mənasındadır: **Gülüstən**, **Bəyistən** (əsl ad), **Gülüstən** k.(Qarabağ) və s.

-**ban** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Mehriban**, **Bağban**(əsl ad və Kürdəmir rayonunda kənd), **Bağban**(N.Nərimanovun təxəllüsü) və s.

-**qın...**, **-ğın...** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Yetkin**, **Vurğun**, **Daşqın**, **Duyğun**, **Coşqun**(əsl adlar və təxəllüslər) və s.

-**ca**, **-cə** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Ağca**, **Balaca**, **Alaca**, **Qaraca**(əsl ad), **Qızılca** k.(Culfa və Laçın r.), **Balıca** k.(Xankəndi r.), **Sarıca** k.(Şəki r.), **Yenicə** k.(Ağdaş r.) və s.

3) Qrammatik şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi:

-**lar**, **-lər** qrammatik şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Güllər**, **Nazlar**, **Qızlar**, **Ağalar**, **Bəylər**, **Xanlar**(əsl adlar), **Qırqlar**, **Ötyeməzlər**, **Pişikbağlayanlar**(ailə-nəsil adları), **Arabaçılar** k. (Bərdə r.), **Balıqçılar** q.(Lənkəran r.), **Bozpapaqlar** k.(Ağdam r.) və s.

Çox maraqlıdır ki, ailə-nəsil adları hesab edilən bütün sülalə adları ancaq **-lar** şəkilçisinin köməyi ilə yaranır: **Atabəylər**, **Səfəvilər**, **Qacarlar** və s.

-**ar**, **-ər**, **-r** şəkilçili apelyativlərin onimləşməsi: **Sevər**, **Yetər**, **Gülər**, **Anar**, **Çapar**, **Yaşar**, **Yanar** və s.

2. Sintaktik yolla ad yaradıcılığı. Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan və mürəkkəb söz formasında olan xüsusi adlar çoxdur və onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan apelyativ mürəkkəb sözlərin onimləşməsi: **Böyükkişi, Balakəsi, Atakəsi, Balasir, Alagöz, Qarabala, Alyanaq, Xoşavaz, Sarıköynək**(əsl adlar), **Ağbulaq** k.(Cəlilabad, Laçın və s. r.), **Ağdərə** k.(Tovuz, Şamaxı r.), **Başlıbel, Başlıkənd** kəndləri(Kəlbəcər r.), **Ağdaş, Ağsu, Ağdam** rayon və şəhərləri və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb xüsusi isimlər də əsasən eyni formalı apelyativ mürəkkəb sözlərin leksik yolla onimləşməsi ilə yaranır: **Ağamalı, Atamalı, Babaqulu, Xanqulu, Eloğlu, Elbəyi, Dayıdostu, Koroğlu; Ağabağı** k.(Zərdab r.), **Quşbinəsi** k.(Kəlbəcər r.), **Xankəndi** ş. **Daşaltı** k.(Qarabağ), **Dənizkənarı** q. (Bakı ş.), **Xırmandalı** k.(Masallı r.) və s.

II növ təyini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb xüsusi isimlər içərisində birinci komponenti xüsusi isimlərdən ibarət olanlar da çoxdur. Onlar əsasən əsl ad, təxəllüs, ləqəb, kənd, şəhər və s. adlarından ibarətdir: **Həsənoğlu** (XIII əsr Azərbaycan şairi), **Daşkəsənoğlu** (Ə.Qafarzadənin təxəllüsü), **Səmədoğlu** (Yazıçı Yusif, şair Vaqif Vəkilovların təxəllüsü), **Allahqulu, Məmmədqulu** (əsl adlar), **Abdullauşağı** k.(Kəlbəcər r.), **Zamanpəyəsi, Daşaltı** kəndləri (Şuşa r.), **Vəliuşağı** k.(Şabran r.), **Xankəndi** ş. və s.

Azərbaycan dilində III növ təyini söz birləşməsi formasında olan xüsusi mürəkkəb isimlərə təsadüf edilmir. Lakin elə I növ təyini söz birləşmələri də vardır ki, onlar qrammatik şəkildə ixtisar olunmuş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələridir: **Elmurad**(elin muradı), **Elmirzə**(elin mirzəsi), **Elnur**(elin nuru), **Heyvagülü** (heyva gülü), **Badamağac** k.(badam ağacı, Cəlilabad r.), **Bədirqala** k.(Bədir qalası, Qusar r.), **Qobuqırağ** k.(qobu qırağı, Xaçmaz r.), **Dəmirçidam**(dəmirçi damı, Kəlbəcər r.) və s.

Qeyri-təyini söz birləşməsi formasında olan ismi birləşmələrə də təsadüf olunur: **Günətay, Bağdagül, Adıgözəl, Aydagül, Gündəbəyim**(əsl adlar), **Qulabənd** k.(Ucar r.), **Kürdəxanı** k.(Bakı ş.), **Ləngəbiz** k.(Ağsu r.), **Motalayataq** k.(Astara r.) və s.

Fəli birləşmə formasında olanlar: **Haqverən, Haqsevən, Elsevər, Gülaçan, Allahverən, Şahverən** (əsl adlar), **Körpüsındran**

k.(Bərdə r.), **Göyəbaxan** k.(Tovuz r.), **İnəkboğan**, **Arıqıran** kəndləri (Gədəbəy r.), **Qıçatan** k.(İsmayılı r.), **Ceyranbatan** q.(Bakı ş.), **Mazımqarışan** k.(Balakən r.) və s.

Sadə cümlə formasında olanlar: Allahverdi, Tanrıverdi, Ağaverdi, Gülverdi, Alqayid, Qaryaqdı, Qızqayıt, Xangəldi, Eltəpər, Gülaçar, Həsəndur, Ərol (əsl adlar), **Xocavar** k. (Masallı r.), **Qaradeyin** k.(Ağdaş r.), **Qızqayıtdı** k. (Neftçala r.), **Daştutak** k.(Lənkəran r.), **Dəymədağıldı** k.(Bərdə r.), **Dəryavar** k. (Yardımlı r.), **Kolayır** k. (Bərdə və Qazax rayonları) və s.

Omonim xüsusi sözlər. Bu bölmə “Bir kateqoriyalı onomastik vahidlərdən digər kateqoriyalı onomastik vahid kimi işlənməsi yolu ilə ad yaradıcılığı” da adlandırılı bilərdi. Lakin biz bilərəkdən “omonim” terminindən istifadə etdik. Azərbaycan dilində bir kateqoriyalı xüsusi adlardan geniş şəkildə digər kateqoriyalı xüsusi adlar kimi istifadə olunur. Hazırda Azərbaycan alimləri müxtəlif kateqoriyalı xüsusi adların omonimliyini qəbul etmirlər. Bizə elə gəlir ki, bu məsələdə problemə həm dilçilik, həm də onomastik baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Xüsusi adların leksik xüsusiyyətləri üzərində aparılan müşahidələr bir daha sübut edir ki, müxtəlif kateqoriyalı eyni adlar omonim adlardır və əminlik ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan dilçiliyində onların omonimliyi qəbul olunacaqdır. Dilimizdə bu cür adlar çoxdur və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Antroponim (təxəllüs) – **antroponim** (əsl ad): **Nizami, Nəsimi, Vurğun, Füzuli, Müşfiq, Cavid, Qəlbınur** və s.

Antroponim (ləqəb) – **antroponim** (əsl ad): **Qaçaq**(Nəbi) – **Qaçaq, Telli** (Qəndab) – **Telli, Şirindil** (Fərid) – **Şirindil** və s.

Agionim (peyğəmbər, imam və onların övladlarının adları) – **antroponim: Adəm, Habil, Qabil, İsa, Musa, Yusif, Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən** və s.

Toponim(coğrafi-ərazi adları) – **antroponim: Misir, Şirvan, Təbriz, Asiya, Gürcüstan, Mədinə, Tehran** və s.

Oronim (dağ, təpə, qaya, düzənlik, çökəklik) – **antroponim: Savalan, Elbrus, Altay, Kazbek, Muğan, Qafqaz** və s.

Astronim (səma cisimlərinin adları) – **antroponim: Zöhrə** (ulduz və əsl ad), **Nihad**(ulduz və əsl ad), **Əsəd** (ərəbcə 12-ci bürcün adı və əsl ad), **Bəhram**(ərəbcə **Mərrix** – **Mars** planetinin farsca adı və əsl ad) və s.

Antroponim – toponim: Nizami (təxəllüs və rayon adı), **Xaqani** (təxəllüs və küçə adı), **Xətayi** (təxəllüs və rayon, prospekt adları), **Bakıxanov** (XIX əsr alim, şair, ictimai dövlət xadimi Abbasqulu ağanın soyadı və qəsəbə adı), **Nərimanov** (yazıçı - dramaturq, siyasi xadim Nəriman Nərimanovun soyadı və rayon adı) və s.

Azərbaycan dilində deyilişi eyni, yazılışı müxtəlif olan çoxlu xüsusi adlar vardır ki, onlara paronim onomastik vahidlər deyilir. Onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Antroponim – ideonim (bədi əsər adları): **Cavanşir** (VII əsr xalq qəhrəmanı) – “**Cavanşir**” (pyesi), **Nizami** (təxəllüs) – “**Nizami**” (pyesi), **Araz** (əsl ad) – “**Araz**” (roman adı), **Mehman** (obraz adı) – “**Mehman**” (povesti) və s.

Toponim – ideonim və marka (satış üçün hazırlanmış müxtəlif sənaye, ərzaq məhsullarının növ və sortu) **adları: Azərbaycan** – “**Azərbaycan**” (jurnal, şeir, konyak, siqaret və s.), **Bakı** (şəhər) – “**Bakı**” (qəzet, şeir, mehmanxana) və s.

Antroponim – marka adları: Nəsimi (əsl ad) – “**Nəsimi**” (parça adı), **Koroğlu** (xalq qəhrəmanı) – “**Koroğlu**” (dastan, film, xalça və s.) və s.

3. ONOMASTİK VAHİDLƏRİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA.

1. Onomastik vahidlərin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında. İsimlər kimi bütün onomastik vahidlər də kim? nə? hara? suallarından birinə cavab verir: **Tahir, Sənan, Səyyarə, Pəri, Azərbaycan, Bakı, Naxçıvan, Təbriz, Qırat, Toplan** və s.

Apelyativlərdən fərqli olaraq morfoloji yolla əmələ gələn onomastik vahidlər yoxdur və onlar quruluşca üç cür olur: sadə (**Təyyar, Məhəmməd, Səbiyyə, Asiya** və s.), mürəkkəb (**Əliaga, Məmmədəli, Məhəmmədhasən, Əlihüseyn** və s.) və söz birləşməsi (**Nizami Gəncəvi, Səməd Vurğun, Azərbaycan Respublikası, Xəzər dənizi, Qarabağ atı** və s.) formasında olur.

Azərbaycan dilində **Sarıköynək, Qaratel, Alagöz, Güləndam, Alyanaq, Aybəniz** və s. tipli mürəkkəb söz formalı antroponimlər vardır ki, onlara “mürəkkəb onim” demək olmaz. Çünki onlar mürəkkəb sifətlərin bütövlükdə substantivləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Eyni sözləri **Alqayıt, Dayandur, Gülbəs, Bəygəldi, Qızqayıt** və s. tipli

sadə cümlə formasında olan adlar haqqında da söyləmək olar. Çünki bunlar mürəkkəb söz formasında olsa da, onları təşkil edən sözlər ayrılıqda antroponim kimi işləyə bilmir. Lakin sintaktik yolla yaranan **Əliməmməd, Məmmədcəfər** və s. kimi mürəkkəb xüsusi isimlərin tərəfləri ayrılıqda antroponim kimi işləyə bilər.

Ümumi isimlər kimi onomastik vahidlər də konkret və mücərrəd olur. Bütün teonimlər (Allah adları), mifonimlər (Cənnət, Cəhənnəm, bütün mələk adları, dini və bədii əsərlərdə xüsusi adları olan, lakin real həyatda mövcud olmayan digər canlı və cansız varlıqların adları və s.) mücərrəd olur, yuxarıda adları çəkilən digər kateqoriyalı onomastik vahidlər isə, əsasən, konkretir.

Müəllim və ya şagirdlər təlim prosesində **Elçin, Turanə** və s. adları hallandırsa, onomastikada o adlar ümumi hesab olunur, çünki söhbət hansı Elçindən getdiyi bəlli olmur. “Elçin imtahanından “5” aldı” cümləsində isə Elçin konkret olur. Demək, apelyativlər kimi əsasən antroponimlər dildə ümumi və mücərrəd, nitqdə isə konkret olur.

Ümumi isimlər tək, cəm və toplu olur. Xüsusi adlar isə həmişə tək olur. Lakin qəbilə, tayfa, nəsil adları (**Paşalılar, Orduxanlılar, Həkimlilər, Salmanlılar** və s.) və hökmdarların soyadları funksiyasında işləyən sülalələr cəm şəkilçisinin köməyi ilə yaranır: **Atabəylər, Şirvanşahlar, Səfəvilər, Qacarlar** və s. Bunlardan başqa, xalqımızın tarixində, ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan tarixi şəxsiyyətlərin çox olduğunu göstərmək üçün onların adlarına da cəm şəkilçisi artırılır: **Cavanşirlər, Babəklər, Nizamilər, Həzilər, Mahirlər** və s.

Ümumi isimlər kimi xüsusi isimlər də hallanır. Lakin ümumi isimlər qeyri-müəyyən yiyəlik halda qeyri-müəyyən olur və nə? sualına cavab verdiyi halda, xüsusi isimlər qeyri-müəyyən yiyəlik halda işləyə bilsə də, qeyri-müəyyən olmur və nə? sualına cavab verə bilmir: **Afiq** oğlu, **Rasim** qızı, **Heydər** parkı, **Bakı** şəhəri, **Azərbaycan** Respublikası, “**Koroğlu**” dastanı və s.

Bununla yanaşı, xüsusi isimlər heç vaxt ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında da işləyə bilmir. Bunlar apelyativ və onomastik vahidləri bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir. Bu fərqlər xüsusi isimlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsində də özünü göstərir. Məcələn, hamı **Azərbaycan və Bakı** toponimlərini mənsubiyyətə görə dəyişə bilər. Çünki Azərbaycan hamımızın vətəni, Bakı isə onun paytaxtı –

döyünən ürəyidir. Bu, reallığı da düzgün əks etdirə bilər. Hamı **Aysel** adını da mənsubiyyətə görə dəyişə bilər, bu, qrammatik cəhətdən də düzgün olar. Lakin real olmaz. Çünki **Aysel** ancaq valideyninin, övladlarının, həyat yoldaşının, qardaş və bacılarının ola bilər.

2. Onomastik vahidlərin sintaktik xüsusiyyətləri haqqında.

Onomastik vahidlərin müəyyən hissəsini söz birləşmələri formasında olan xüsusi ad birləşmələri təşkil edir ki, onlara dərslərdə “mürəkkəb adlar” deyilir. Sərbəst söz birləşmələri ancaq nitq prosesində yaranır, leksik vahid hesab edilmir. Müəkkəb adlar isə onlara nisbətən sabitdir və rəsmi xarakter daşıyır. Doğrudan da, müasir mürəkkəb adlar əlaqədar təşkilatların müəyyən qərarları ilə yaranır və ya dəyişilir.

Bütün mürəkkəb adlar ümumi ismi birləşmələrin yarandığı qanun və normalar əsasında formalaşır, lakin o qanun və normalara tabe olmur. Ümumi ismi birləşmələrdən fərqli olaraq rəsmi birləşmələr əsasən sadə və mürəkkəb I və II növ təyini söz birləşmələri formasında olur.

1) I növ təyini söz birləşməsi formasında olanlar: Bəxtiyar Vahabzadə, Ülvi Rəsim oğlu Fətullayev, Mirzə Fətəli, Məsmə Qaravaş, Usta Feyzulla Nalbənd; Azad Qaraqoyunlu k.(Tərtər r.), Araz Dilağarda, Araz Zərgər kəndləri(Füzuli r.) və s.

I növ təyini söz birləşməsi formasında olan onomastik birləşmələr eyni formalı ümumi ismi birləşmələrdən fərqlənir. Onları təxminən olaraq aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar:

a) Ümumi ismi birləşmələrdə əsas tərəf həm ümumi, həm də xüsusi isimlərdən ibarət olur: uzun **Əhməd**, gözəl **Bakı** və s. Eyni formalı onomastik birləşmələrdə isə əsas tərəf xüsusi isimlər olur: **Şah İsmayıl, Molla Pənah, Səməd Vurğun, Böyük Aladəmir** k.(Qax r.), **Muğan Gəncəli** k.(Sabirabad r.) və s.

b) Birinci növ ümumi təyini söz birləşmələrində həmişə ikinci tərəf əsas olur, eyni formalı onomastik birləşmələrdə isə birinci tərəflər də əsas ola bilər: **Nadir şah, İbrahim xan, Rəhim dəllal, Mehbali müəllim, Turab Dədə** və s.

e) İkinci növ ümumi təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz daxil ola bilmir. Amma eyni formalı onomastik vahidlərin arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər: **Naxçıvan Muxtar Respublikası, İran İslam Respublikası, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Səhiyyə Nazirliyi, Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı.**

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, təlim prosesində dilçiliyin müxtəlif şöbə və mövzularını tədris edərkən xüsusi isim və onomastik birləşmələrin spesifik xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərə əlavə məlumatlar vermək doğma dilimizin onlara daha hərtərəfli öyrədilməsinə kömək edə bilər, apelyativ və onomastik leksikanın oxşar və fərqli cəhətləri haqqında biliklərini genişləndirər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1979.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı, 1984.
3. Aslanov M. İfadə yazı mətnləri. Bakı, 1974.
4. Azərbaycan dili. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11-ci siniflər üçün dərsliklər. Bakı, 2009-2011.
5. Balayev H. Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996.
6. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
7. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I c. Bakı, 1972.
8. Ədəbiyyat. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11-ci siniflər üçün dərsliklər. Bakı, 2009-2010.
9. Əfəndizadə Ə. Orta məktəbdə imla. Bakı, 1993.
10. Əliyeva A. Azərbaycan dili dərslərində interaktiv metodlardan istifadənin xüsusiyyətləri. Bakı, 2005.
11. Əliyeva Z. İfadə yazı üçün mətnlər. Bakı, 1974.
12. Hüseynov H. Əməli yazılar. Bakı, 1995.
13. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1973.
14. İsmayılov R, Qasımova X, Ellazov F. Azərbaycan dili. 7 s. Bakı, 2008.
15. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
16. Müasir Azərbaycan dili. I, II, III cildlər. Bakı, 1978-1981.
17. Paşayev A, Cəfərova Esmira. İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində. Bakı, 2008.
18. Paşayev A., Quliyeva A. Soltanov M. İmla mətnləri. Bakı, 2008.
19. Paşayev A. Soltanova Q. Həşimova L. Azərbaycan dili və ədəbiyyat təliminin bəzi problemləri. Bakı, 2002.
20. Sadıqov Ş., Nəcəfov A., Əsədov A. Azərbaycan dili. V-XI s. Bakı, 2009.
21. Seyidov Y. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.
22. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
I FƏSİL. Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yazı işlərinin aparılması və səhvlər üzərində işin təşkili metodikası.....	6
1. Öyrədici və yoxlama yazı dəftərlərinin miqdarı və yazıların aparılması haqqında	6
2. Öyrədici və yoxlama yazıların təshihə, qiymətləndirilməsi və səhvləri üzərində işin təşkili.....	49
II FƏSİL. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.....	57
1. Fonetikaya aid dərslərdə orfoepik və orfoqrafik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi	57
2. Fel bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi.....	72
III FƏSİL. Leksik və qrammatik təhlillərin təşkili metodikası.....	78
1. Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi və leksik təhlilin təşkili.....	78
2. Morfoloji təhlilin aparılmasına dair.....	83
3. Sintaktik təhlilin aparılması haqqında.....	105
4. Morfologiyanın sintaksislə və sintaksisin morfolojiya ilə qarşılıqlı tədrisi məsələləri.....	128
IV FƏSİL. Leksik və qrammatik şəkilçilərin öyrədilməsi haqqında..	134
1. Leksik şəkilçilər.....	134
2. Qrammatik şəkilçilər.....	143
3. Şəkilçilərin məna çaraları.....	145
V FƏSİL. Azərbaycan dili dərslərində xüsusi adların izahı.....	157
1. Apeyativ və onomastik leksikanın bəzi xüsusiyyətləri haqqında....	159
2. Onomastik vahidlərdə söz yaradıcılığı məsələləri.....	167
3. Onomastik vahidlərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında	173
Ədəbiyyat	177
Mündəricat	178